SZÉCHÉNYI
HA 175/9

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. évfolyam

1991

3

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTORIE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. ÉVFOLYAM 1991/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

TÓTH SÁNDOR

Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból*

A kézirat hatósugara jóval kisebb, mint a nyomtatványé. A tanár kézírása csak a keze alatt átment néhány osztályra volt hatással; ha tanuló jegyezte le tanára előadását, az esetleg nem is került más kézbe, legfeljebb ha a jegyzetelő tanuló később maga is tanított, használhatta forrásul iskolai jegyzetét. Maradtak fenn a gazdasági életet tükröző, matematikai jellegű kéziratok is, de az ismert matematikai kéziratok zöme iskolai előadásokat örökített meg. Ezek a kéziratok gazdag szellemi kincset rejtenek. Közvetlenül értesítenek a matematikai oktatásról: a tanár felkészültségéről, az oktatás színvonaláról, módszereiről, a hazai matematikai életről. Erdély** számos iskolájából szép számban maradt fenn ilyen kézirat. Erdélyi ifjak külföldi egyetemeken is jegyeztek le matematikai előadásokat. Az utóbbiak is hatással voltak az erdélyi matematikai életre. Lejegyzőjük hazatérve, ha valamely iskolához nyert beosztást, közvetlenül is felhasználhatta azt. Később esetleg az örökösök használták a jegyzetet. Az örökös lehetett egy iskola is.

Ezek a kéziratok akár itthon, akár külföldön íródtak, hűen tükrözik az Erdélyben folyó sokszínű oktatómunkát, vagy az erdélyi gazdasági életben alkalmazott ismereteket. A kéziratok számbavétele, tanulmányozása alapján állíthatjuk, hogy az erdélyi matematikai oktatás, a matematikai élet felderítése szempontjából a kéziratos anyag sokkal jelentősebb, mint a kisszámú nyomtatott mű.

A címben megjelölt korszak folyamán Erdély fejlődése „elkanyarodott" a nyugateurópaitól. De a hazai fennmaradt matematikai kéziratokban az egyetemes fejlődéssel összekötő adatokat találunk. Ez a körülmény is fokozza az alább felsorolandó kéziratok jelentőségét.

Hogy a tanárok szerkesztette, sok esetben teljesen kidolgozott tankönyvek nem láthattak nyomtatásban is napvilágot, azt Erdély mostoha viszonyai, az anyagiak hiánya magyarázza.

A tanulmányunk tárgyát képező matematikai kéziratok zöme teljesen ismeretlen. Évtizedes munkával teljességre törekedve elkészítettük a fennmaradt kéziratok listáját. Közel 200 kéziratot vettünk számba.

* A tanulmány első része a *Művelődés* 1985. okt.–nov.–dec.-i számaiban jelent meg.

** Az Erdély elnevezést tágabban értelmezzük. Felöleli a Partiumot, valamint a Bánság és Máramaros egy részét is.

A számtani–mértani méretek nyomait kutatva, szólnunk kell a középkori oklevelekről is, amelyek bizonyos mértékig tükrözik koruknak az aritmetikára, a komputuszra és a kronológiára vonatkozó ismereteit. Ezekben (római számokkal) különböző gazdaságok fizetési kötelezettségei és más számítások eredményei is előfordulnak. Azt is bizonyítják, hogy a 12. századtól már Erdélyben is voltak a komputusz számításban járatos klerikusok, esetleg világiak is.

A számok használatát a fennmaradt feliratok is tanúsítják. Erdélyben a legrégebbről fennmaradt felirat, melyben római számok is előfordulnak, az aranyosgerendi templomban látható, a szószéken: M C°C X°C A legrégibb számjegyeket is tartalmazó harangfelirat Erdélyben a jegenyei (Kolozs m.). Ezen az öntés dátumát (1252) gót betűkkel jelölték. Feliraton a legrégibb arab számjegy a magyarvalkói (Kolozs m.) református templomban fordul elő: I ٨ VII (1407: az arab négyes számjegyet abban az időben használatos alakjában tüntették fel).

Amint tudjuk, a középkorban a római egyház és a befolyása alatt álló állami szervezetek a latin nyelvet, a latin betűket és a római számokat tekintették hivatalosnak. Az ortodox egyház ellenben az ószláv nyelvet és a cirill írást tette általánossá a maga, a románságra is kiterjedő befolyási övezetében. Erdélyben a legrégebbi ószláv felirat a Vajdahunyad melletti sztriszentgyörgyi kis ortodox templomban található. A belső tornyon a „teremtés utáni 6917." (1408/1409.) év szerepel, természetesen cirill betű-számjegyekkel. 1975 nyarán egy régészcsoport ugyanott, az oltáron a vakolat alatt egy régebbi, ugyancsak ószláv szöveget fedezett fel, mely a templom építését a 6822. (1313/1314.) évre teszi. Ez a ma ismert legrégebbi ószláv felirat Erdélyben.

A 12–15. századi Erdélyből sok a gazdasági életben alkalmazott matematikát tükröző dokumentum maradt fenn. Így a számírás elterjedésének és az aritmetikai műveletek hazai történetének a megírásához bő forrásul kínálkoznak a fennmaradt pápai, püspöki, káptalani tizedlajstromok. A gazdasági élet fejlődése, a pénzforgalom növekedése, az egyre változatosabb pénznemek elterjedése ugyanis igen bonyodalmas számolásokat igényeltek.*** A 14. század utolsó évtizedeitől kezdve terjedelmes számadások maradtak fenn, a városok és különböző intézmények számadáskönyvei. Mindezeket nem tárgyaljuk.

Erdélyben fennmaradt több latin nyelvű kézírásos egyházi szerkönyv is. Így 1394-ből a *Liber specialis missarum ... quem compilavit dominus Mychael plebanus.* A naptárszámítás céljaira táblázatokat tartalmaz (L. *Mitteilungen aus dem br. Brukenthalischen Museum. Bd. IV*). Listánkon ezek nem szerepelnek. A kéziratokban a 14. századig bezárólag természetesen csak római számok fordulnak elő, a 15. században kezdenek feltűnni az indus-arab számjegyek is.[1] Történészeink szerint az arab számokkal szemben sokáig ellenállás tapasztalható. Janits Iván a megvizsgált okleveleken arab számjegyeket csak ritkán talált, a legrégibb arab számmal keltezett erdélyi oklevél szerinte 1464-ből való.[2] De a brassói Állami Levéltárban (Stenner,

*** Az önálló fejedelemség idején a dézsma adminisztrációja Erdélyben másként történt, mint Magyarországon. Ezért ebből a korból itt nincsenek dézsmafizetési jegyzetek. L: JAKÓ Zs.: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához.* Kolozsvár, 1945.

[1] A számjegyek megjelenését és elterjedését tüzetesen tárgyalja: TÓTH, A. [Sándor]: *Apariţia şi răspîndirea cifrelor in Ţările Române.* Bucureşti, 1972.

[2] JANITS I.: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Bp. 1940. 88.

II. Series 6. sz.) van egy „Marcus de Letha, Aule Regie miles" által Monioroson (Brassó m.) kiállított és a brassóiakhoz intézett oklevél, melyet már arab számokkal keltezett: 1441.[3] A 15. század végére az arab számok már az élet minden területére behatoltak, így a gazdasági-kereskedelmi életbe is. A 16. század folyamán pedig gyakorlatilag kiszorítják a használatból a római számokat.

* * *

A matematikai kéziratok jegyzéke

1. Tudományos irodalmunk legrégibb emléke Gellért püspök műve: *Deliberatio Gerardi Moresanae Eclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum ad Isingrimum Liberalem.* Csanádi püspöksége idején írta, valószínűleg 1044-ben.[4] A kézirat 11. század végi másolatát a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi. Nem matematikai kézirat, mégis fényt vet a térítő, egyházszervező püspök matematikai ismereteire is. Gellért fő forrása Szevillai Izidor enciklopedikus műve: *Etymologiarum libri XX.* Tehát az abban foglalt matematikai ismeretekkel rendelkezett. A *Deliberatio* több ízben foglalkozik az egység és a szám fogalmával és számmisztikával is.
2. A müncheni Egyetemi Könyvtár kézirattára őrzi egy bizonyos Nagybányai István (Stephanus de Rivulo Dominarum) latin kéziratát, mely hét lapon csillagképeket ismertet. Hat lapon a Holdra vonatkozó adatokat közöl, különösen a holdfogyatkozással kapcsolatosan. A végén utasításokat ad az időszámításra nézve. A kézirat 1386 és 1406 között készült.
3. A legrégebbi erdélyi kézírásos tankönyv, melyről tudunk, a nagydisznódi evangélikus egyház könyvtárában maradt fenn. Egy gyűjteményes kódex, mely a 14. század végén és a 15. század elején keletkezett. Az Inventar des Archives der Heltauer Ev. Kirchengemeindében A. B. IV. sz. a jelzete ennek a több kéz által szerkesztett kéziratnak. Az említett leltár szerint: *Erklärung der Hymnen und Sequenzen der heil. Gregors. Und andere Erklärungen von Schriftabschnitten... Ein Glosarium latein-deutsch, medizinische Ratschlage und ein Dialog zwischen Gewissen und Vernunft* [5]. A mi szempontunkból a grammatikai rész értékes, hiszen a számnevek elemzése némi fényt vet az iskolai aritmetikai ismeretekre. A kézirat azért még nem nevezhető matematikainak.

[3] TÓTH: *i. m.* 81. (Közli az oklevél fénymásolatát is.)

[4] SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur „Deliberatio..." des Gerhard von Csanád.* In: Münchener Beiträge zur Mediavistik und Renaissance-Forschung. (München.) 1967. 94–104. – KRISTÓ Gy.: *Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan.* = MKsz 1984/3. 159. és köv.

[5] CAPESIUS, B. – ISING, G. (Berlin): *Eine Heltauer Handschrift mit Wörterverzeichnissen aus den XV. Jht.* = Forsch. zur Volks- u. Handelskunde 1967. 1. 9–24. – JAKÓ, S. – MANOLESCU, R.: *Scrierea latină în evul mediu.* Bucureşti, 1971. 70. ábra. 133.

4. A legrégibb magyar nyelvű csíziót az 1462-ről keltezett latin nyelvű Thuróczy-kódexhez kötve találjuk.[6] A kódex incipitjéből kiderül, hogy a krónikamásolatot Váradon vagy környékén készítették. A csízióval egybekötött művekbe beírt megjegyzésekből az is kiderül, hogy a csízió erdélyi, talán éppen székelyföldi emlék. Melegdi szerint latinból fordították. Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia őrzi.
5. A marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában (ma a Bolyai–Teleki dokumentációs könyvtárban) fennmaradt egy 15. századi tanulmány az asztrolábiumról (ms. T. E. 264). Latin nyelvű, kétkolumnás, gót minuszkulával írt papír kézirat pirossal és zölddel festett iniciálékkal, a kolumnák között és a margón helyenként egykorú bejegyzésekkel. 12 lap, csonka, összekötve nyomtatott könyvekkel, 16. századi bőrkötésben. Oldalnyi számoszlopokat tartalmaz. A középkor felsőbb iskoláinak tantervében szerepel az asztrolábium, melyről több kézírásos tankönyv is fennmaradt. A brassói iskola 1575-ös katalógusában is ott találjuk az *Astrolábium Joannis Stöffler* című művet. Tehát elképzelhető, hogy a 15. századi Erdélyben is tanították. De lehetséges, hogy külföldről került Marosvásárhelyre, például Bécsből. Bécsben elsőként Johann von Gemunden tartott előadásokat az asztrolábiumról, 1420 körül. Paleográfiai vizsgálata talán többet is megállapítana a kéziratról.
6. A legrégibb erdélyi kézírásos aritmetikát, amelyről pontosabb értesüléseink vannak, a *Program des evangel. Gymnasium A. B. ... zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895–96*-ban Carl Albrich, a gimnázium igazgatója írta le. Idézzük: „Hogy a számolást is tanították, látszik egy Rechenbuchból, melyet a szebeni Kapellenbibliothekben megőriztek és amelyet a berethalmi (Birthalm) Martin Ungleich 1599–1600-ban írt. A négy speciesen kívül ebben van még: Regeldetri, pénz- és súly-átszámítás, törtszámítás, nyereségről és veszteségről, mázsa- és borszámítás, (pénz)váltás (Wechsel), »Seidenrechnung«(selyemkelmék számítása, vagy talán »Seidelrechnung« = űrmértékszámítás?), társaságszámítás ... J. Piscator műve (Lpz. 1588) lényegében ugyanazt az anyagot tartalmazza, mint Ungleich kézirata". A kéziratnak azóta nyoma veszett.
7. A Román Akadémia volt Történeti Levéltára (az egykori Erdélyi Múzeum levéltára) őrzi egy elégett aritmetika maradványait. Az írás jellegéből megállapíthatóan a 16. századból származik.

Kimondottan matematikai erdélyi kéziratok csak a 17. század kezdetétől maradtak fenn. A következőkben ezeket soroljuk fel.

8. Budapesten az Országos Levéltár egyik dossziéja francia nyelvű geometriai anyagot is tartalmaz. A kötet felirata: XI Liber Regius Gabrielis Bethlen. A 45 oldalnyi geometriai rész címe: *Principes de Géométrie.* Egyik lapján a következő név olvasható: Gönczy György, valamint egy dátum: Gyulafehérvár 1625.

[6] JAKÓ Zs.: *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól.* = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII. 2. 213. sk.; A csíziót elsőként kiadta SZILÁDY Á., RMKT II. Bp. 1880. 367–68., 487. L. még: MELEGDI J., MNy 14/1918. 136. Hasonmás kiadása: SZABÓ D.: *A magyar nyelvemlékek.* Bp. 1959. XIII. tábla.

Ezek az adatok nem adnak felvilágosítást sem a szerzőre, sem a keltezés idejére vonatkozóan. A papír vízjegye 1604 és 1611 közötti francia kéziratokon szokott előfordulni. Ennek alapján Szénássy Barna, aki a kéziratot részletesen ismerteti, feltételezi, hogy egy párizsi egyetemen tanuló magyar diáknak a jegyzete, ezekből az évekből.[7] Mivel a kézirat Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarában egészült ki különféle hivatalos bejegyzésekkel, feltételezhető, hogy a jegyzetelő diák erdélyi volt.

A *Kolozsváron fennmaradt* matematikai kéziratokat jelenleg a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókja és az Egyetemi Központi Könyvtár őrzi, amint következnek. Az egykori kolozsvári „Lyceum könyvtár" kéziratait[8] az említett akadémiai fiókkönyvtár őrzi, megtartva a még György Lajos (1890–1950) egyetemi tanár, a könyvtár volt igazgatója által készített cédulakatalógusban szereplő jelzeteket. A *„Lyceum" könyvtárában* az alábbi matematikai kéziratok maradtak fenn.

9. Mss c 415. *Sphaera Joannis de Sacro-Bosce emendata, aucta et illustrata.* 37–70. lev.
10. Mss c 415. *Canones in Kalendarium Gregorianum Perpetuum.* 71–94. lev.
11. Mss c 445. *Compendium* (coll.), *Arithmetica brevis.* 20–22. lev. a 17. századból(?).
12. Mss c 177. *Tractatus in libros De Mundo et Coelo.* A végén: Finita 21 May 1696 Sub R. P. Alexandro. Donati Franciscus Pettman. 273 lev.
13. Mss c 522. *De liga auri et argenti.* 34 f. 18. sz. vége.
14. Freitag Adamus: *Architectura militaris nova et aucta, oder Neue Vermehrte Fortification.* Kelt 1630 Jul. 1. Három könyv egybekötve. 160 lev. Ajánlva Ulászló Zsigmondnak. (Itt említem meg, hogy Bethlen Miklós erdélyi államférfitől fennmaradt Freitag *Architecturájának* egy fordítástöredéke.)
15. Mss c 551. Gegő József Adolf: *Geometriasubterranea.* Iskolai jegyzet a 19. sz. elejéről. (Gegő J. A. kegyesrendi matematikatanár 1746–1812.) 7 l. Kiforrott, szép írás.[9]
16. Mss c 552. Gegő J. A.: *Trigonometria subterranea.* Valószínűleg Gegő latin nyelvű előadása a 18. sz. végéről, vagy a 19. sz. elejéről. 6. lev. Előzőtől eltérő írás, habár egyes jellegzetességek közösek.
17. Mss c 553. *Trigonometria Spherica.* A 18. sz. végéről, vagy a 19. sz. elejéről kelt, György Lajos szerint eredeti kézirat Gegőtől. 21 lev. A meg nem számozott, sőt meg sem szerkesztett ábrákra való hivatkozások inkább másolásra mutatnak, az írás is más kéztől származónak tűnik. Különben meglepően nívós előadást rögzít.
18. Mss c 554. Gegő J. A.: *Ad Astronomiam.* 19. sz. eleje. 7 saját kezével írt lap.
19. Mss c 555. *Elementa Astronomiae.* 1830 után, Gegő J. A. vagy Buzna Lázár előadásai alapján. 97 l. Befejezetlen.

[7] Szénássy B.: *A magyarországi matematika története.* Bp. 1970. 60.

[8] György Lajos: *Fejezetek a kolozsvári régi Lyceum-könyvtár történetéből.* In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bucureşti, 1980. 185–200.

[9] L. írását a *Liber Familiarum [Ord. Cleric. Reg. Schol. Piarum] indecatus Ao 1777*-ben.

20. Mss c 556. *Compendium Astronomiae Theoretice et Practicae. Pars I.* Gegő J. A. vagy Buzna Lázár előadásai alapján. 207 l. 1831 után.
21. Mss c 49. *Gradus Philosophici.* Anno 1725–Anno 1753. 337 lev.
    a) *Pars prima. Actus baccalaureatus completens* Incepta Anno 1725 Rectore Magnifico eodemque Cancellario Adm. Rdo P. Andrea Sigray. Decano Facultatis Rdo P. Adamo Fitter e Societate Jesu.
    b) *Acta Magisterii Philosophici* (kb. a 203. levéltől).
    Az 1725–1753. évek közt baccalaureatusi és magisteri fokozatot nyert hallgatók jegyzőkönyvezése: az elnöklő professzorok, hallgatók nevével, a beszédek, tézisek, valamint a magisteri rangfokozatok megnevezésével. Ez évek közt baccalaureatust nyert 335 hallgató, magisteri fokozatot 231 hallgató. A jegyzőkönyvek tükrözik a matematikának az egyetemen játszott szerepét is.
22. Mss c 620. Korecz Lőrincz (piarista): *Elemi mennyiségtan* (elemi algebrai és geometriai előadások). Krott, 1847. 2+38+52 l. Ezenkívül kb. 100 lapnyi analitikus mértant és logaritmust is tartalmaz.
23. Mss c 627. Méhes Sámuel: *Közönséges árithmetica*... Kolozsváron 1817. 3 l. + 169 nyomtatott l. + 6 l.
24. Mss c 102. *Tractatus Primus Mathematicus. In Arithmeticam. Compendium. Arithmetico-horologiographia sub Rdo Patre Henrico Oderwolff.* Studio et labore nostro sic posita. Viennae, Austriae Anno 1649. 133 l., tovább 1–124. lapokon csudálatos szépen szerkesztett ábrák sorozata.
25. Mss c 365/a (volt 312). *Dialectica Scripta a M. Francisco Salbech Sub P. Petro Schez*[10] *Institutiones Dialectica seu Brevis in Philosophiam Aristotelis introductio.* Lapjai 1–78. ceruzával számozva. Az 51. lap rektóján és verzóján: Institutiones Mathematicae. Pars Prima: De arithmetica. Röviden tárgyalja az öt speciest. Tovább más fejezetek következnek. Az 56. lapon: Pars tertia: variae praxes horographicae. A 61. lapon: varia praxes geometricae (figurákra hivatkozik, de azok hiányoznak). A fejezet végén: Thesaurus expositus, hoc doctrina respondita In Cornelij Pauli Annalibus exposita per Comite Ioan Baptista Comatin Viennae Austriae... DD Caramule Lobkowicz.

Az egykori *kolozsvári református kollégium* könyvtárának a kéziratai szintén a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókjánál találhatók. Ezeket a régi leltár révén tartják nyilván. Matematikai jellegűek a következők.

26. Ms 1110. *De geometria tehoretica et practica. Pars I–II.* Hiányzik a címlapja. 1789 előtti. Írása hasonlít a Verestoi Györgyéhez. Possessor: Radnotfái Nagy Zsigmond 1787–89. A borító tábla belső oldalán kigumizva: g[...] 1732.
27. Ms 1112. Kaposi Sámuel (gyulafehérvári tanár, 1689–1713): *Arithmetica Practica Compendium.* 122 pergamen l. 18. századi másolatnak tűnik. Possessor: Bánffi Zsuzsa, 1735. Egyik feladatából kiderül szerkesztési ideje: 1695.

[10] S. I. Salbech Ferenc 1730–70 között tanított az Akadémián (l. Szinyei XII. 72.). Schez Péter (1691–1756) a *Metamorphosis Hungariae* (1716.) írója.

28. Ms. 1131. *Manuductio ad Horographiam Sciatericam Geometrice adornandam.* 52 l. + 3 pl. 18. sz. vége.
29. Ms. 1141. *Institutio Astronomica de Planispherico Coelesti.* 1698. Ex libris amplissimi Coetus Debreczeniensis ... 1713. Joh. Ant. Valesius írása.
30. Ms. 1142. *Quadrans Astronomicus et geometricus.* A végén: Anno Dni 1707. 34 l. Absolvit Joh. Ant. Valesius.
31. Ms. 1207. Verestoi Georgius: *Tabulae scalarum arithmeticarum pro numeris ...* constructae a Georgio Verestoi (1698–1765), 1740. 29+98 l. Possessor: Samuelis Verestoi 1763.
32. Ms. 1208. Johannes Dombi: *Aritmetikai tudomány.* 16 l. + 15 l. Tanuló jegyzete.
33. Ms 1210. *Geometria.* 116+32 l. Tartalmaz trigonometriát és statisztikát is.
34. Ms 1224. Aritmetika németül. 286+21 l. Hiányzik a címlap.
35. Ms. 1274. Biro Teréz: *Aerarialis scientia.* Claud. Fasc. 5, 60 l.
36. Ms. 1276. Biro T.: *Az aerarialis scientiából való rövid rajzolat.*
37. Ms 1322. [K]leebsergius Ant.: *Scientia comptabilitatis seu doppica. Tractatus tertius: De studio integro doppico sive mercantili theoretico et practico.* 26+24 l. Közép-Ajta, 1783.
38. Ms. 1402. *Annotata in geometriam.* 14 l.
39. Ms. 1439. Székely Ádám: *Praecepta geometrica. Aphorismis brevibus concepta. Compendium astronomiae.* 1739. 62 l. Ez a Székely Ádám (+1789) John Locke egyik művét fordította magyarra.
40. Ms. 1467. Méhes Georgius: *Compendium Geometriae.* Claudiopoli, 1797. 136 l. Descripta per N. S. P.
41. Ms. 1471. Tömösváry Ferenc: *Égtan jegyzetek. Zeykfalvi Zeyk Miklós úr tanítása után.* N. Enyed, 1846.
42. Ms. 1474. *Statistika.* N. Enyed. 54 l.
43. Ms. 1487. *Ad mathesin. Annotata in mathesin.* Claudiop., 1786. 244 l. Possessor: Morsonny László 1786., Franz Bíró de F. Almás.
44. Ms. 1516. Páriz Pápai Franciscus: *Arithmetica.* N. Enyed, 1667. 34 l. Pápai Enyedi Sámuel tanár aritmetikai előadását jegyezte le.
45. Ms. 1530. Mollerus Johannes: *Saser numerus seu alvearium.* 65 l.
46. Ms. 1558. *Manuductio ad horographiam sciathericam geometrice adornandam.* 1775. 33 l. + 5 táb.
47. Ms. 1582. *Elementa arithmeticae, geometriae, trigonometriae, algebrae.* 53+134 l. 1775.
48. Ms. 1583. Száldobosi Pap Johannes: *Dissertatio philosophica de methodo mathematica* ... quam Dno Samueli Pataki ... offert. 22 l. Claudiopoli, 1772.
49. Ms. 1589. Verestoi Georgius: *Problemata quedam Chronologica et astronomica in usum tironum conscripta a Georgio Verestoi.* 1761. Claudiopoli. 213 l. Pos.: B. Volfgangi Wesselényi 1761.
50. Ms. RMK 443. Egy 600 lapos kolligátum, Porcsalmi András jegyzetei tanárainak, J. H. Alstednak és J. H. Bisterfeldnek az előadásairól, melyeket a gyulafehérvári akadémián az 1638–1642. években készített. A végén 16 lapon aritmetikai, 11 lapon geometriai, 4 lapon kozmológiai és 12 lapon asztronómiai jegyzeteket találunk. Utóbbiak minden bizonnyal Bisterfeld előadásait örökítették

meg. Porcsalmi később, 1651-től a kolozsvári ref. kollégium tanáraként működött, s így maradhatott fenn jegyzete ennek az intézménynek a könyvtárában, ahol páncélszekrényben őrizték. 1985-ben, amikor ezt a kolligátumot kerestem, már nem találtuk meg.

51. Ms. 2965. Egy kolligátum, mely Porcsalmi András jegyzeteit tartalmazza. A kéziraton a 201. oldalig eredeti lapszámozást találunk. Az első lapok komputus-számításokra vonatkoznak. Hivatkozik Adrian Metius *Doctrina Spherica* című könyvének egyik lapjára is. A 14. oldalon új fejezet kezdődik: Johan Henrici Bisterfeldii *Aphorisma Physica.* A 80–93. oldalak üresek. A 106. oldalon kezdődő fejezet: *Philosophia Naturalis* Sebastiani Bassonis Doctoris Medici. A 118–154. oldalak üresek. Következik egy nyomtatvány: Henrici Regii ultrajectini *Fundamenta Physicas,* Amstelodami, Anno CIↃIↃↃXLVI. A címlapjára írva: And. P. Porcsalmi, lectoris. Ex testamentarria Ejusdem Clarissimi viri legatione possidet Orth. Colleg: Claudiopolitanii ab 1681. Tovább kézirat következik, címe szép, nagy, díszes betűkkel: *Philosophia Naturalis* C. ION. CHERI APACI ss. Th. Doctoris, ejusdemque ex Philosophia Naturalis in Collegio Claudio. litana Reformatorum Professoris ordinarii In Usum ejusdem collegii Ano D. MDCLX. A lapszámozás elölről kezdődik. A 13. oldalon: *Cap. VIII. De Mathesi in genere.* Megállapítja, hogy két része van, az aritmetika és a geometria „quarum utraque accuratissime et plenissimae tradidit P. Ramus." Ezért nem is tárgyalja. A 204. oldalon olvashatjuk: Cetera desideranti Cartesius et nostra Encyclopaedia hungarica suppeditabit. A végén dátum: Anno D. 1661. A 205–214. oldalak üresek. Tovább a lapok ceruzával számozva. Következik Ramus aritmetikájának a másolata. A végére (f. 36^b) odaírja: Finis. Scribebam Anno D. 1662 mensibus Januario et Februario. Calamis cunento Rectore. Utána 4 üres levél. Majd új téma következik, mely 10 lapot foglal el. Kiindul ex principio: Cogito, ergo sum (nem említi Descartes nevét). A végén két sor más kéztől származó írás és alatta: Samuelis Pap Kolosvari Anno 1721. Következik 84 üres lap. Majd új cím következik: Joh. Hen. Bisterfeld, *De Creatione.* Csak a kezdete, tovább már csak üres lapok.

52. Nr. 5. *Compendaria Matheseos Institutio. Notiones Praeviae.* A ferencesek iratai közt találtam. Ugyanazon kéztől több fasciculus. Ezek egyike a fenti. A végén: 1795. 14 Januarii.

A volt *kolozsvári unitárius kollégium* könyvtárát is a kolozsvári akadémiai könyvtár őrzi.[11] Lako Elemér, a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárosa elkészítette az unitárius kollégium kéziratainak korszerű katalógusát. A könyvtár a következő matematikai kéziratokat tartalmazza.

[11] Benczédi Pál: *A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kézirattáráról.* In: Kelemen Lajos emlékkönyv. 1957. 33–45.; Lako E.: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban.* In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. 201–220.

53. Ms 71/C. *De natura usu et constitutione Matheseos* Descripta 1752. Egy kolligátum része: 190–385. l. Másolat sok hiánnyal. Egy teljes matematikai kurzus, 5 részből, ábrákkal. Possessor: Kováts János, H[omoród] Almási.
54. Ms. 96. *De cronologia. Institutiones Physicae.* Pálfi Benjámin tanár előadásai után írta 1744-ben Fehérvári Sámuel. 492 l.
55. Ms. 107. Agoston István: *Arithmetica.* 1761. 245 lapos latin kézirat, a végén találós kérdések, számítások magyarul.
56. Ms. 127. *Az Arithmetikának rövid summája.* Kérdés-felelet módszerével kidolgozott elemi iskolai számtankönyv 1812-ből, de hihetőleg régebbiről másolta Vernes János.
57. Ms. 128. Czupor Andor, thoroczkoi, (syntaxista): *A Mátématika és Politikai Géographia Sengéje.* 1835. 15 l.
58. Ms. 175. *Számtan.* Csonka kézirat a 19. századból. 10 l. Possessor: Sebes Pál. Sebes tanító volt Torockón 1812–44 között.
59. Ms. 179. *Számvetés tudomány.* A 19. századból. 8 l.
60. Ms. 194. Pálffi Benjámin (a kollégium tanára 1728–71.): *Geometria Theoretica.* Ex libris Dersi B. András, 1741. 100 l.
61. Ms. 209. *A kalendárium értelméről.* 1804 utáni. 9 l.
62. Ms. 244. *Arithmétika.* Leírta B[osla] K[atalin]. 19. sz. első fele. 39 l. Torockóról?
63. Ms. 253. *Elementa geometriae.* 1764. 275 l. Possessor: Ladislau Bagoly Sepsiszentiványi.
64. Ms. 302/A. *De aritmetica.* Másolat 1768-ból. Colofonján: Michael Sala. 172 l.
65. Ms. 302/B. *Proemium Mathematicum.* Másolat 1768 körülről. Hiányos. 173–284. l.
66. Ms. 302/C. *Algebrae Praegustus.* A 17. sz. végéről. 285–306. l. A kolligátum tulajdonosa: Brassai S.
67. Ms. 324. *A mathematika és politica s geographia sengéje.* 1827-ben Sebes Zsuzsannaé. Torockó.
68. Ms. 375. *Praelectiones mathematicae in universum mathesim.* 26 l. *Elementa Matheseos Purae. Arithmetica Numerica.* 200 l. *Elementa Algebrae* 1784. 401 l. Ex libris Székely István (1778-ban unitárius pap Szabéden).
69. Ms. 386/A. Sakó István: *Az arithmetikáról.* Torockói kézirat a 19. sz. elejéről. 72 l.
70. Ms. 386/B. Jó János: *Az aritmetikának Rövid Summája.* 1824. Torockó. 28 l.
71. Ms. 390. Seres Pál: *A számvetés mesterségének rövid summája.* 1841. Torockó. 31 l.
72. Ms. 391. *Az Arithmeticanak rövid summája.* 1800. Szentmihályról. 16 l. Possessor: Varga Dénes, 1893-ban VII. oszt. t.
73. Ms. 393. Körmöczi János (unit. püspök 1762–1836): *Statistika.* Göttingai jegyzet, 1797. 189 l.
74. Ms. 406. Pálffi Benjámin: *Elementa geometriae.* Claudiopoli, 1748–49. de Csiki István. 112. l.
75. Ms. 423. *Mathesis theeoretica (geometria).* Ágoston István másolta 1768-ban. 154+6 l.
76. Ms. 435/B. Pálffi Benjámin: *Institutiones Philosophiae primae seu Metaphysicae Proemium. Elementa Geometriae.* Másolat 1742-ből.

77. Ms. 435/C. *Geometria practica.* Kvár. Másolat 1741-ből Fejérvári Sámuel által. 152–300. l. Végén 55 feladat.
78. Ms. 522. Ulár Pál (az 1891–93. években az unit. koll. igazgatója): *Számtan feladványok.* Autográf kézirat. 161 l.
79. Ms. 535. *Számtan.* 19. sz. 20 l. Rongyos. Possessor: Sebes Pál.[12]
80. Ms. 567. Ekart János: *Aritmetikának rövid summája.* 1816. Ekart tanító, majd pap volt Csehétfalván. 7 l.
81. Ms. 574. *Mathesis Aplicata* (architektura). 1786. 74 l.
82. Ms. 590. Sebes Pál[?]: *Számtan.* 1851. 34 l. Hiányzik az eleje.
83. Ms. 628. Pálfi Zsigmond (unit. püspök 1724–37): *A) Studia.* A franequeri, leideni akadémián készített matematikai jegyzetei 1699–1700 között. *Studia I.: Geometria. Studia IV.: Arithmetica.* 27 l. Következik: geometria, trigonometria, csillagászat.
84. Ms. 628/B. B.Koesfeld, Lotharius Zumbach (matematikus 1661–1727): *Planetolabium . . . exhibens Lugduni Batavorum.* 1691. (nyomt.).
85. Ms. 663. Mikó Lőrinc (unitárius teol. tanár 1806–1872) matematikai jegyzetei, 1825. 182 l.
86. Ms. 668. Sebes Pál: *Tört szám.* Torockó, 19. sz. első fele. 37 l.
87. Ms. 691. *A tizedes törtszámokról.* 19. sz. 22 l. Befejezetlen.
88. Ms. 700. Dénes Joo: *Elementa chronologiae.* 1806. 81 l.
89. Ms. 782. Körmöczi János phisikai és mathematikai jegyzetei a Göttingeni akadémián, 1796–97. körülről. 157 levél. Címei: *Elementa Trigonometriae planae; Elementa Sectionum conicorum* stb.
90. Ms. 784. Körmöczi János (unit. püspök 1762–1836): *Elementa Historiae Systematum Philosphicorum, inde a graecis usque ad nostra tempora. Pars prima.* Másolat a 19. sz. első feléből. 64 levél.
91. Ms. 876/A. *Historia Geometrie Elementaris* (magyar nyelven). Körmöczi J.? A 18. sz. utolsó évtizedeiből. 32 l. Göttingeni jegyzet.
92. Ms. 876/B. *A közönséges Arithmetica Históriája.* A vége hiányzik. A 18. sz. utolsó 15 évéből. Autogr. 24 l.
93. Ms. 876/C. Körmöczi J.: *Logaritmus* (magyar). Eleje, vége hiányzik. 14 l. Capacitas dolii.
94. Ms. 876/J. *De Trigonometria spherica.* Eredeti kézirat, 18. sz. második fele. 206 l. + 10 tábla.
95. Ms. 909. Koronka József (a székelykeresztúri gimn. igazgatója 1790–1863): *Mértani jegyzetek.* 19. sz. eleje. 14 l.
96. Ms. 1064/B. Ágh István (tanár, unit. püspök 1709–1786): *Comparatio et simul explicatio.* 1774 körül. 56–128. l.
97. Ms. 1064/C. Agh István: *Geometriae Lib[ri VI] Demonstrativa Ratione Proposita seu Scientia Fundamentaliter et breviter Numerandi Juxta ductum clarissimi Clausbergi Prof. Matheseos in Academia Lipsensi.* A IV. és V. könyv hiány-

[12] Szentmártoni Kálmán: *Adatok a torockói iskola történetéhez.* In: Kelemen Lajos emlékkönyv. 1957. 578. – Sebes Pálnak George Barițiu volt egyik legkedveltebb tanítványa, négy évig tanította és élete végéig levelezett vele.

zik. Másolat 1774–75-ből. 129–180. l. Possessor: A. Tordai Közép Tanoda Igazgatója.

98. Ms. 1086. Szentábrahámi (Lombard) Mihály (unit. püspök 1683–1758): *Elementa Geometriae.* Másolat 1723–27-ből. 39 l.
99. Ms. 1160. *De aritmetica.* 1751–52. Bálint J. (1755-ben a tordai unitárius iskola igazgatója, később ügyvéd) másolata. 118 l.
100. Ms. 1162/E. Pálffi Benjámin: *Elementa Geometriae.* 1754. 326–380. l.
101. Ms. 1239/D. *Az aritmetikának rövid summája.* Torockó. 32–40. l. Másolat 1823-ból, Botár Simon által.
102. Ms. 1972. *Elementum Matheseos Purae. Pars Prima.* Csipkés János másolata 1785-ből. 224 l.
103. A kolozsvári unitárius teológia könyvtárában 1957-ben előkerült egy latin nyelvű, kiforrott, szép írással készült aritmetikai kézirat. Sajnos csonka, hiányzik az eleje és a vége. 46 oldala maradt fenn. Két részből állt, fennmaradtak a IX–XIV. fejezetei. Első a *Regula Societatis Temporum,* utolsó a *De Rgla Algebraica.* A második résznek megmaradt az első tíz fejezete. Első a *De Fractionibus numerorum in genere,* utolsó a *De Divisione Mixtorum.* — Később, tanulmányozva az 1698-ból származó és az udvarhelyi Osváth Tékában fennmaradt aritmetikai kéziratot, meglepődve állapítottam meg, hogy a két aritmetika úgyszólván szó szerint egyezik.

A kolozsvári akadémiai fiókkönyvtár őrzi az egykori *balázsfalvi görög katolikus román líceum* könyvtárát is, melyben fennmaradt két matematikai kézirat is.

104. Gheorghe (Gherontie) Cotore: *Matheseos practica.* Cotore a nagyszombati főiskolán 1743-ban tartott matematikai előadást jegyezte le. Jegyzeteit bizonyára felhasználta balázsfalvi tanár korában.
105. Partenie Jacob: *Elementa Arithmeticae Numericae.* Szerzőnek az 1780–89-ben Balázsfalván a retorikai osztályban tartott előadásait tartalmazza. Victor Marian megállapította, hogy definícióit Jacob szó szerint Hell Miksa Kolozsvárt kiadott tankönyvéből vette át.[13] *(Elementa mathematica . . . Tomulus I Complectens, Elementae Aritmeticae, Numericae et literalis seu Algebrae.* Claudiopoli, Typis Academicis S. J. Anno 1755.)

A kolozsvári Egyetemi Központi Könyvtár őrzi az egykori *Erdélyi Múzeum-Egyesület* kéziratait is. Az egyetemi könyvtár kézirattárának cédulakatalógusát Vígh Károly könyvtáros állította össze 1960 körül. A következő matematikai kéziratokat tartalmazza.

106. Ms. 901. *Ars construendi horologium solare.* 18. sz. 24 l. + 7 t.
107. Ms. 1261. *Lehre der Geometrie.* h. n., sz. n. Tanuló füzete, minden második lapra írva, 14 lapon.

[13] MARIAN, V.: *Manuscrisul de aritmetică numerică a lui Jacob Partenie.* = Studii si cercetări matematice, Filiala Cluj, VIII. nr. 3–4. 1957. 291–301.

108. Ms. 1278. Aritmetikai feladatok, számvetések, digitális arithmetika stb. Rajta Bethlen Karolina neve.
109. Ms. 1568. *Notiones geometriae* per P. Bornemisza. 1806. 154 l.
110. Ms. 1650. *Matematika és politika geografia sengéje.* 1850. Geschrieben Ludwig Bodor, Thorotzkónn. Kis formátumú diákjegyzet. Ráírva még: Györfi Josef Rector ur.
111. Ms. 1686. *Elementam Arithmeticae vulgaris quam Logisticae Speciosae seu Arithmeticae Literalis nec non Analyseos mathematicae seu Algebrae.* 1760. Joh. Benedek Marburgi Cattorum. Több tantárgyat ölel fel: *Praecognoscenda in Universam Mathesim. Elementa Aritmetice. Babis Arithmeticae Litteralis seu Algebrae.* 137 l.
112. Ms. 1858. *Prelectiones Logica, Methaphisica, Ethica, Mathematica item et Architectonica* quas In Alma Cao-Regia ac Principali Academia Claudiopolitana Anno Salutis Reparate 1782 Factas in proprium usum conscripsit Aloysius Barabás Nobilis Siculos De Csik Szépviz In Convictu Regio Theresianae Q.C.A.M.D.I. et S.O. A 173. oldaltól kezdődik: *Arithmetica et Algebra.* Ex Praelectionibus ... Adolphi Gegö.
113. Ms. 1787. *Synopsis Elementorum Matheseos Universae* ... Auctore Christiano Wolffio. Agrop. 21 Sept. 1740. A végén: Ex gratuita ... obtinuit Ladislaus Jun Com. Toldalagi Ao 1767.
114. Ms. 2046. *Matheseos initia.* A logaritmus tárgyalásakor ajánlja Vega logartábláit, amelyek első kiadásban 1783-ban jelentek meg nyomtatásban. Tehát a kézirat ennél később keletkezett.
115. Ms. grec. 4067 (BVR). Az aritmetika elemei a kiváló és szofista Leszboszi Beniamin által írva (Στοιχεῖα Ἀριθμετικης συγγράφενθα ὕωο τοῦ ἀριστούτε καὶ σωφοτατου κυριου βενιαμιν τσῦ λεσβιου)
Ez a görög aritmetikai kézirat a George Sion-fonddal került Kolozsvárra, Sion hagyatékozása révén. A kézirat a bukaresti fejedelmi görög akadémián készült, ahol szerzője 1815-től 1818-ig tanított. 1817-ben a kézirat a Grigoriosz Karposz tulajdonába került. 1818-ban Bécsben nyomtatásban is megjelent. A kézirat két kéz írása. 66 l.

A Nagyenyedi Tudományos könyvtár a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak a fiókkönyvtára. Állományát a volt *Ref. Bethlen Kollégium* nagykönyvtára képezi.[1] A következő matematikai jellegű kéziratokat őrzi.

116. Ms. 105. *Principia prima astronomiae.* Hazai papír. 1778-as adatot is idéz, keletkezése tehát ennél későbbi. Rajta egy név: Ioan Kintses, aki 1788-ban subscribált.

[1] MIHÁLYI Károly: *A nagyenyedi Bethlen ev. ref. Collegium könyvtára.* = MKsz 1884. 27–101.; Id. NAGY Géza: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története.* Kvár, 1947.; JAKÓ Zs.: A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658). In: Írás, Könyv... 199–208.

117. Ms. 116. Chr. Wolffii: *Geometria.* Agropoli, 1740. Rajta Lázár Joh. neve.[15]
118. Ms. 145. *Elementa geometriae theoreticae et practicae.* Claudiopoli, 1751. 154 l. Végén: Index terminorũ in hoc Libro explicatoř.
119. Ms. 174. *Jegyzet a számtudományból.* Ideiglenes t. Sz. Szász Károly által. Nagyenyeden, 1837. Gáspár. 122 l.
120. Ms. 305. Szász Károly;[16] *Számtan.* Kéziratos kurzus ezelőtt 100 évről és tartalomjegyzék (az első lapon). 91 l.

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 1954 végén kibővült az ottani volt református Kollégiumi nagykönyvtárral, majd a szászvárosi ref. kollégium, a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárával, a mikházi egykori ferencesek könyvtárával, könyvekkel a Nyárád mentéről, a volt marosvásárhelyi római katolikus gimnázium könyvtárával, a máramarosszigeti református gimnázium könyvtárának egy részével stb. Ezek együtt képezik a *marosvásárhelyi Bolyai–Teleki* dokumentációs könyvtárt, pontosabban Maros Megye Könyvtárának a Teleki–Bolyai fondját.[17]

Farczády Elek 1951-ben elkészítette a volt ref. kollégium könyvtára kéziratainak tematikus és topográfiai katalógusát. A kollégiumi könyvtárban a következő matematikai kéziratok maradtak fenn.

121. Ms. 72. Nádudvari Sámuel[18]: *Trigonometria.* Agropoli, 1743. 17 l.
122. Ms. 72. Uő: *Calendario-graphia vetus et nova. In usum auditorum suorum Concinnata.* 22 l. *Elementa Chronologiae Wolffianae ex idiomate germanico in latinum translata.* 1742. 24 l.
123. Ms. 72. Ismeretlen szerző (Nádudvari?): *Elementa Architecturae civilis.* 34 l. *Elementa Architecturae Militaris sive Fortificatoriae.* 1743. 26 l.
124. Ms. 77. *A kolozsvári successiorol valo Tractatus, Mely Ugyan Kolosvaratt in Anno 1603 A Kolozsvariaknak jo modjával valo Osztozások dolgárol Magyarul irattatott.* 68 l. 19. századi másolat.
125. Ms. 98. Rimaszombati Kaposi Sámuel[19]: Kolligátum. *Studiorum Mathematicorum Pars Quarta Exhibens Astronomia ... A. D. 1696.*
126. Ms. 98. (4). *Ars sciatercia.* A szerző Kaposi S.

[15] A literátus Lázár János (1703–1772) „nemcsak népszerűsítette Erdélyben Christian Wolf és Voltaire filozófiáját, hanem maga is könyveket írt, adott ki és szenvedélyes bibliofilnek számított." (JAKÓ).; TOLNAI Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító.* = Erdélyi Múzeum 47/1942. 388–397. – Nem valószínű, hogy az idézett *Geometria* Gróf Lázártól származik.

[16] Szász Károly 1821-től a nagyenyedi kollégium jogi tanára, 1839-től a kollégium természettudományi tanszékét látja el, majd 1851–1853 között a marosvásárhelyi kollégium tanára.

[17] KONCZ József: *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése.* = MKsz 1879. 215–233., 313–32.; FARCÁDY E.: *A marosvásárhelyi Bolyai tudományos könyvtár.* In: Kelemen Lajos emlékkönyv. Bukarest, 1957. 265–278.

[18] A marosvásárhelyi ref. kollégium tanára volt az 1740–46. években. Bod szerint „öregségére Hollandiába bujdosott".

[19] Az 1689–1713. években a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium tanára.

127. Ms. 98. (5). *Tractatus mathematicus de partibus, usibus et fabrica quadrantis astronomico geometrici (Informatorium Mathematicum de Pantometro...*). Authore et Auctore Samuele Kaposi ... Anno 1708 2. Martii.
128. Ms. 114. *Zusatze zu dem Lehrbuche für Forster oder die es werden, wollen,* von Georg Ludwig Hartig vorgetragen vom Forstprofessor zu den k. k. Forst-Institute zu Schemnitz.
129. Ms. 205. *Aplicata Statistica.* Mellyet készitett T. I. Professor Köteles Sámuel Ur a' maga tanitványi számára. Leírta Sombori Sámuel 1813-ban Febr. 18-kára. 117 l.
130. Ms. 206. Köteles Sámuel[20]: *Statistica,* írta tanítványi számára ... M Vásárhelyen Philosophiae Professor 1805. 410 l.
131. Ms. 218. *Theoretica Statistica* 1813 Dec. 10 Melyet leírt Sombori Sámuel. Alatta más írással: Köteles Sámuel. 93 l.
132. Ms. 225. *Nevezetes emberek életirata* (köztük Newton, Leibniz stb.). 156 l.
133. Ms. 358. *Euclidesnek minden megtartott munkáji A Savillai égrendtani köztanító Gregory David bírálata szerint.* Incze Ferenc ford. (Gerend). 1842 előtti eredeti másolata. In folio. I–III. kötet, 1–208., 209–450., 451–686. (D. Gregory 1703-ban kiadta Oxfordban Euklidész *Elemeit* a Henry Savile-féle felfogásban, átdolgozásban.)
134. Ms. 380. *Az zám vet[é]snek és hasznos uta es modgia* ... 1626. A schola Rivulina (nagybányai ref. gimnázium) praeceptora, Stephanus Geresi írta.[21] 183 l. Címlapja hiányzik.
135. Ms. 394. *A marosvásárhelyi egykori szücs-céh számadáskönyve* 1625–1674. és 1687-ből. 375 l.

A *Teleki-Téká*ból[22] csak Teleki Sámuel (1739–1822) matematikai kéziratait említhetjük meg.

136. Egy füzet Teleki S. gyermekkori jegyzeteit őrzi: *Institutiones Geometriae theoreticae et practicae Methodo Mathematica* Adornatae Ao 1751 die 18 Febr. Descripta per me S. R. I. Comitem Samuelem Teleki junior de Szeék, Czelnae. cl. D. Steph. Tőke.
137. Ms. 313. Teleki Sámuelnek a baseli egyetemi előadásokon felvett matematikai jegyzetei: *Notationes ex collegio Bernoulli Johannis.* 1758. 146 l.
138. 325. Teleki S.: *Annotationes Mathematicae et alia.*

[20] Az 1799–1818. években a kollégium tanára volt.

[21] L. Tóth Sándor: *Géresi István aritmétikája.* Klny a Studia Universitatis Babeş–Bolyai, Ser. Mathem.–Physica, fasc. 2/1962 és fasc. 2/1963-ból.

[22] Bíás István: *Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez.* Marosvásárhely, 1901.; Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* = Erdélyi Múzeum XXXV. köt. (1930.) 10–12. 313–324. A Teleki-könyvtár katalógusát maga a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel nyomatta ki Bécsben, négy kötetben, az 1796–1819. években.

139. A könyvtár őrzi Teleki Sámuelnek a Bernoulli Daniel és Johannal való levelezését, mely főleg matematikai kérdéseket tartalmaz.[23]

A *székelykeresztúri unitárius gimnázium* könyvtárában az alábbi matematikai kéziratok maradtak fenn.[24]

140. Ms. 0374. Adatok a decimák történetéhez, kimutatás az 1582. évi decimák kirovatalához. 1760–1774.
141. Ms. 0540. Suchovos Gustav: Mathematikai és geometriai kézikönyv latinul. 1781. (a katalógus szerint). Egy terjedelmes mű: 1–187. és 1–230. l. A következő tantárgyakat tartalmazza: *In Mathesin Universam; Arithmetica Theoretica; De Arithmetica Practica; De vulgaribus Numeror Fractionibus; De Fractionibus Decimalibus.* A második rész: *Algebra; De ratione tam Arithmetice qui[!] geometrie.*
142. Ms. 0544. Lázár St.[25]: *Az Algebra Elemi tudományára intézett oktatás.* 1711 (?). 146 l.
143. Ms. 0545. *Matematika. Rövid oszvegbe foglalt oktatás a tizedes számokkal.* 22 l.
144. Ms. 0660. Ürmösi József: *I. rész: Geometria theoretica., II. rész: Geometria practica.* Claudiopoli, 1770. 264 l.
145. Ms. 0678. *Arithmologia azaz Számlálo Igék után valo Tanítás.* Zs:T:M: által M Vásárhelyt, CIↃIↃCLXI (1661). Most újra le írattatot és megbővíttetett (olvashatatlan) által Kvárt, 1787. 130 l.

A *gyulafehérvári Batthyaneum,* gr Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspöknek 1798-ban alapított könyvtára (Biblioteca Centrală de Stat a RSR Filiala Batthyaneum Alba Julia), Románia középkori kéziratokban leggazdagabb könyvtára.[26] De az általunk tanulmányozott korszakból is őriz említésre méltó kéziratokat.

146. Ms. 494. Johann Tallafusz de Schatzberg;[27] *Tabulaea logaritmorum. T. I–III. Trausch III.* 165. 181+158+157 l.
147. Ms. 504. Uő: *Selbslehrende algebra.* 1784. (Nyomtatásban is megjelent Nagyszebenben, 1787-ben). 248 l.
148. Ms. 600. Uő: *Selbslehrende Algebra über Gründliche Anleitung wie ein jeden ohne mundlichen Unterricht je selber je vollkomenheit gebornigen.* 1786. *T. I. (1–2):*

[23] A Teleki–Bernoulli levelezést GULYÁS Károly adta ki a Matematikai és Fizikai Lapok XXI. és CXCIV. kötetében. L. még: *Gróf Teleki Sámuel úti naplója (1759–1763),* s. a. rend. BIÁS István. Marosvásárhely, 1908.; JELITAI J.: *Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki-naplók és levelek tükrében.* = Mat. és Fiz. Lapok XLIII, CXLII.

[24] Sándor János: *A székelykeresztúri középtanoda könyvtára.* = Keresztény Magvető 1877. 75–89.

[25] Esetleg a későbbi Lázár István (1742–1811) műve, aki Bécsben, Amszterdamban és Leidenben hallgatott bölcsészetet és teológiát, és a kolozsvári unit. koll. rektora, majd unit. püspök volt.

[26] BEKE Antal: *Az erdélyi egyházmegyei Batthyány-könyvtár kézirati névsora.* K. Fehérvár, 1871.; VARJU E.: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* = MKsz 1899–1901. és klny. Bp. 1901; SZENTIVÁNYI, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliotecae Batthyanyanae.* Szeged, 1958.

[27] II. József idején Schatzberg Erdély számvevője Szebenben. Meghalt 1792-ben.

203+162 l., *T. II. (3–4):* 173+162 l., *T. III. (5–6):* 154+120 l. A végén négyzetek és köbök táblázata.

149. Leltározatlan: Emericus Kovács olim prof: *in Matheseos et Physicae, Elementis Algebrae* in Lyceo Episcopali A. Carolensi Tentamini publico primi semestris A. 1825. (Algebra, geometria, sorok elmélete, trigonometria, astronomia, compendium Oeconomico Ruralis).
150. Ms. I–49. A könyvtáros szerint: *Türkisches Elementar-Buch der Geometrie.* Sok mértani rajzot és trigonometriai számítást tartalmaz, de valójában a középkori ágyúk (hamber) gyártására, irányítására vonatkozó tanulmány, török–arab nyelven, arab ír ással és természetesen keleti-arab számjegyekkel. Közel fele a számításoknak egy második kéztől származik. 49 l. Mártonfi Antal, a gyulafehérvári csillagda első igazgatója a kézirat első lapjára az alábbiakat írta: „Ez találtatott Grátzban a Bonaparte iró asztalán egy más könyvvel együtt, midőn a Loebeni veszteség után (1788 okt. 3) sietve vissza ment Olaszországba és nékem egy jó barátom által el küldetett".
151. Ms. III–1. *Tariffa Turcica. Saeculi XV.* Hosszúkás, nagy formátumú, terjedelmes török számviteli könyv (defter).

A *csíksomlyói ferences-rendi* szerzetesek könyvtára[28] 1958 szeptemberében, amikor benne matematikai kéziratok után kutattam, részben még a helyén volt, de elhanyagolt állapotban. Az anyag megmaradt részét jelenleg a Csíkszeredai Múzeum őrzi. Az alábbi matematikai kéziratokat találtam benne.

152. Bekötött könyv (4-r), a címlapján: *Jus Canonicum et mathesis.* Belül: Per illustris Beniamin Csukás iurisconsultus Professor in Episc. civitate agriensi fecit... Anno 1744. Benne az aritmetikai rész 32 l.
153. A könyv (4-r) címlapján: *P. Mathesisek, Phisica.* Scrip. Franciscus Fazakas. Benne többek között: *Introductio in Geometriam.* 19 l., *Geometria practica.* 8 l., *Praeliminares in algebram* (logaritmust is tárgyal). A végén: *Finis algebrae* 1821/2 Francisci Fazakas. 76 l. Összekötve egy más kézzel írt jegyzettel: *Conspectus Tentaminis Publici quod a Physica* In Episcopali Albocarolensi Lyceo Semestri Primo Anni 1823. A végén: *Nomina Auditorum.* Egy fizikai mű, astronomiát is tartalmaz. 263 számozatlan lap. Finem 25 Julij 1823 In Lyceo Eppali Albae posuit Fr. Fazakas... Clericus Strictionis observantiae. Sti: P: Franc:.
154. Nagy formátumú könyv (4-r), címlapján: *P. Varia studia scripta. De Virtutibus Theologicis* stb. A végén: *Geometria Rhetorum utriusque Semestris. Elementa Geometriae Practicae.* Az első lapon előszószerűség, eltérő színű tintával, 1806. dátummal. 24 l.
155. *Geometria* (latinul), írta Krämer Bonifácz. 67 l. 19. sz.

[28] BALLAGI Aladár: *A csíksomlyói szt. ferenczrendi zárda könyvtára.* = MKsz 1879.; GLÓSZ Miksa: *A csíksomlyói r. k. főgimnázium tanári könyvtárának vázlatos történelme és szakkatalógusa.* = Főgimnáziumi Értesítő 1886., 1888.; GLÓSZ Miksa: *A csíksomlyói sz. ferencrendi szerzetesek nyomdájában... megjelent könyvek... címtára.* Csíksomlyó, 1884.; MUCKENHAUPT Erzsébet: *Egy könyvtár viszontagságai – századunk második felében.* = A Hét (Bukarest) 1990. máj. 24. 3–4.

156. *Reflexiones quae hactenus dicta illustrant, et facem sequentibus postremis duobus capitibus praeferunt* ... 20 lapnyi töredék, mely analitikus mértant tárgyal. A csíkszépvízi levéltárból került a Csíkszeredai Múzeumba.
157. *Arithmetica.* Per Petrum Bándi. 1832. Csak a *III. Caput*ot találtam meg.
158. Német nyelvű tereptan 1776-ból. 124 l. A csíkszeredai r. k. gimnázium könyvtárából származik.
159. *Elementa matheseos.* A gyergyószentmiklósi r. k. plébánia könyvtárából került a Múzeumba.

A *székelyudvarhelyi volt református kollégium* könyvtára 1961–67. között befogadta az egykori udvarhelyi katolikus gimnázium, valamint az egykori állami reálgimnázium régi könyvanyagát is, és együtt képezik a mai Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárt, mely 1970 óta a városi könyvtár részlege. Őriz néhány értékes matematikai kéziratot, melyek a volt ref. kollégium könyvtárához tartoztak.[29]

160. Ms. 140 J (Osvát Théka nr. 2054). *Arithmetica I. k.* 1698. 42 l.
161. Ms. 153/IV. Egy kolligátum harmadik része: *Trigonometria.* 9 l. Szigethi Gyula Mihály (1759–1837)-tól származik. A következő rész: *De mechanica.* 26 l.
162. Ms. 154/VI. Egy kolligátum harmadik könyve: *Mathematikai studiumok* (algebra). 1790. 53 l.
163. Ms. 165/XVII. Egy kolligátum egyik része: *Scientia Mathematica.* 92 l. Másik része: *De arithmetica.* 104 l. Második könyve: *Geometria.* 36 l. Egy másik része 1812-ről keltezve.
164. Magyarosi Sz. József: *Geometria.* 1834.
165. Ms. 174/XXVIII. *Notanda ad aritmeticam, Geometriam, Astronomiam.* 1791. Borítólapja belső oldalán: Szigethi Mihály pro anno 1795.
166. C. Natalatzi: *Elementa.* 1753.

Az egykori *sepsiszentgyörgyi „Székely–Mikó" ref. kollégium* könyvtárában 17–18. századi matematikai kéziratokat is őriznek. A kollégium – illetve első évtizedeiben csak gimnáziumról beszélhetünk – könyvtárának alapjait már az első években megvetették. (A gimnáziumot csak 1859-ben alapították.)[30] Az ún. nagykönyvtár alapját Teleki Domokos könyvtára képezi. Már ezzel, esetleg a későbbi adományokkal kerülhettek az említett kéziratok a könyvtárba. Eredetüket csak külön tanulmány tisztázhatná.

167. Ms. IX/68. *Magiar Arithmetika az az, Szám vetésnek tudománya.* Az első oldalon egy utólag rávezetett mondat: „Lugosi Ferenczé ez az aritmetikás könyv: mélyet még az hires es jo emlékezetü Nagy Enyedi Collegiumban in pueritia mea

[29] Gyalui Farkas: *A székelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára.* = MKsz 3/1895. 332–336.; M. Hubbes Éva: *A kollégiumi könyvtár története.* In: A székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum Évkönyve 1970.; Jakó Zs.: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története.* In: J. Zs.: Írás, könyv... 219–251.

[30] Domján István: *A sepsiszentgyörgyi ev. ref. Székely Mikó-kollégium története (1859–1895).* Sepsiszentgyörgy, 1898.

irattam le, és tanultam in privata a Domino Basileo Gidofalvi".[31] Egy időszámítási feladatból következtethetően a kéziratot (vagy amiről másolták) 1669-ben szerkesztették. A dátumot más feladatok is megerősítik.

168. Ms. IX/173. Joh. Georg. Puskailer: *Rechen Buch.* MDCCII. 87 l.
169. *Elementorum Geometriae.* Pars prima: *Geometria Theoretica.* 1734. 35 l.
170. Ms. IX/42. Egy kolligátum, mely több tantárgyat ölel fel: *Praecepta geometrica. Aphorismis brevibus Concepta.* A borítólap belső oldalán: Gabrieli Jantso 1746 Die 8 7-bris. A második lapon: Anno MDCXLVI (tévesen, MDCCXLVI helyett). 29 l.
171. *Manuductio ad Horographiam Sciatericam Geometrice culomandam. De Fabrica Quadrantis Astronomici.* 45 l.
172. *Compendium Astronomiae.* Scripta Anno 1743 4 Die Mensis Februarii per Gab. Jantso. 71 l.
173. *Elementa Geometriae. De principia generalis. De Planimetria theoretica. De Stereometria Theoretica. Geometria Practica. De Instrumentis geometricis et mensuri. De Longimetria Practica.* 53 l. 1743. Gabr. Jantso.
174. Jelzet nélkül: Otto Petzval: *Geometria Sublimior.* In Institutio Geometrico Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae. *Matheseos Elementaris, et sublimioris.* Pestini 1847. 109 l.

A *szatmárnémeti volt református gimnázium* könyvtárában is fennmaradt néhány matematikai kézirat.

175. K/86. *Die Forst-Mathematik.*
176. K/111. Gregorius Böcskei: *Trigonometria.*
177. K/253. Soos Sámuel: *Kiss Diarium.* Egyik része: *Arithmetika vagy Számvetés.* 1818.

A *Brassói Állami Levéltár*ban (Honterus-Fond) a következő matematikai kéziratokat találtam.

178. Ms. 81(63). *De scientia Comptabilitatis sive ratiocinaria in genere.* 36 l. + táblázatok. (Bibl. Gymn. Coron. XXXIX 5)[32].
179. Ms. 91(73). *Die Aritmetica oder Rechenkunst.* Beschreiben von C. M. Büchner. 287. l. *Handels Rechnungen.* 298 l. Egy bejegyzés szerint a kézirat 1727-ből származik.
180. Ms. 126(107). Német számadáskönyv. 1806. 36 l.
181. Ms. 294(271). Érme-átszámítási táblázatok. Német nyelvű. 56 l. 1785-ből.

[31] Gidófalvi S. Vazul teológiai tanulmányait a franekerai egyetemen végezte, 1632-től. Disputatiója 1633-ban jelent meg.

[32] GROSS, I.: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasial-Bibliothek.* = Arch. d. Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde XXII. (1887.). 621–628.

182. AbIV.u.191. Cirill betűs iratcsomó. Címe: *Catastihe comerciale Zaharie Nicolau şi Jonită Dan.* A könyvvitel előbb ószláv, majd 1765-től kezdve román nyelvű, cirill betűkkel írva, de arab számokkal.[33]
183. Nr. 752. Számviteli könyv, a kiadásokat tartalmazza. Catastif a 7016–7017. (1508–1509.) évekről. Ószláv nyelvű, kizárólag cirill számjegyeket tartalmaz. Eredete ismeretlen. Szerb–román neveket tartalmaz, fizetési eszközül az aszper (újgörög aspron) nevű török ezüst pénzt szerepelteti. 13 l.[34]

A *brassói „Honterus" evangélikus közösség* levéltárában (ma Arhiva Bisericii Negre) is néhány jelentős matematikai kéziratot találtam.

184. Ms. IV. F. 331. *Arithmetika* (német nyelven). 1683. 143 l. Az elején 22 lapnyi latin szöveg.
185. Jelzet nélkül: *Manuductio ad usitationes Arithmeticae species.* 1701. 65 l. Tovább néhány lapnyi, befejezetlen, latin nyelvű, primitívebb írással fogalmazott aritmetika következik.
186. Ms. III. Teutsch Josef: *Rechenkunst.* 2. Aufl. Kronstadt, 1755. A nyomtatványhoz fűzve, sok, kézzel írott, régi erdélyi és román érem, súly és egyéb értékekre vonatkozó jegyzet.

A *Segesvári Állami Levéltár* is őriz néhány matematikai kéziratot.

187. Ms. 14 (2290). *Sectionum conicarum.* De Robert Simson. 1800. A könyv címlapján: Rob. Simson *de Sectionis Conicis. Libri V.* Az első lapon: Martini Schuster Schäsb. A dolgozat kezdete: Sectionum Conicarum Libri quinque Auctore Roberto Simson M. D. In Academia Glasuensi Matheseos quondam Professore. Scriptum Tubingae Ao 1800 Ex Editione Secunda, qvae Edinburgi Ao 1750 Sumptibus W. Sands et A. Kincaid in lucem prodiverat.
188. Ms. 32 (344). *Arithmetica: Vulgarem, Italicam, civilem, algebricam* (német nyelven). Későbbi írással: Biblioth. Gimn. Schesborgss. Don D. Joh. Schell Nob. ab Ehrenschild. Még rávezetve: Vittenberg Ao 1703.

A *nagyszebeni Brukenthal Múzeum* kézirattárában is fennmaradt néhány matematikai kézirat.[35]

189. Ms. V. szerk. 4. polc 143. *Das erste Büchlein auch der Anfang, in welchen zu lehrnen von den Sechs Specien und probationen derselben.* 56 l. Tulajdonosa 1813-

[33] Egy lapjának a hasonmását l.: TÓTH, A.: *Primele manuscrise matematice româneşti din Transilvania.* Cluj, 1974. Fig. 22.

[34] A kézirat nyomtatásban is megjelent: TROCILESCU, Gr. G.: *534 documente istorice slavo române.* Bucureşti, p. 469–482. – Egy lapját l. TÓTH, A.: *Primele manuscrise matematice românesti din Transilvania.* Cluj, 1974. Fig. 10.

[35] TEUTSCH, Fr.: *Der älteste Katalog der Hermannstädter Kapellenbibliothek.* = Korrespondenzblatt des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde III. 8. 93–94.; GÖLLNER, Carl: *Din istoricul unor biblioteci feudale ale sasilor din Sibiu.* = Studii si cerc. de bibliologie V. (1963.). 221–230.

ban: S. Buchinger. A kézirat a Kapellen Biblothekből származik. Több időszámítási feladatból következtethetően 1731-ben készült. Az évszám a kézirat végén is megjelenik.

190. Ms. V. szerk. 4. polc 99. *Facillima artis arithmeticae methodus.* Das ist Sehr leichter Unterricht und Lehrart ... von Lechner Johann Baptista. 206 l. A gimnázium könyvtárából, ill. a Kapellen Bibliothekból származik.
191. Ms. 129. Matematikai tankönyv, melyet Samuel von Reissenfels (1813-ban elesett a lipcsei csatában) másolt. Tartalma: aritmetika, geometria és trigonometria. 75 l. Cím nélküli, eredeti kötésben. A gimnázium könyvtárából származik. Jelzete: B B S Ms. V. szekr. 4. polc.
192. *Theoretisch-praktische Rechenkunst welche die deutlichste gründlichste Anweisung zu allen vorkommenden Berechnungen ertheilet.* Anno 1792. Írta (vagy másolta) I. G. Reschner.
193. *In Arithmeticam Gemmae Frisii.* Másolója ismeretlen, kb. 17. sz. végén. 128 l.
194. Az MTA kézirattára Menny. 4. r. 5. alatt őriz egy kéziratot, melyet talán nevezhetünk erdélyinek: Sipos Pál: *Tractatus de conicis, etc.* Sipos Pál (1759–1816)-nak más kéziratai is ismeretesek.[36]

A 19. század első feléből a következő *erdélyi román nyelvű* kéziratos aritmetikák maradtak fenn.

195. Gyulafehérvárt a Megyei Múzeum könyvtárában, ms. 102. sz. alatt található Nicolae Muntean ortodox vallású tanítónak (dascăl normalicesc) egy füzete, melynek egy része cirill betűs aritmetikát tartalmaz. Arab számokat használ. Írása gondos, kalligrafikus. Olyan művelt tanító írása, aki ismerte a magyar és latin nyelvet is. A matematikai szakkifejezéseket latin betűkkel írta. Az aritmetikát az 1826/27-es iskolai évben jegyezte le.
196. Az aradi ortodox püspökség könyvtára (az egykori görög katolikus püspökség könyvtára) őriz egy *Carte de dothorie* című kéziratot, melynek végén 19 oldalnyi aritmetikát találunk. Szerzője a petrilai parochus Ioan Popovits. Az aritmetika címe, akár a Munten aritmetikájáé, *Invăţătură despre Aritmetică. Povăţuire în Aritmetică.* A kézirat keltezése 1843. Muntean aritmetikájának majdnem szó szerinti másolata.
197. A pécskai (Arad mellett) ortodox parókia könyvtára két cirill betűs aritmetikát őriz. Az egyik az aradi román tanítóképzőben 1837-ben, a második évfolyamon a téli félévben tartott aritmetikai előadásokat örökítette meg. Címe: *Aritmetică în cursul al II pe semestrul de iarnă.* Szerzője vagy leírója Andron Simon.
198. A másik kézirat ugyanabban az intézetben, valószínűleg ugyanabban az évben készült és a nyári félév anyagát tartalmazza, tehát folytatása az előbbinek. Hiányzik az eleje (a téli félév november 3-tól húsvétig, a nyári félév a húsvét utáni első vasárnaptól Szent Mihály napig tart). A két kézírás különbözik. Ezek az

aritmetikák természetesen már igényesebb, meglepően színvonalas előadásokat örökítettek meg.[37]

* * *

Amint az köztudott, az oktatás nyelve a 14–18. századokban — az anyanyelven tanító legalsó szinttől eltekintve — még mindig a latin, illetve ortodox iskolákban az ószláv. Ez tükröződik a fennmaradt matematikai kéziratok jegyzékében is. Ószláv nyelvű kimondottan matematikai szöveg ezekből a századokból nem maradt fenn, csupán időszámítási eljárást is lejegyző vallásos írás, illetve néhány 18. századbeli, kereskedelmi számításokat is tartalmazó kézirat. De — amint az a felsorolt kéziratok áttekintéséből is kiviláglik — készültek tankönyvek anyanyelven is. A magyar aritmetikák Gemma Frisius művének ismeretét, a német aritmetikák pedig Adam Riese hatását tükrözik. Ezek az anyanyelven írt aritmetikai munkák protestáns tanintézetekben készültek, református, unitárius, illetve evangélikus középiskolákban.

A középkorban — sőt még az újkorban is — az iskolákat az egyházak létesítik, tartják fenn és irányítják. A városok, falvak vagy földesurak által fenntartott iskolák is felekezeti jellegűek.

Csak a Ratio Educationis (1777.), illetve a Norma Regia (1781.) tesz kísérletet az oktatás állami irányítás alá helyezésére. Az 1781. október 24-én kelt ediktum jogot ad a nem katolikus felekezeteknek is arra, hogy iskolát létesítsenek minden olyan helységben, ahol közösségükhöz legalább 100 család tartozik.

Amint tudjuk, a reformációnak jelentős szerepe volt az anyanyelvű oktatás terjesztésében. Ez magyarázza, hogy az első anyanyelvű matematikai tankönyvek is protestáns iskolákban születtek meg.

Ugyanakkor az oktatás nyelve a középiskolákban a 18. században is a latin; ezt jegyzékünk is tanúsítja. Noha ebből a századból is maradtak fenn anyanyelvű matematikai kéziratok, az anyanyelvű oktatást hivatalosan csak a 19. század elején vezették be.

A jegyzékbe vett matematikai kéziratok zöme különböző könyvtárakban, elsősorban Erdély nagy múltú iskolai könyvtáraiban maradt fenn. Nem feladatunk ezen könyvtárak kialakulásának, jelentőségének a tárgyalása. Ezt a munkát nálunk illetékesebbek elvégezték. Gondolunk például Jakó Zsigmond tanulmányára: *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben;* (Írás, Könyv, Értelmiség. Bukarest, 1977. 284–304.) Ugyancsak Jakó egy másik, már idézett tanulmányával, a székelyudvarhelyi kollégium könyvtára történetének korszerű, tudományos elemzésével konkréten is bemutatta egy ilyen iskolai könyvtár kialakulását, minden viszontagságok közötti fennmaradását, fejlődését.

Az erdélyi matematikai kéziratok listájának összeállításánál a lehetőség szerinti teljességre törekedtünk. Ez a jegyzék mégsem teljes. Így hiányoznak a megyesi evangélikus gimnázium könyvtárában esetleg még fennmaradt matematikai kéziratok. Amikor 1961 júliusában ezek után kutattam, az evangélikus egyház vezető lelkésze, dr. Heydel arról értesített, hogy a háború után levéltáruk megsemmisült (zúzdába

[37] Ezeknek a román kéziratoknak az ismertetését és sok lapjuk reprodukcióját lásd TÓTH Sándor idézett művében.

küldték), a kéziratokat pedig elszállították (talán a nagyszebeni Állami Levéltárba). A háború után a máramarosszigeti és százvárosi kollégium könyvtárainak az anyaga is nagyrészt elpusztult, illetve elszállításra került. Nem akadtam a nyomára több régebbi szerzetesi iskola könyvtárának, ill. levéltárának sem.

Munkámban az anyagiak és a szabadidő hiánya is korlátokat jelentett. Néhány kevésbé ígéretes könyvtár tanulmányozására már nem került sor. A felkeresett könyvtárakban, illetve levéltárakban is csak igen keveset időzhettem, a kutatómunkát úgyszólván futva végeztem. Így feljegyzéseim itt-ott hiányosak lehetnek. Mindezek ellenére, meggyőződésem szerint a fennmaradt idevonatkozó kézírásos anyagnak a zömét és a jelentősebb részét sikerült felleltároznom.

A kutatómunka során az első látásra fonttosabbnak ítélt 80 db kéziratról mikrofilmet készítettem. Főleg ezek a filmek képezik alapját a folyamatban levő elemző-értékelő munkának. A felsorolt kéziratok címei egymaguk igen keveset mondanak a bennük tárgyalt anyagról, a bennük rejlő matematikai ismeretek fejlettségéről, korszerűségéről, a kézirat valódi értékéről. Csak arról értesítenek, hogy a szóban forgó kézirat az elméleti vagy alkalmazott matematika melyik ágazatát tárgyalja. Legnagyobb az aritmetikai kéziratok száma, mert a tantervek kezdettől ennek biztosították a legnagyobb teret. De vannak geometriai, trigonometriai, algebrai, az időszámítást, napórák készítését, csillagászatot, asztrológiát ismertető topometriát vagy kereskedelmi számtant tárgyaló kéziratok is. Ezek a kéziratok mindenesetre pontosan mutatják, hogy az egyre rohamosabban fejlődő matematikai ismereteik milyen késési fázissal jutnak el Erdélybe, illetve nyernek teret az erdélyi iskolai oktatásban.

* * *

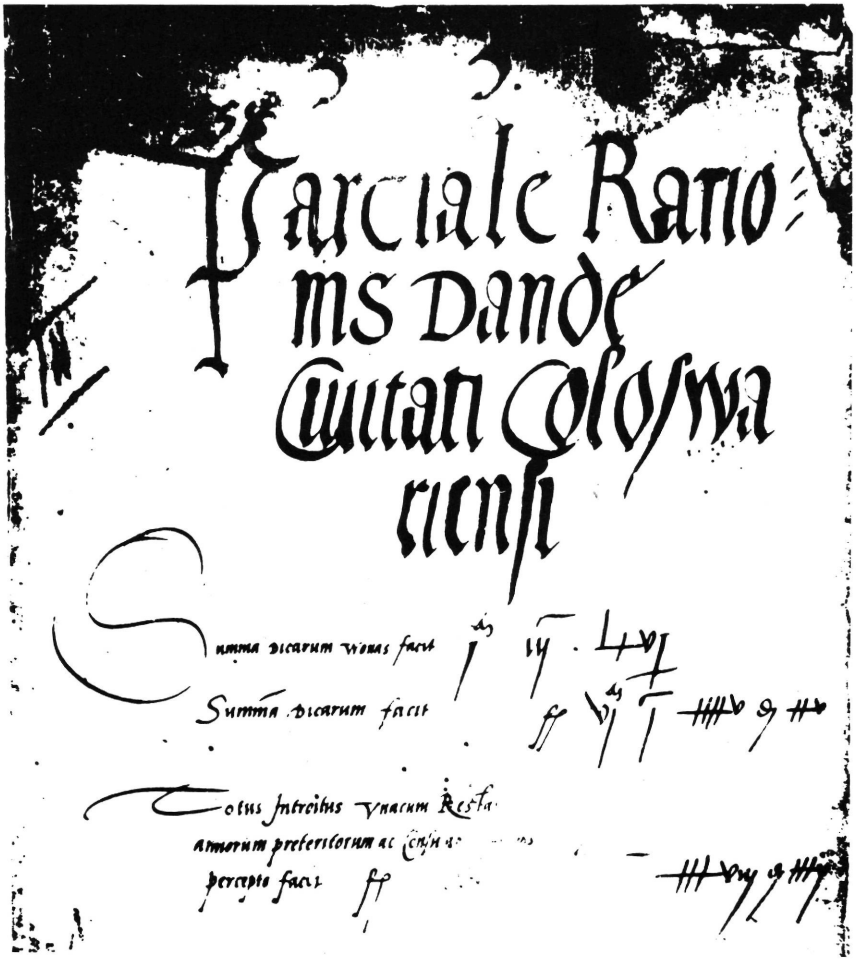
Míg régebben a szépirodalom, nyelvészet, történeti művek, filozófia, általában a társadalomtudományok felé fordult elsősorban a figyelem, napjainkban mindinkább a természettudományok és azok fejlődésének tanulmányozására kerül előtérbe, mint azt már sokan megállapították. Egyre inkább az ezen tudományok művelése, alkalmazása terén elért eredmények alapján mérik fel az egyes társadalmaknak, népeknek a művelődéstörténetben játszott szerepét. A tudományok történetében pedig a matematikatörténet megkülönböztetett szerepet kapott. Érthető, „mert a természettudományok nyelve, de az egyre egzaktabbá váló társadalomtudományok kifejezésmódja is a matematika. Akár tetszik az emberiség zömének, akár nem, de a világ objektíven ezen a csodálatos nyelven beszél." (Gyarmati István akadémikus.) A fentiek alátámasztására még emlékeztessünk: az 1968-ban a Párizsban tartott 20. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus létrehozta az International Commission of the History of Mathematics-t. Ez a bizottság 1974-től *Historia Mathematica* címen saját folyóiratot jelentet meg.

Tehát bátran állíthatjuk, hogy a felsorolt kéziratok igen jelentős, értékes kincsünket képezik.

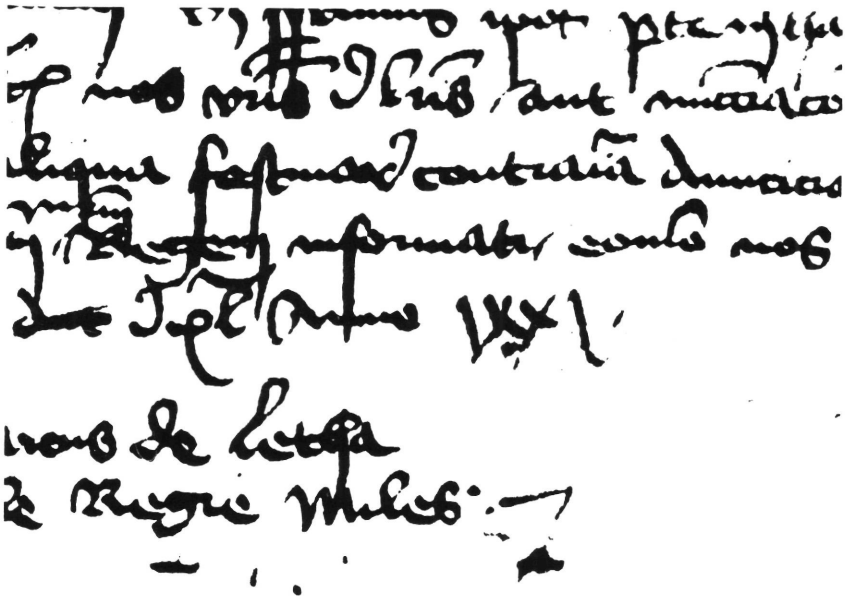
TÓTH, SÁNDOR

Des manusripts de mathématique de Transylvanie des XIVe–XIXe siècles

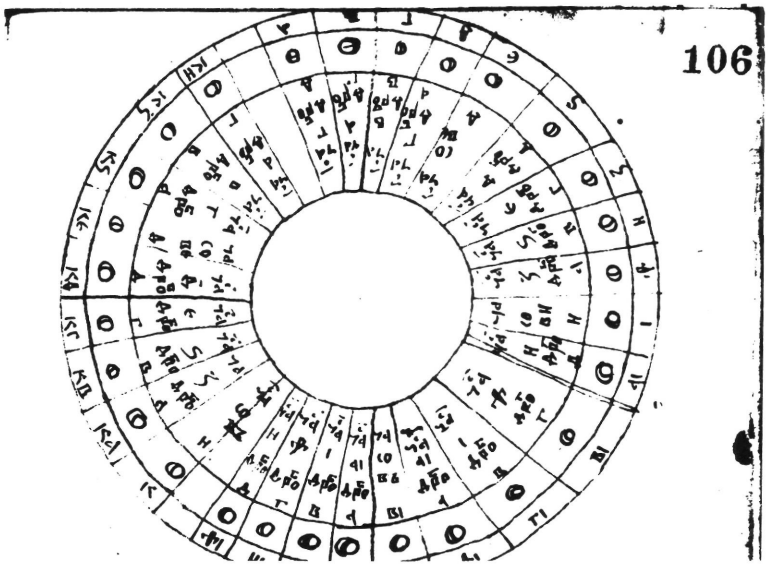
Dans son étude, l'auteur rend compte des manuscrits de mathématique qu on peut trouver dans les collections de Transylvanie a partir du XIVe siècle jusqu'a la premiere moitile du XIXe siècle, et, dans le cadre de son étude, il publiè la description exacte de ces manuscrits. Le présent article est la dernière partie d'une série d'articles, l'antécédant de laquelle a paru dans la revue de Roumanie "Művelődés" (Civilisation) (N°s 10, 11, 12, 1985) sous le titre: "La vie mathématique dans l'antiquité transylvaine"mais, a cause de la suppression de la revue, cet article ne pouvait être publiée que cette fois-ci.

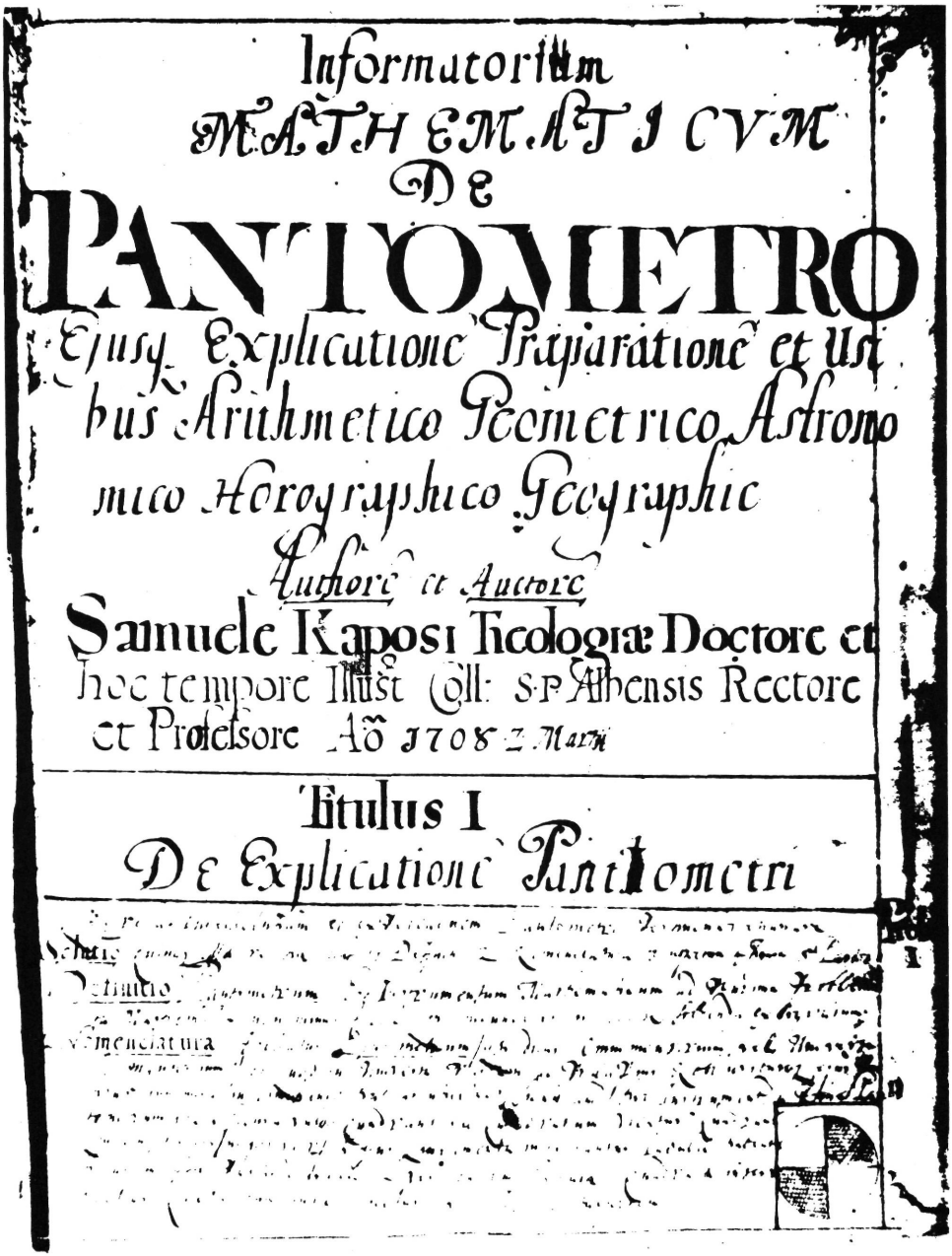
Kolozsvár város 1558. évi számadáskönyve római számjegyes adatösszesítéssel

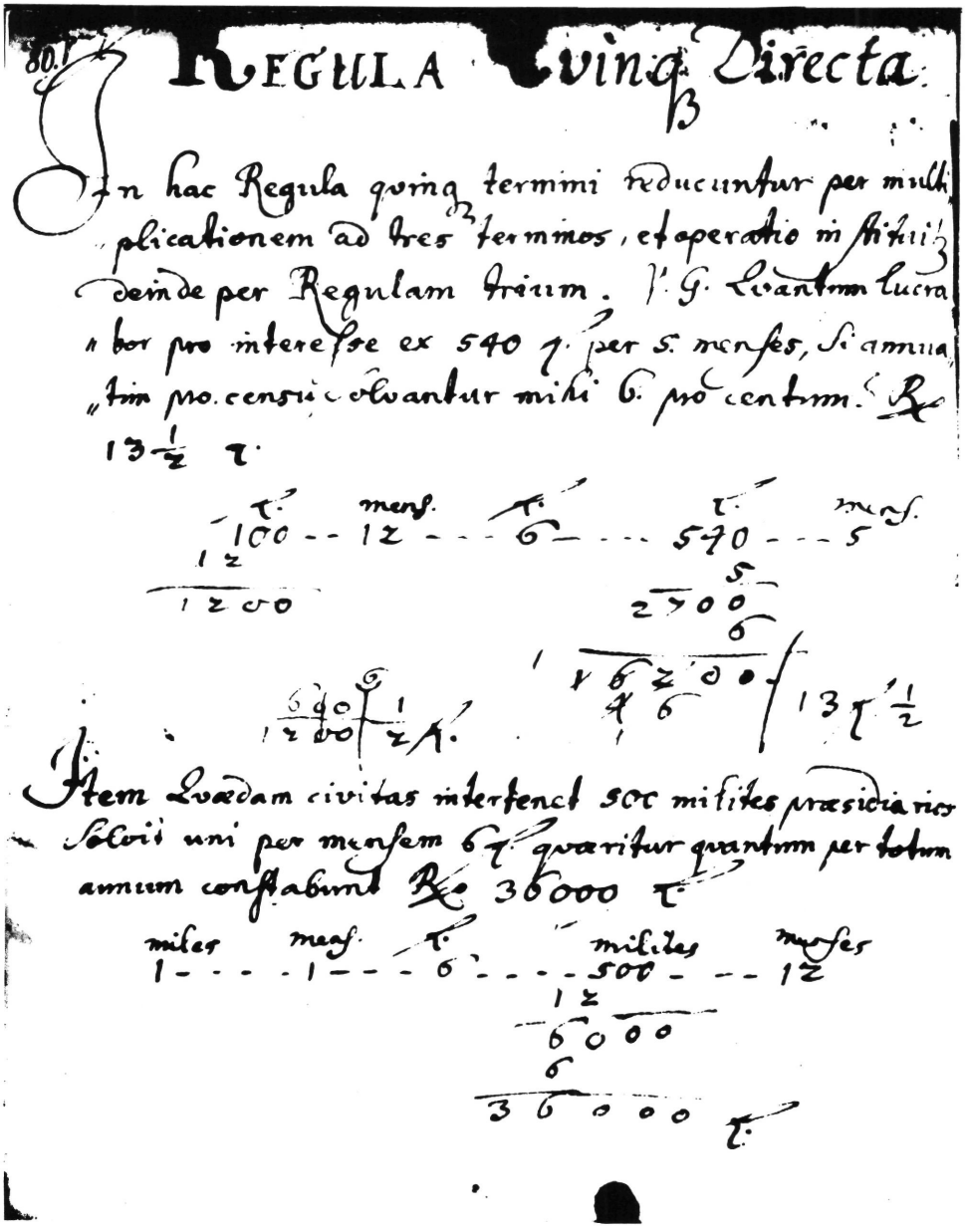
Feltehetőleg a legrégebbi arab számjeggyel datált erdélyi irat: latin nyelvű okirat, melyet „Marcus de Letha, Aule Regie miles" 1441-ben Monioroson bocsátott ki (részlet az eredeti a Brassói Állami Levéltárban: Stenner-gyűjt. II. 6.)

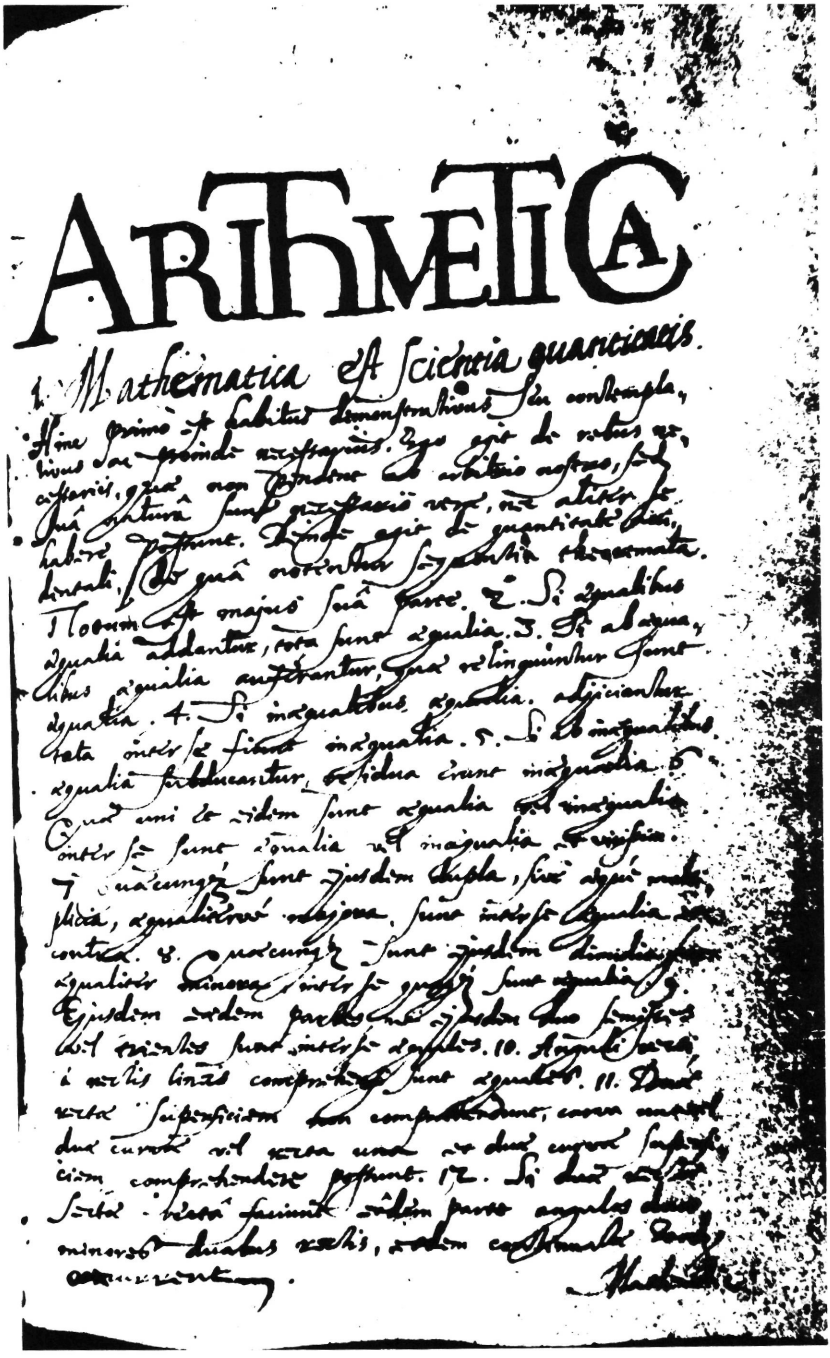
Naptárkerék 1481-ből ószláv nyelvű szertartáskönyvben, cirill számjegyekkel (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár)

Informatorium
MATHEMATICUM
De
PANTOMETRO
Ejusq. Explicatione Præparatione et Usi
bus Arithmetico Geometrico Astrono
mico Horographico Geographic
Authore et Auctore
Samuele Kaposi Theologiæ Doctore et
hoc tempore Illust Coll: S.P Albensis Rectore
et Professore Aõ 1708 2. Martii
Titulus I
De Explicatione Pantometri

Kaposi Sámuel egy tanulmányának címlapja

80.
REGULA Quinq Directa.
In hac Regula quinq termini reducuntur per multiplicationem ad tres terminos, et operatio finitur deinde per Regulam trium. P. G. Quantum lucrabor pro interesse ex 540 fl. per 5. menses, si annuatim pro censu exquantur mihi 6. pro centum. R.
13 1/2 fl.
fl. 100 -- menf. 12 -- fl. 6 -- fl. 540 -- menf. 5
12
1200
5
2700
6
16200 / 1296 / 13 fl 1/2
540 / 1200 / 2/4.
Item Quædam civitas interfecit 500 milites præsidiarios Solvit uni per mensem 6 fl. quæritur quantum per totum annum constabunt R. 36000 fl.
miles menf. fl. milites menses
1 --- 1 --- 6 --- 500 --- 12
12
6000
6
36000 fl.

Kaposi Arithmetica Practica-jának 80. lapja

ARITHMETICA

Fejezetcímlap Porcsalmi jegyezeteiben

Compendiaria Matheseos Institutio.

Notiones Praeviae

§. I.

Mathesis (Latine Disciplina) est Scientia Quantitatis, seu magnitudinis

2. Quantitas est quid quid additione augetur, ablatione minuitur, ut v.g. numerus militum in exercitu, pondus in corporibus. Longitudo in lineis.

3. Quantitas dupliciter potest spectari, vel cum subjecto ipso cui inharet, ut cum dico 10 homines, 4. auctei. vel sine subjecto v.g. cum dico 3. S. &. primo modo sumpta concreta, secundo abstracta dicitur

4. Quoniam quantitas vel abstracta est vel concreta, etiam Mathesis duplex distinguenda est: Pura, quae quantitates abstractas, et Mixta sive applicata, quae concretas habet pro objecto suo.

5. Quantitas alia est Discreta alia Continua. In qua partes extra partes positae, seu separatae sunt ut in exercitu, aut acervo arenae vocatur discreta: ubi partes simul unitae existunt, ut in spatio, linea, tempore, continua dicitur.

6. Ex hac quantitatis divisione etiam ipsa Mathesis in duas dispescitur partes. Una agit de quantitate discreta quae Arithmetica vocatur

Compendiaria Mathescos Instituto, 1795
(Kolozsvár, ref. koll., korábban ferences tulajdonban)

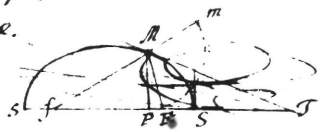
Caput IIIum

Expressiones linearum, quae fiunt ductis tangentibus ad curvam.

S1. Ducere tangentem ad quodlibet M datum.

Hoc. Ducatur ex F linea FN et ex f fM ut Mm = Nf. fm ergo est aequalis fN + FN = Ss. Angulus MFf bisariam dividatur per FM et erit haec tangens curvae.

Dem. Quodlibet M recte FN est in curva, et nullum aliud esse potest. Si enim a punctum etiam ponas in curva esse, erit fa + aM etiam aequalis fA + Aa = Ss sed Sf + fa + am = fm sed fa + am sunt duo latera trianguli fam et fm tertium, ergo duo aequalia tertio v. curvae fa + am = rectae fm qd absurd. Si solum M est in Curva cons. FN tangens. q.e.d. de Ellipsi.

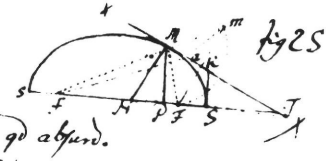
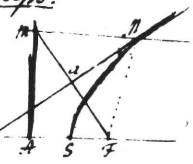

fig 2S

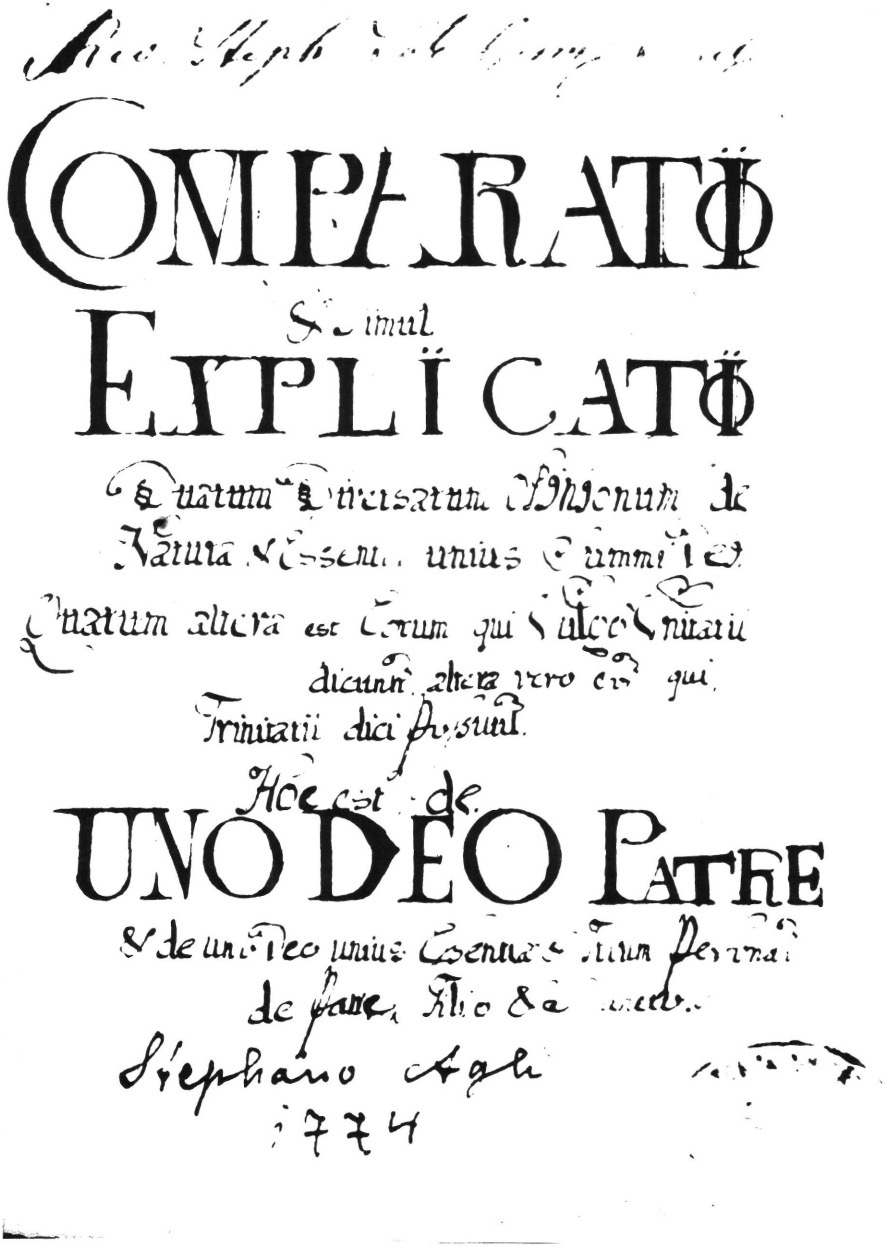
SS. Corol I. In Parabola alter focus f infinite distat a primo S linea ex altero foco ducta erit parallela ad axim si fiat Mm = FM et bisecetur angulus NMm erit tangens, quia solum N punctum commune.

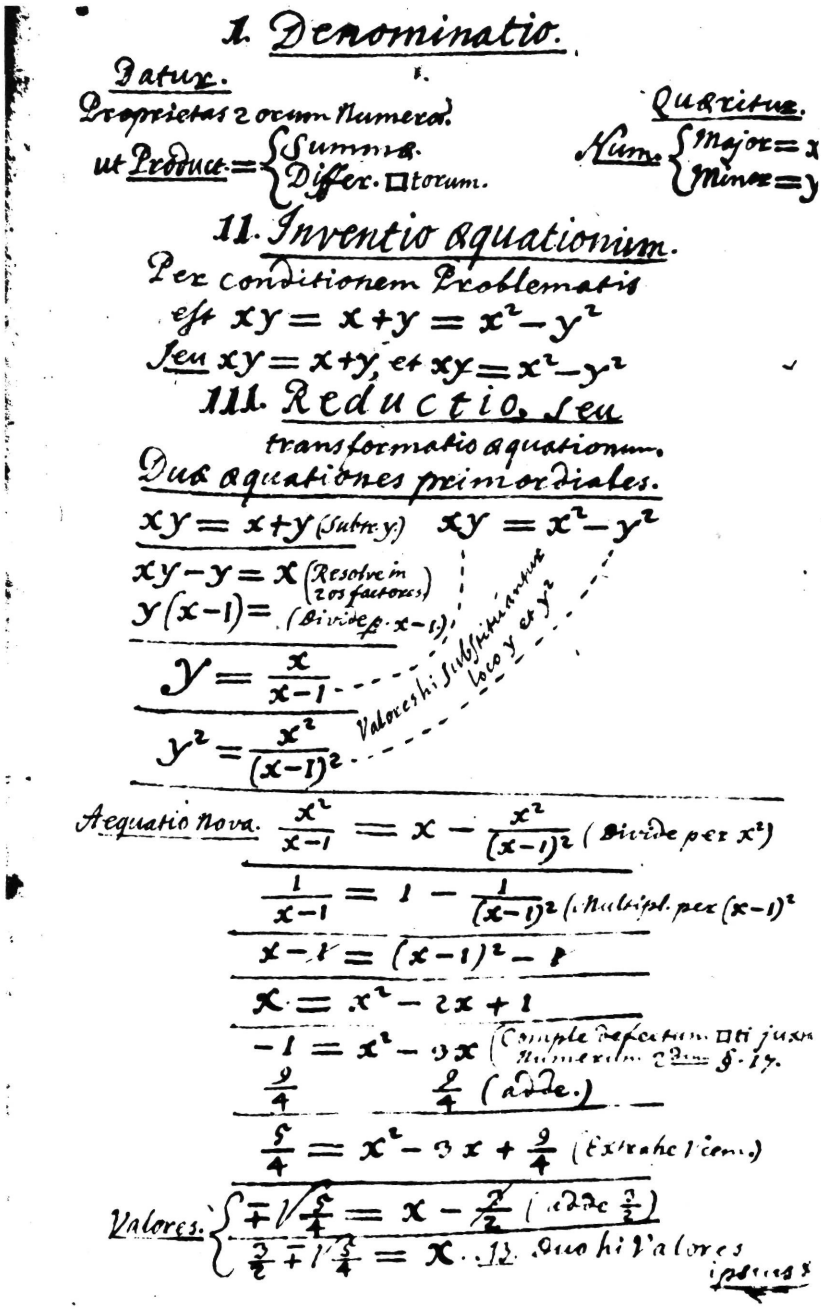
S6. Corol II. In priori figura FK est perpendicularis ad Tangentem, quia M bisecat et Mm = FM, MK est lam com. si MmK = MKF si ad K ang. deinceps aequales si recti si FK perpendic.

S7.

A Körnöczi-féle Capacitas dolii egy lapja

Ágh István kézirata (Torda, unitárius gimn.)

Az Elementa tam Arithmeticae Vulgaris... 6. lapja
(Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár)

MAGIAR

ARITHMETICA,

az az,

Szám vetésnek Tudománya.

Az szám vetés semmi nem egyéb, hanem oly tudomány, melyről számbeli tanít.

A' szám vetésről való Tudománynak 5 Speciesi vadnak, mint illik.

1 Numeratio
2 Additio, ezemmel Compendiuma az Progressio.
3 Subtractio
4 Multiplicatio
5 Divisio.

Ezekből folyó egynehány Regulákrúl is nimel:

Regula Detri, avagy Aurea
Regula Vulgatis avagy Duplí.

M. N. S. 3

D.

A Magiar Arithmetica címlapja

PETŐ GÁBOR PÁL

Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez

Az itt következő, tartalmát tekintve majdnem teljesen, célját tekintve kizárólag *sajtótörténeti* tanulmány egy nagyobb munka kiszakított, itt-ott átigazított, s ezért talán torzónak ható része.

A szerző 1987–88-ban az író fogadott leánya, dr. Gábor Magda – a Petőfi Irodalmi Múzeum kezelésében levő – alapítványának támogatásával azon fáradozott, hogy mennél több részletet tárjon fel Gábor Andor pályakezdésére és pályájának arra a szakaszára vonatkozólag, amelyet legkevésbé, sőt, szinte alig ismerünk. Amint az író születésének centenáriumán, 1984. január 17-én Barcson rendezett tudományos emlékülésen elhangzott: „Ami a publicisztikát illeti, hét év termése teljesen ismeretlen. Közírói munkásságának első, az író által összeállított kötete, az 1912-ben kiadott *Pesti sirámok* alcíme szerint *Könyv a beteg városról".* [1] Ezt az időszakot – nem is hét, hanem kilenc évet – kutattam. Eredményeimet több tanulmányban foglaltam össze. Ezek – a megtalált, illetve általam azonosított cikkeket tartalmazó jegyzékkel, illetve e cikkek fénymásolataival együtt – a Petőfi Irodalmi Múzeumban vannak, hogy anyagukat más kutatók és egy egyszer talán megírandó nagy monográfia szerzője felhasználhassák. Azonban éppen azért, mert céljuk ez volt, e tanulmányok olyan terjedelmesek, hogy egészükben egyetlen mai folyóirat sem tudná közölni őket. Ezért döntöttem úgy, hogy vállalva a részlegességgel, a torzó-volttal járó jogos bírálatokat, legalább egyes részleteiket megjelentetem.

Gábor Andor „munkásságának közel kilencven százalékát a legromlandóbb dokumentumhordozó, az újságpapír őrzi, s nem is egy vagy két lapé, hanem a legkülönbözőbb sajtótermékek tucatjaié, amelyek közül nem is egynek csupán hiányosan, vagy unikálisan maradtak ránk példányai" – mondta a centenáriumi tudományos ülés megnyitóján Botka Ferenc[2]. Aki csak valamelyest is foglalkozott akár Gábor Andor munkásságával, akár az első világháború előtti és alatti sajtó történetével, tudja, mennyire pontos ez a megállapítás! Hozzá kell tenni, hogy nem csupán újságírói tevékenységére vonatkozik ez, hanem – bár talán kisebb arányban – szépírói munkásságára is, ide értve például nagy novellatermését is.

[1] Tasi József szavai. *Gábor Andor emlékezete.* Kaposvár, 1986. 134.

[2] *Gábor Andor emlékezete.* 9.

I.

Ha a kezdetet keressük, 1902–1903 körül kell kutatnunk: az 1884-ben született író ugyanis különféle időben írott önéletrajzaiban következetesen tizennyolcadik életévét jelöli meg irodalmi tevékenysége kezdetén. Ez pontosan meg is felel a valóságnak, azzal a finomítással, hogy nem minden műfajban egyidejűleg kezdett működni.

Először műfordítóként jelentkezett lapok hasábjain, éspedig 1902 késő őszén egyidejűleg a *Pesti Napló*ban és a kor egyik legrangosabb hetilapjának, *A Hét*nek a hasábjain. Mint novellista – az akkor szinte egyeduralkodó rövid tárcanovella műfajában – 1903 nyarán mutatkozott be az *Egyenlőség*, e „politikai jellegű, zsidó felekezeti és társadalmi hetilap" hasábjain.

Hamarosan azonban feltűnik az újságíró Gábor Andor is, és annak, hogy kizárólag ebben a minőségében foglalkozom vele, csak kisebb mértékben oka az, hogy kutatásaim célja sajtótörténeti volt: ez a valóságnak inkább tükörképe. Gábor Andor ugyanis önmagát elsősorban újságírónak tekintette, mégpedig abban az értelemben, hogy más, az újságtól eléggé távol álló írásait is „újságírásnak" tartotta. Úgy értelmezem ezt, hogy mindenképpen a köz ügyeivel foglalkozott, a közgondolkozás alakítására, formálására törekedett, vagyis az újságírást ő egy mára kissé elavult, de beszédes szóval jellemezhette volna: „közírás". Tanulságos ebből a szempontból *Fehér kabarédalok* című sanzonszöveg-gyűjteményének 1911-es előszavát idézni, amelyben ezeket (és kabarédarabjait is ideértve) úgy jellemezte: „újságírás a színpadon. Versben és prózában, zenével és zene nélkül. A közönség mulattatása mindannak a persziflázsával, ami ferdén és rosszul történik, holott jól és okosan is történhetnék, vidám, de néha keserű csúfolódások közállapotok, helyesebben közhelytelenségek fölött [. . .]"

II.

Hol kezdte Gábor Andor újságírói tevékenységét? A róla szóló tanulmányok általában *A Hét*, a *Világ*, *Az Újság*, *A Nap*, az *Érdekes Újság* és a *Pesti Napló* címét szokták felsorolni, legföljebb különböző sorrendben.

Ez a felsorolás már első olvasásra is fucsának tűnik, hiszen köztudomású, hogy a *Világ* csak 1910-ben indult meg, másfelől hiányzik az *Egyenlőség*, amely pedig Gábor publicisztikai tevékenységének egyik fő – és számára legszabadabb – területe volt.

Maga az író 1914-ben ezt írta: „[. . .] tanárnak készültem, de abbanhagytam,[így!] mert közben újságíró lettem a Magyar Nemzetnél, majd A Polgár c. lapnál, végül A Napnál".[3]

Ez az idézet több szempontból is meglepő és részletesebb elemzést érdemel. Mindenekelőtt a „mert újságíró lettem" fordulat különös, amennyiben felcseréli az okot az okozattal: a tények szerint nem azért hagyta abba az egyetemi tanulmányokat, mert újságíró lett, hanem azért hagyta abba a tanári pályára való felkészülést, mert belátta – amiről később írt –, hogy zsidó vallású tanárnak majdnem kilátástalan

[3] *Az Érdekes Újság Dekameronja.* Légrády Testvérek kiadása. Bp. é. n. IV. 141–142.

álláshoz jutnia –, az pedig, hogy újságíró legyen, 1904-ben, amikor megvált az egyetemtől, kézenfekvő volt: akkoriban és még sokáig minden magyar író majdnem kizárólag újságírásból élt.

Az első állomás az önéletrajz szerint tehát a *Magyar Nemzet* szerkesztősége volt. Ennek a lapnak a neve egyetlen későbbi életrajzában, egyetlen róla szóló tanulmányban sem bukkan fel többé, és ez már önmagában is meglepő. Még jobban csodálkozunk, ha kissé közelebbről szemügyre vesszük az akkori *Magyar Nemzet*et. Egy kortárs – akkor már aktív újságíró, Ady nagyváradi kollégája –, Lengyel Géza később így jellemezte ezt a lapot: „Volt a kormánynak egy úgynevezett félhivatalos lapja, a Magyar Nemzet. Nem sok vizet zavaró, igazi félhivatalos. Hosszú országgyűlési tudósításokat közölt, dicsérte a kormányt senki által nem olvasott vezércikkekben. Szürke és unalmas volt."[4] Áttanulmányoztam a *Magyar Nemzet* számait 1902 novemberétől 1905 elejéig, de nemhogy olyan névjelre vagy álnévre nem akadtam, amely Gábor Andorra utalhatna, de még olyan jellegű írásra, sőt, témára sem, amelyről el lehetne képzelni, hogy Gábor Andor írta volna. Így tehát, ha elfogadjuk az író állítását – márpedig el kell fogadnunk, mert nagyon valószínűtlen az olyanfajta emlékezéstévesztés, főleg alig egy évtized távlatából, hogy olyasmire emlékszik valaki, ami nem történt meg (az ellenkezője még csak elképzelhető) –, akkor az csak valami igen rövid ideig tartó és jelentéktelen, félig-meddig mechanikus munka (például a „kőnyomatos" leadása) lehetett.

A *Pesti Napló*ban 1902 végén és 1903 elején Gábor Andor ugyan többször jelentkezett, de kizárólag mint műfordító: elsősorban francia költők verseit ültette át, de megjelent egy Longfellow-fordítása is. *A Hét* hasábjain 1902 végétől szinte rendszeresen jelentek meg műfordításai, 1904-ben pedig első ízben egy saját költeménye is.[5] Eközben, 1903 nyarán az *Egyenlőség*ben is megjelent első versfordítása, majd sorban tárcanovellái és fordítások, elsősorban franciából, de Byrontól és a német Chamissótól is.

III.

Ugyanebben az időben kezdődött meg – kutatásaim voltaképpeni tárgya – publicisztikai tevékenysége. Első cikke *A Hét*ben jelent meg 1903 késő nyarán[6], a Krónika rovatban. Bár a *Bilek* c. írás nem a lap címoldalán, hanem belül (Krónika III.) jelent meg, ez nagy dolog lehetett egy 18 és fél éves fiatalembernek, aki éppenhogy befejezte az egyetem negyedik szemeszterét. (A *Bilek* a hírhedt bileki hadgyakorlatról szólt, ahol a brutális osztrák katonai drill – még a saját írásbeli szolgálati szabályzatát is semmibe véve – a semmire nem tekintő „kemény" bánásmód következtében több magyar katona halálát okozta a nagy hőségben.) A publicistaként bemutatkozó fiatalember természetesen hasonult a lap hangneméhez, de már itt is

4 LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1963. 36.

5 *Gályarabok.* = A Hét 1904. III. 27. 198. – Meg kell azonban jegyezni, hogy G. A. első saját verse már korábban megjelent *Engesztelés napja* címmel az Egyenlőség 1903. X. 4-iki számának mellékletén.

6 g. a.: *Bilek.* = A Hét 1903. VIII. 2. 509.

kiérződött belőle egy szokatlan keménység, és az irónia is talán egy árnyalattal élesebb volt, mint *A Hét* többi „krónikái"-ban.

Ezután néhány hónapig mint publicistával nem találkozunk Gábor Andorral *A Hét*ben, viszont ősztől, kezdetben különféle álnevek (Kapos, ill. Kaposi Géza, Salamon József, Gabriólusz, Ábrahám, D'oran) alatt, majd saját nevén jelentkezett az *Egyenlőség*ben. Ez az akkor már XXI. évfolyamában járó hetilap, amelynek főszerkesztője Szabolcsi Miksa volt, színvonalas politikai és társadalmi lap volt, mentes minden bigottságtól. Fontos tudni az 1944-es német megszállásig folyamatosan megjelenő lapról, hogy erőteljesen támogatta a hazai zsidóság asszimilációját és következetesen elutasította a politikai cionizmus gondolatát.

Első valószínűsíthető cikke az *Egyenlőség*ben voltaképpen könyvkritika volt: Szemjon Jutkevics *Ghetto* című regényéről írt[7]. Ettől fogva emigrációjáig szorgalmas és tekintélyes állandó szerzője volt az *Egyenlőség*nek (később *Glosszák a hétről* címmel saját rovata volt). Az ebben a lapban kifejtett tevékenysége azonban mind mennyiségileg, mind minőségileg olyan jelentős, hogy itt nem is érintem: ez külön tanulmány tárgya lehet, és remélhetőleg lesz is, ha akad folyóirat, amely helyet ad ennek a sajnos még sokszor ma is kényesnek tartott témának.

Már publicisztikai működésének első hónapjai is megmutatták későbbi kiemelkedő teljesítményének magvát: a szorgalmat, a — még az Egyenlőségnél, e felekezeti jellege miatt korlátozott szempont alapján működő lapnál is megnyilvánuló — széles látókört, nemzetközi kitekintést, annak a hazaiakkal való összefüggésben szemlélését, a szenvedélyes és nem ritkán gúnyos vitázó hangot, a csillogó szellemességet.

IV.

Az 1904. év, amely Gábor Andor életpályája szempontjából sorsdöntő volt — ugyanis ebben az évben hagyta félbe egyetemi tanulmányait —, azzal kezdődött, hogy első ízben lépett a nyilvánosság elé teljes nevével publicistaként.[8] Ez is az *Egyenlőség*ben történt: megtámadta Szemere Miklóst — aki magát „de genere Huba"-nak nevezte, merthogy családfája állítólag az állítólagos honfoglaló Huba vezérig nyúlt vissza —, ezt a hírhedt és gyanúsan szerencsés kártyást, versenyistálló-tulajdonost, aki dúsgazdag, kihívóan pazarló, ugyanakkor képmutató erkölcsprédikátor volt.

Említettem, hogy Gábor Andor publicistaként *A Hét*ben, a kor talán legszínvonalasabb irodalmi hetilapjában debütált 1903. augusztus 2-án. Egy nem egészen bizonyosan neki tulajdonítható színházi kritikán[9] kívül azóta prózát nem írt Kiss József lapjába: egy évvel később jelentkezett újból, és aki csak *A Hét*ből ismerte volna — ha egyáltalán felismeri az ismét álnév alá rejtőző írót —, az csak csodálkozhatott volna a fejlődésen. A Krónika II. jelzés alatt, Pesti dolgok (al- vagy sorozat-) című,

[7] KAPOS Géza: *Jutkevics új zsidó regénye.* = Egyenlőség 1903. X. 18. (A lap mellékletén.)

[8] GÁBOR Andor: *Keresztlevél.* = Egyenlőség 1904. I. 10. 3–4.

[9] g.: *Színház.* Szikra: *Tépett láncok.* Szinmű egy felvonásban. — *Káprázat.* Vígjáték két felvonásban. — Bemutató a Nemzeti Színházban dec. 11-én. = A Hét 1903. XIII. 13. 7.

A drágaság című cikk írója már egészen más hangot ütött meg, mint egy évvel ezelőtt.[10] „Van egy régi közmondásunk, mely a maga mosolygó lemondásával kitűnően belevilágít a mi nyomorúságunkba. Hogy vagy? Kérdjük egymástól. Mint szegény ember gazdag városban — ez a feleletünk." És utána sodró lendülettel és — gondoljuk meg: egy 21 éves fiatalemberről van szó! — elképesztő társadalmi-gazdasági ismeretanyaggal száguld végig az akkori Budapest egyetemes pénztelenségének milliónyi megnyilvánulásán, az egésznek az összefüggésén — „kivéve az igen kis számú gazdagokat", mert az is van, de hiányzik „a mesésen gazdagok és a teljesen kitagadottak között vastag rétegű pénzes középosztály, melynek van annyija, hogy kényelmesen élhet jogos igényei szerint". A majd 1912-ben megjelenő *Pesti sirámok* című kötetnek nemcsak a témái köszönnek vissza szinte tömény kivonatban ebből a cikkből, hanem már-már teljes érettségében áll előttünk a szatirikus publicista, aki a társadalom égető kérdéseire, fájó pontjaira, hibáira nemcsak rámutat, hanem könyörtelen gúnnyal, fájdalmat okozóan bök rá, és érezzük: nem tud hinni a javulásban. Ez a 21 éves fiatalember keresztüllát az egész rothadt társadalomszerkezeten, lényegében utasítja el, és sejtjeiben érzi, hogy ez nem maradhat így.

Az a publicista, akinek cikkeiről most szó van, már az, akiről majd egy negyed századdal később Lukács György ezt írta: „[...] bomlik a tőkés társadalom ellen lázadó értelmiségiek ellenállása két fő irányzatra: az egyik az értelmetlenség miatti felháborodás, a másik a próza gyűlölete; a két irányzat gyökere — címszavakban — aufklärista vagy romantikus. Gábor Andor szellemi arculata tipikusan aufklärista. [...] Szenvedélyesen vonzódik az értelemhez és az értelmes dolgokhoz, szenvedélyesen megvet minden értelmetlenséget."[11] És mint a francia felvilágosodás „filozófusai": ő is a józan ész, a dolgok meg-, sőt átvilágítása, az emberek meggyőzés útján történő megváltoztatásának útját járja, eszközei az érvelés és a maró gúny — de a Felvilágosodás tollforgatóinak optimizmusa, jövőhite hiányzik belőle. Talán ez az, amit egyesek — kortársai csakúgy, mint munkásságának kutatói — cinizmusnak neveznek. Ez a szó sokkal pejoratívabb, mintsem hogy Gábor Andorra alkalmazhatnánk: a düh mellett a kiábrándultság, a reménytelenség sugárzik már fiatalkori publicisztikájából is.

V.

1904 végén fontos változás történt Gábor Andor életében: *A Nap* című bulvárlap munkatársa lett. Mert bár idézett *Önéletrajz*ában azt írta, hogy *A Polgár*, „végül" *A Nap* munkatársa lett, ebben teljes bizonyossággal tévedett. *A Polgár* ugyanis csak 1905. május 16-án indult meg, viszont *A Nap*1904 végén, és számos kortársi visszaemlékezés egybehangzó tanúsága szerint Gábor Andor ennek a lapnak kezdettől fogva belső munkatársa volt. *A Nap* — amelyről alább részletesen lesz szó — valamikor 1904 végén indulhatott meg, mert 1905. január 1-jei számán ez áll: II. évfolyam 1. szám. Ennek ellenére 1904-es számok sehol nem találhatók — lehet, hogy csak egy-

[10] G.: *Pesti dolgok. A drágaság.* = A Hét 1904. VIII. 14. 3.

[11] Lukács György: *Gábor Andor: Magyar Pokol.* = Internationale Literatur 1939. 1.; Magyarul, Beöthy Ottó fordításában: *Esztétikai írások 1930–1945.* Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1982. 587.

kettő volt, azzal a céllal, hogy 1905-ben már a mégiscsak tekintélyesebb „második évfolyam" jelzést viselhesse a lap.

Mivel – sokirányú egyéb munkája mellett is – Gábor Andor alapvetően *A Nap* munkatársa maradt, amíg az 1918. októberi és az 1919-es forradalmak alatt politikai feladatai annyira le nem kötötték, hogy gyakorlatilag alig tudott újságírással foglalkozni, érdemes kissé közelebbről is megismerkednünk ezzel a maga nemében különös és részben újszerű lappal, és Gábor Andornak a lapnál végzett – mai szemmel nézve – szokatlan munkájával.

*A Nap*ot *dr. Braun Sándor* alapította, aki a *Pesti Napló*ból annak idején együtt kivált szerkesztőség által alapított *Budapesti Napló*nál Vészi József főszerkesztő – Ady egyik fölfedezője és támogatója – mellett a felelős szerkesztő tisztét töltötte be. *A Nap*nak kiadója, tulajdonosa is volt; a lap címoldalán a neve eleinte „felelős szerkesztő"-ként szerepelt (főszerkesztő nem volt kinyomtatva, de az akkori sajtójog szempontjából amúgy is a felelős szerkesztő volt a kulcsszemélyiség). *A Nap* – és ez fontos! – „esti" lap volt (másnapra dátumozva). A címoldalon az állt, hogy „megjelenik naponkint délután hat órakor", (1906. március elsején a lap címoldalán tájékoztatta olvasóit, hogy azután már délután fél ötkor kapható lesz és ugyanakkor megkapják az előfizetők is – ez utóbbi félmondat figyelmet érdemel és még visszatérünk rá –), azonkívül pedig (s ez is fontos körülmény) ezt tekintették az első kolportázslapnak: „Ez a lap fordulópontja a magyar újságírásnak" – írta egy kortárs, *A Nap* egykori munkatársa, Róna Lajos negyedszázaddal később megjelent visszaemlékezéseiben[12], amelyeket hasznosítani és idézni fogok a továbbiakban, de amelyeket részben a szerző politikai magatartása (a kor, az ellenforradalmi Horthy-rendszer kegyeit kereső, olykor egyenesen hazug kijelentései) miatt, részben, mert jóval az események után, és saját bevallása szerint is szinte kapkodva írta[13], némi fenntartással kell kezelnünk.

A Nap nemcsak esti lap volt, hanem úgynevezett krajcáros lap is – egy száma két krajcárba, azaz négy fillérbe került –, ami kifejezte azt, hogy milyen közönségre orientálódott: a legszélesebbre, az utcai járókelőre, a sietőre, nem az elmélyedő és gondolkodó, hanem a szenzációra, pletykára éhes olvasóra: „az ideges pesti utcának készült, a rohanó, lázas, tülekedő utcának, a villamoskocsikban összezsúfolt utasoknak, a hivatalból vagy hivatalba rohanó tisztviselőknek, akiknek jövet és menet volt annyi idejük, hogy négy fillérért futtában érdeklődjenek az új események iránt, a kávéházakban unatkozó és ténfergő, kártyázó vagy ingerült vitatkozásban hadonászó léhűtőknek, szóval mindazoknak, akik délután négy órakor [!? – P. G. P] Budapest utcáin, szórakozóhelyein és perifériáin elevenen, égő és kíváncsi szemmel éltek, loholtak, nyugtalankodtak, dolgoztak vagy dologtalanul herdálták el idejüket".[14]

[12] Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán.* A szerző kiadása. Bp. 1930. I–III.

[13] „Mindössze harmincnégy munkanap állt rendelkezésemre, hogy pályám harminc évének sorompójánál a pálya történetét megírjam" (III. 966.) – írja, de hogy miért volt ez a sietség, azt nem árulja el, csak egy ködös célzást tesz rá néhány sorral alább: „A jubilárisnak tetsző évszám új munkára ösztönzött, az új munkába való mélységes elmerülést és az elmerülésben való különleges gyönyört juttatta számomra."

[14] Róna L.: *i. mű. II.* 343.

A „kolportázslap" kifejezést olykor – tévesen – úgy értelmezik, hogy a lapot kizárólag utcai terjesztésben árusították, utcai árusok, mégpedig a lap „slágereit" hangosan kiáltozó rikkancsok. A valóságban a lapot elő is lehetett fizetni. Szemben azzal a dicshimnusszal, amit Róna Lajos *A Nap*ról zeng, teljesen igaza volt a magyar századforduló történészének[15], amikor (a valamivel később megindult *Az Est*ről szólva) azt írta: „A Nap és még korábban az Esti Újság ilyen úgynevezett krajcáros lapok voltak, de szerkezetükben lényegében délutáni és esti kiadású reggeli lapok voltak." (Például:) „Alig fordult elő, hogy ne politikai cikk lett volna az eléggé elterjedt A Nap első oldalán, s azt a szenzáció-keltésre irányuló ütőcímet, amely azután sajnálatos módon csaknem az egész sajtóban elterjedt, először Az Est honosította meg."

Igen, bármilyen meglepő is mai szemmel nézve, a három széles hasábra osztott lap első oldalát mindig vezércikk[16] töltötte be, ha pedig nem volt tele az oldal vele, akkor már ott elkezdődött a máskor a második oldalon levő Krónika című rovat, amely a politikai – majdnem kizárólag a parlamenti – élet eseményeihez fűzött kommentárokat; többnyire két-három cím nélküli, egymástól csillaggal elválasztott írásból állt, és a rovat, amint a lap írásainak túlnyomó többsége sem, nem volt aláírva.

„A Nap [. . .] friss, mosdatlan és rakoncátlan terméke" volt a hírlapírásnak – emlékezett később Róna Lajos. „Tele volt sziporkázó ötlettel, különösen eredetiséggel, mindenkivel szembenálló bátorsággal, új hanggal, a tipográfiában új és újító külsővel. Előadásában gonoszkodó humorral, kaján malíciával és mindenekfelett féktelen jókedvvel és derűvel."[14] Mindebben sok „a megszépítő messzeség", illetve a messzeség alapján való szépítés; közelebb jár a valósághoz Rónának az a megállapítása, hogy *A Nap* „a köz- és magánéletben súlyos sebeket is osztogatott". Valóban: *A Nap* politikailag ellenzéki lap volt, lett légyen bárki is kormányon, de a politika mellett kéjjel, és a magyar sajtó történetében valóban szomorúan úttörő módon vájkált magánéleti tragédiákban: részletesen, teljes névvel írt házasságtörési botrányokról, öngyilkosságokról, megőrülésekről, bűnügyekről. Tagadhatatlan, hogy *A Nap*nak óriási sikere volt, nagy példányszámot ért el. Jellemzésére érdemes idézni Róna Lajos könyvéből egy hitelesnek látszó anekdotát:

> *Goldzieher Ignác*, a világhírű orientalista, egy tanártársával sétált egy délután a Margitszigeten. Négy óra tájt [?] egy rikkancs rohant el mellette és A Nap nevét és szenzációit ordította. Goldzieher Ignác magához intette a rikkancsot és vett tőle egy Napot.
>
> – Hogy veheted ezt a lapot kézbe? – méltatlankodott Goldzieher professzortársa.
>
> Goldzieher csodálkozva nézett a professzorra.
>
> – Mi kifogásod van ez ellen a lap ellen?
>
> – Ocsmány és undorító, hazug és becstelen – mondta ki kereken véleményét a professzor, – utálom, belegázol a magánéletbe, szégyenfoltja a sajtónak, soha, soha nem veszem a kezembe és ha látom, elfordulok.
>
> Goldzieher nyugodt hangon felelte barátjának:
>
> – Lehet, hogy igazad van, erről nem vitatkozom. De A Nap hozzátartozik Budapesthez és integráns része a nagyváros életének. Ahogy a nagyvárosban találsz becsületes embereket és gyilko-

[15] HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló.* Gondolat Könyvkiadó. Bp. 1974. (2. kiadás.) 327–328.

[16] „. . . az volt a lap slágere. A vezércikk címét kiabálták a rikkancsok, a vezércikk címét mutogatták az utca közönségének." RÓNA L.: *i. mű.* II. 352.

sokat, szalónt és kloákát, törvényszéket és börtönt, egyetemet és csavargók gyülekezőhelyét, úgy itt kell lennie A Napnak is, annak az újságnak, amely egy-egy pillanatra elfeledteti az emberrel gondjait, céljait, köznapiságát és feltár előtte egy olyan panorámát, amelyben benne él és benne remeg a nagyváros minden nagyságával és minden szennyével. Ez Budapest és ez A Nap. Ezért szeretem A Napot, mert Budapestet érzem ki belőle, ezért szeretem Budapestet, mert lehetővé tette, hogy egy ilyen lap is hozzátartozzék képének teljességéhez. Barátom, ha elmégy Párizsba, ott ugyanúgy megtalálod a bulvardsajtót, mint itt Budapesten. De ott még nagyobb, még tökéletesebb és még szenzációsabb és nyilván még mélyebb gyűlöletet és izzóbb elkeseredést támasztana benned, mint aminőt A Nap támaszt. Én mindennap elolvasom A Napot, kedvenc lapom és ha véletlenül nem jutok hozzá, hát bizony nem érzem jól magamat.[17]

Mint említettem, *A Nap*ban a cikkek – a tárcát és a színházi kritikákat kivéve – nem voltak aláírva, még szignálva sem, még akkor sem, ha a cikk egyes szám első személyben íródott. És bár a rikkancsok a vezércikket „slágerozták", *A Nap* igazi vonzereje az információ volt: a hírek, a tudósítások, riportok, interjúk. Így az ember joggal vélné, hogy a munkatársakat úgy vették fel – amint ez később, a kolportázslapoknál általános volt –, hogy az illető egy ideig híreket, riportokat, esetleg interjúkat vitt be a szerkesztőségbe, amelyeket azután, ha újak és jók voltak, közöltek, és ha az illető eléggé szorgalmasnak és ügyesnek bizonyult, belső munkatárs lett. Nos, Gábor Andor pályája e tekintetben is kivételes: semmi jele annak, hogy valaha is hírekkel vagy más információkkal szolgálta volna a lapot, amelynek alapításától belső munkatársa volt: ő kezdettől fogva publicisztikával foglalkozott – rövid, glosszaszerű írásokkal, legalábbis a most taglalt első, 1907 végéig tartó korszakában, mert vezércikket szinte kivétel nélkül „nagy emberek", többnyire politikusok, eleinte Ugron Gábor, majd Lengyel Zoltán, olykor a lap főmunkatársa, Ábrányi Emil (posztját 1907. február 1-jétől az említett ügyvéd-képviselő Lengyel Zoltán töltötte be), néha Cholnoky Viktor, vagy Braun Sándor helyettese, dr. Hajdu Miklós írtak.

Arról, hogy hogyan került Gábor Andor *A Nap* kötelékébe, semmit sem tudunk, de valószínűleg dr. Hajdu ismerhette cikkeit az *Egyenlőség*ből, amelybe ő maga is dolgozott. Róna Lajos emlékirataiból sem tudunk meg erről semmit: ő különben is ritkán említi a könyve megjelenése idején Berlinben élő emigráns kommunista írót, s ahol ír róla, ott leplezetlen ellenségességgel, rosszindulattal, sőt, rosszhiszeműen ír, amit jól mutat a következő apró és voltaképpen lényegtelen részlet:

Gyorsíróra a szerkesztőségben nem volt szükség. Gábor Andor kitűnően tudott gyorsírni, ha a telefonnál volt, gyorsírással vette fel a leadott riportokat. Nádas Sándor ezért szörnyen lenézte Gábor Andort, mert nem tudta sem elképzelni, sem méltányolni a sztenográfia-nyújtotta előnyöket. Kitűnő fül és éles megfigyelés, jó memória és beretvaéles intelligencia: – ez kellett az akkori újságíráshoz, ez tette feleslegessé az írógépet és a gyorsírást.[18]

Azt, aki Gábor Andornak *A Nap*nál végzett munkáját igyekszik megismerni, tévútra vezethetné egy máskülönben kitűnő, sokéves munkával készült – de napjainkra bizony már erősen megújításra szoruló – munka, a Gulyás Pál által szerkesztett *Magyar írói álnév lexikon*, amely ugyanis – Putnoki Imre gimnáziumi tanár közlésére támaszkodva – azt írja, hogy az -r. jelzést *A Nap*ban Pásztor (Pikler) Árpád

[17] RÓNA L.: *i. mű*. 362–363.
[18] RÓNA L.: *i. mű*. 351.

használta.[19] Eltekintve attól, hogy már a jel leírása is hibás, mert *A Nap*ban nem kiskötőjel (nyomdai nevén: diviz) után állt a kis r betű, hanem nagykötőjel (nyomdai nevén: mínusz) után, érthetetlen, mire alapul ez a közlés, ugyanis aki csak egy kicsit is ismeri Gábor Andor jellegzetes stílusát és még inkább verselését, első olvasásra fel kell hogy ismerje őt az -r. jel mögött. Már *A Nap* — könyvtárakban fellelhető — első példányában egy hosszú vers olvasható *A százesztendős jövendőmondó* címmel, amely a népi kalendáriumok „százesztendős jövendőmondói"-nak jellegzetes klapanciáit és rímeit utánzó, egyszersmind parodizáló módon „jósol" az 1905-ös esztendőre[20], s ebben ilyen sorokat olvashatunk:

Viharokkal tele lesz majd januárunk,
Egész az orrunkig választásban járunk
És hogy a kormánypárt túlsúlyát megóvja,
Dolgozik majd a pénz s a csendőr golyója.
Tisza István büszkén jön megint a Házba,
Míg az egész ország dúl-fúl forró lázba
S mire a február hó a végére ér el,
Új elnököt s száz új darabantot bérel.[21]

Feltehető, hogy sok (sőt: sok száz) olyan kis, többnyire négysoros bökvers, amilyeneket *A Nap*nál a cikkek közé — talán helykitöltésül is — betoldottak, Gábor Andor tollából származik, de ezeket még betűjellel sem látta el (és mások sem). Pásztor Árpád, az első magyar világjáró riporter ugyan szintén írt verseket, olykor politikai bökverseket is, de ezeket P. betűvel jelölte.

Annak, hogy Gábor Andor kezdettől fogva 1918-ig *A Nap* munkatársa volt, más tanúja is van: például Lázár Miklós, aki a felszabadulás után hazatérő Gábor Andort köszöntő cikkében[22] felelevenítette, hogy:

> Egy szerkesztőségben egy füstös udvari szobában kezdtük pályánkat, az egyetlen íróasztal egyik sarkában Gábor Andor írta kis gyöngybetűivel, Kohinoor-plajbásszal kénsavként maró, bravúrosan összecsendülő rímeit, polihisztort ámulatba ejtő társadalmi, szociológiai és politikai gloszszáit, mindezt hunyorogva a pápaszem alatt, szélsebességgel, egyetlen törlés és javítás nélkül, szenvtelenül, fölényesen biztosan, mint egy trapézművész...

Nagy Endre, a magyar kabaré egyik megteremtője is azt írta, éspedig 1907-re, kabaréja megnyitójára vonatkozóan: „Gábor Andor filozopter volt és A Nap munkatársa."[23] A néhai Frank László, a később kalandos életű (a II. világháború alatt

[19] GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. (2., változatlan kiadás.) 28. és 363.

[20] *A Nap* 1905. I. 1. 9.

[21] Félreértések elkerülésére: a darabant itt a parlamenti őrség tagjaira utal, nem az előző évben alapított darabont-testőrségre (olykor ezt is írták darabantnak), illetve annak kapitányára, a majdani miniszterelnökre, báró Fejérváry Géza táborszernagyra, akiről később részletesen lesz szó.

[22] LÁZÁR Miklós: *Isten hozott!* = A Reggel 1945. IV. 30.

[23] NAGY Endre: *A kabaré regénye.* Nyugat Kiadás. [Bp. 1935.] 116. — Itt szükségesnek érzem megjegyezni, hogy Nagy Endre ezután hosszan, ellenségesen, rosszhiszeműen és ténybelileg is sok tévedéssel ír az akkor már emigráns kommunista Gábor Andorról. Ezért elismerésre méltó, hogy a könyv második

Sanghájba emigrált) újságíró és író egy visszaemlékezésében[24] megírta, hogy 1916 decemberében verseskötete jelent meg, és elvitte Gábor Andornak – *A Nap* szerkesztőségébe. A Budapesti Újságírók Egyesülete *Jubiláris Almanach*ja 1918-ban *A Nap*ról szóló cikkében szintén e lap munkatársaként említette Gábor Andort.[25]

Mindezt azért kellett itt ilyen részletességgel ismertetni és bizonyítani, mert a Gábor Andorról szóló irodalomban A Nap szinte említetlenül marad, holott – mint mindebből látható – ez volt Gábor Andor „harcállása", ahonnan megszámlálhatatlan lap hasábjaira kibocsátotta nem csak novelláit, verseit, műfordításait, hanem cikkeit is. Egyébként *A Nap*ba is írt novellákat és verseket, s ezeket vagy teljes nevével, vagy kezdőbetűivel jelölte.

Ugyanakkor érdemes és érdekes megjegyezni, hogy Gábor Andor nem érezte jól magát ebben a szerkesztőségben, legalábbis utóbb így emlékezett vissza rá, és nincs okunk kétségbe vonni állítását, bár csodálkozhatunk rajta, hogy ebben az esetben jónevű és becsült hírlapíróként miért nem változtatott munkahelyet. De tény, hogy bécsi emigrációjában két cikkében is említi – Lendvai Istvánról, a „kurzus" egyik leghangosabb publicistájáról[26] szólva –, ilyenképpen: „Lendvai István kollégám, akivel együtt destruáltunk A Nap redakciójában, ahol ő jól érezte magát, noha ezt rólam nem lehet elmondani", illetve így: „Lendvai István, akit én még Lehner korából ismerek A Nap redakciójából, ahol velem együtt kuliskodott".[27]

VI.

Alig kezdte meg munkáját Gábor Andor *A Nap* szerkesztőségében, kibontakozott a dualista rendszer talán legnagyobb, leghosszabb és legbonyolultabb válsága: az 1905. január utolsó hetében tartott választáson a kormánypárt alulmaradt az ellenzékkel, és különösen annak fő erejével, az úgynevezett egyesült ellenzékkel szemben, amelyet „a koalíció"-nak is neveztek. A koalíció hallatlanul vegyes összetételű volt: helyet kaptak benne a klerikális, antiszemita Néppárttól Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártjáig (amely utóbbinak szavazói jórészt a terézvárosi, VI. kerületi zsidó kispolgárság soraiból kerültek ki) a legkülönfélébb politikai alakulatok. Mivel pedig úgy látszik, általános jelenség, hogy forradalmak vagy nagy politikai válságok alkalmával a szereplők valamilyen korábbi, a magukéhoz hasonlónak tekin-

kiadásából (*Egy város regénye. – A kabaré regénye.* Magvető Könyvkiadó. Bp. 1958.) Nagy Endre lánya, Cs. Szabó Lászlóné kihagyatta – vagy (de mindenesetre az ő hozzájárulásával) kihagyták – ezt a részt (az 1. kiadás 116–118. oldalainak szövegét), bár erre a kihagyásra valamiképp utalni kellett volna.

24 FRANK László: *Emlékezés Gábor Andorra.* = A Könyvtáros. 1958. 4. 275.

25 KACZÉR Illés cikkében, a kötet 14. lapján.

26 A sors iróniája, hogy Lendvai később szembefordult az ellenforradalom kiteljesedett formájával és náciellenes lett: a harmincas évek végén Nomád álnéven írogatott a *Magyar Nemzet*be, amiért a német megszállás után elhurcolták. Bár – szemben a *Magyar Életrajzi Lexikon* állításával – túlélte a deportálást, nem sokkal – néhány hónappal, legfeljebb két évvel – a felszabadulás után meghalt. L. M. PÁSZTOR József: *Mikor halt meg Lendvai István?* = Magyar Nemzet 1988. aug. 27. 14.

27 *Bécsi levelek.* Athenaeum Könyvkiadó. Bp. én. (1950.) 225. Ez és az előzőekben idézett két cikk (címük: *Válasz egy kérdésre,* ill.: *Pista, mit csináltál?*) Gábor Andor *Halottak arcai* című, Bécsben 1922-ben kiadott kötetében is megjelent.

tett forradalom alakjainak mezét, pózait, sokszor neveit is veszik föl, a koalíció is így tett, csakhogy 1848-ra emlékezniök kínos lett volna, hiszen '67, a kiegyezés alapján álltak, ezért a koalíció élén a kuruc korra utaló „vezérlő bizottság" állt. E vezérkar „többsége jobboldali, konzervatív, nacionalista" volt — értékeli legújabb történetkutatásunk[28] —, és támogatói a felkorbácsolt sovinizmustól megszédített tömegek mellett elsősorban „konzervatív álhazafiak"[29] voltak. Ezzel egyidejűleg tört ki Oroszországban a forradalom, amely valóságos olaj volt az előző években amúgy is megélénkült munkásmozgalmi harcok tüzére. A pétervári „véres vasárnap" (amikor a Gapon pópa vezetésével, a cár képei és egyházi zászlók alatt felvonuló tömegbe belelőttek) óriási visszhangot váltott ki Magyarországon.

Ferenc József császár és király azonban nem volt hajlandó a parlamenti arányoknak megfelelően megbízni kormányalakítással a koalíciót, illetve az ellenzék nem vállalkozott kormányalakításra katonai követeléseinek (elsősorban a magyar vezényszónak) a teljesítése nélkül. Többhónapos huzavona után a király június közepén parlamenti többség nélküli, pontosabban parlamenten kívüli kormányt nevezett ki, amelynek élére báró Fejérváry Géza táborszernagyot nevezte ki. Az ezután következő majdnem egy évig tartó válságot a magyar történetkutatás részletesen elemezte, így itt már csak ezért sem szükséges részletekbe bocsátkozni, bizonyos tényeket azonban fel kell eleveníteni, hogy megérthessük Gábor Andor ezidőbeni helyzetét, munkáját és magatartását.

Báró Fejérváry Géza hivatásos katonatiszt volt, aki 1859-ben a Mária Terézia lovagrend lovagja lett, ami azt bizonyítja, hogy nagyon jó katona lehetett, mert ezt az 1753-ban alapított rendet hivatásos tisztek (és *csak* „félig önkéntes, szerencsésen végrehajtott" harci cselekményekért) kaphatták meg (egy anekdota szerint olyan akcióért, amelyért, ha nem sikerült, hadbíróság elé állították a tisztet). E kitüntetés alapján 1862-ben báró lett, 1865 és 1868 között Ferenc József szárnysegédje volt, majd 1872 és 1884 között négy egymást követő kormányban honvédelmi államtitkár, a negyedikben (Tisza Kálmánéban) honvédelmi miniszter is, és ezt a tisztet csaknem 19 éven át, öt egymást követő kormányban megtartotta, 1903 nyaráig. Az itt tárgyalt események idején már 72 éves volt, és az előző év őszén létrehozott, a király magyarországi tartózkodása idején őrszolgálatot teljesítő, úgynevezett darabont testőrség kapitánya[30], ami dekoratív, de hatalom nélküli tisztségnek ígérkezett. (Kormányát ezért nevezték ellenfelei csúfolódva darabont-kormánynak.)

Az idős ember nem szívesen, de mint engedelmességhez szokott katona, vállalta a kínos miniszterelnöki feladatot. A koalíció az alkotmány megsértését és a valóságos nemzeti sérelmeket mértéktelenül felnagyítva, a sovinizmust elképesztő mértékben felkorbácsolva kezdte meg harcát a hatalomért. A parlamenten kívüli kormányt „hazaáruló"-nak bélyegezték, a koalíció „nemzeti ellenállást" szervezett, megtagadták az adó fizetését és az újoncozást, sok helyen még az egyszerűen — kenyérkereseti okból — helyükön maradt köztisztviselőket is megbélyegezték, a kormány által kinevezett új főispánok beiktatását megtagadták, de az is előfordult, hogy — az év

[28] *Magyarország története tíz kötetben. 7/1.* (Főszerk.: HANÁK Péter.) Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 579.

[29] Uo. 585.

[30] L.: *Magyar Nemzet* 1904. X. 19. 2–3.

végén Debrecenben — az új főispánt a vasútállomáson egy halottaskocsira dobták, és így ütlegek, szitkok, gúnyolódás közepette „vonult be" a megyeházára.

Ezzel szemben a radikális értelmiség egy jelentős és kiváló része a koalícióval szemben a „darabont" kormány mellé állt: Vészi József, a *Budapesti Napló* szabadkőműves, liberális főszerkesztője lett a kormány sajtófőnöke, Ady Endre is dolgozott a sajtóirodának, Nagy Lajos szolgabíróságot vállalt, amikor pedig a „darabont" kormány belügyminisztere nyáron meghirdette az általános választójogot, a Szociáldemokrata Párt is melléállt. Ady „és ezzel nem állt radikális kortársai között egyedül — a II. József-i dráma felújítását látta"[31] ebben az összecsapásban: a hazafiság, a kuruckodás mögé rejtőző önző osztályérdek harcát a — viszonylagos — haladás ellen.

Hol állt ebben a válságban *A Nap,* és hol állt Gábor Andor?

A Nap teljes mellszélességgel a koalíció mellett állt és mai — azóta sok mindent látott — szemnek is elképesztő szenvedélyességgel és főleg durvasággal támadta, pocskondiázta a „darabont" kormányt és a darabontokat, le az utolsó vidéki árvaszéki ülnökig. Ízelítőül íme néhány mondat és cikkcím *A Nap*ból ebből a korszakból: „Mit akartok csinálni ebből a szép, áldott országból, ti rosszlelkű, ti szívtelen tanácsadók? Mit akartok csinálni? Börtönt? Siralomházat? Temetőt?" — írta egy vezércikk.[32] Vagy egy másik részlet: „Ez a vénasszony-kormány, amely mint valami fogatlan és rossz szagú takarítóné jött ide az országba partvissal és tömérdek mennyiségű ronggyal, hogy rendet csináljon, megint felesel."[33]

Egy pár cikkcím: „Ki hazudik? Darabonték szemétdombja a rózsahegyi komédia." „Kátyúban a kormány. Rotschild segíts! Százmilliós kölcsön. Ki kapja a províziót?" Egy vezércikk címe: „Rendőrállam — zsandáruralom."

Ezek után aligha csodálkozhatunk, hogy *A Nap*ot sokszor elkobozták — Braun Sándor közlése szerint (búcsúlevél Ábrányi Emilhez, *A Nap* 1907. febr. 1.) huszonnégyszer —, a mai olvasó inkább azon csodálkozik, hogy nem többször, hiszen például szokása volt, hogy a „Gott erhalté"-t, az osztrák császárhimnuszt „hóhérnótá"-nak nevezze. Márpedig minden politikától független az a császár, akinek életéért a Haydn zenéjére írott vers Istenhez fohászkodik, egyben törvényesen megkoronázott magyar király is volt, tehát ezt egy ügyész bízvást felségsértésnek is minősíthette volna.

Ez volt tehát *A Nap* magatartása „a koalíciós nemzeti ellenállás" területén, amelyet Pogány József, a szociáldemokraták egyik legképzettebb publicistája „a 48-as forradalom paródiájá"-nak nevezett.[34]

Gábor Andor viszont egy pillanatig sem asszisztált ehhez: taktikája az volt, hogy másról beszélt. Írt a kisembereket állandó lakbéremeléssel megnyomorító háztulajdonosokról[35], Montignoso Lujza hercegnő akkor nagy port felvert botrányáról[36], a

[31] *Magyarország története tíz kötetben. 7/1.* 585–586.

[32] A Nap 1906. III. 3. 1.

[33] A Nap 1906. III. 20., a „Krónika" rovatból.

[34] POGÁNY József: *Kristóffy.* In: Harcok emberei. Népszava. Bp. 1911. 128.

[35] –r.: *Stájgerolás.* = A Nap 1905. II. 10. 6.

[36] G. A.: *Juci Firenzében.* = A Nap 1905. II. 12. 5.

Népszínház átalakításáról[37], a Magyar Tudományos Akadémián dúló harcokról[38], csúfolódott azon, hogy minden bizalmas hír kiszivárog[39], a sablonos és hazug újságtudósításokon[40], a német császár nagyzolásán[41], a lóversenyeken dúló csalásokon[42], javasolta a Budapesti Hitelezők Védőegyesületével szemben a Magyar Adósok Védő Egyesületének létrehozását[43], bökverset írt a Braun Márkus amerikai kivándorlási szakértő elleni rendőri atrocitásokról[44], sőt, még azt is meg tudta tenni, hogy gúnyos verses jelenetet írjon a Szabadelvű Pártról, s a jelenet végén a „kar" ezt énekli: „Oh nagy ég, oh nagy ég, / Hol van a húsosfazék?"[45] Tollhegyre vette a színházi szabadjegyek kérdését[46] csakúgy, mint azt, hogy Pesten annyi kongresszust tartottak, hogy egy ügyes pesti ember közéjük keveredve jobbnál jobb reggelikhez, ebédekhez és vacsorákhoz juthatott.[47] Bökversek tucatját írta (és egy csomó aláíratlanban is az ő tollát ismerhetjük fel), amelyeknek megvolt az a figyelemreméltó jellegzetességük is, hogy szinte kivétel nélkül a lapnak ugyanabban a számában jelentek meg, amelyekben az a riport, hír, interjú volt, amelyhez kapcsolódtak, tehát ezeket villámgyorsan írta, ennek ellenére mindegyikben legalább egy frappáns ötlet, szatirikus vágás, meghökkentő rím vágta mellbe az olvasót. Különösen szívesen foglalkozott az akkor kibontakozó oroszországi forradalommal; leleplezte a cári rendszer reakciós, egyebek között antiszemita, korrupt voltát.[48]

Elvétve akad egy-két írása, amely a Fejérváry-kormány ellen irányul[49], de ilyen alig van, és ezekben valahogy nem érezzük azt az erőt és szenvedélyt, mint a többiekben. De mindennél jobban bizonyítja Gábor Andor e korszakbeli nézeteit, ha az *Egyenlőség*ben megjelent cikkeit olvassuk. Ezekben azt írhatta, amit gondolt, hiszen csak akkor és arról írt, amikor és amit érzett; nem volt — mint *A Nap*nál — belső munkatársként kötelessége írni.

37 –r.: *Ki hová megy?* = A Nap 1905. II. 26. 5.

38 –r.: *Akadémikusok harca.* = A Nap 1905. III. 2. 7.

39 –r.: *A kis diszkrét.* = A Nap 1905. III. 9. 7.

40 –r.: *A helyzet kis tükre.* = A Nap 1905. III. 11. 7.

41 –r.: *A német császár és a tízparancsolat.* = A Nap 1905. III. 14. 7. és: –r.: *A szerény Vilmos császár.* = A Nap 1905. IV. 20. 5.

42 –r.: *Állatmese.* = A Nap 1905. IV. 4. 5.

43 –r.: *M. A. V. E.* = A Nap 1905. IV. 21. 7.

44 –r.: *Braun levele.* = A Nap 1905. V. 14. 7.

45 –r.: *A szabadelvűek.* = A Nap 1905. VIII. 11. 7.

46 –r.: *Színházi szabadjegy.* = A Nap 1905. IX. 2. 6.

47 –r.: *Egy pesti.* = A Nap 1905. X. 3. 8.

48 –r.: *A nagyherceg remeg.* = A Nap 1905. II. 24. 7.; –r.: *Számok.* = A Nap 1905. IV. 5. 5.; –r.: *Orosz konyhaedények.* = A Nap 1905. VIII. 26. 7.; –r.: *Végre csend van.* = A Nap 1906. I. 31. 7.

49 –r.: *A politikai kikiáltó.* = A Nap 1905. VI. 16. 8.; –r.: *A* [ide egy kétfejű sas volt rajzolva] *toborzó.* = A Nap 1905. VII. 15. 6.

VII.

A nagy politikai válság közepén, 1905. május 16-án indult meg *A Polgár* című napilap, amelynek címoldalán, a lapcím alatt ott állt, félreérthetetlenül jelezve a lap politikai irányát: főszerkesztő: dr. Vázsonyi Vilmos. Gábor Andor hamarosan feltűnt e lap hasábjain: először mint író[50], de ezzel szinte párhuzamosan, különféle álnevek alatt publicistaként is (sőt, többféle, addig nem ismert „szerepkör"-ben, pl. kritikusként). Első cikke azonban egy éles hangú írás volt, amely azt a hírt tűzte tollhegyre, hogy a trónörökösnő (így!) „legutóbbi lourdes-i búcsújárásáról visszatérvén, az ottani csodatevő vízből két palacknyit hozott és azt a beneschaui kórháznak adományozta, hogy a betegeket gyógyítsák vele." A cikk — alcíme szerint — „levél a trónörökösnőhöz", és az író, aki természetesen nem hisz a lourdes-i csodaforrásban, arra mutat rá, hogy a trónörökösnőnek inkább millióiból, palotáiból, birtokaiból kellene a sínylődőknek adnia. De másfél liter víz, amiért nyilván még vasútjegyet sem kellett fizetnie?!... „Fenséges asszony! — fejeződik be a cikk. — Kérjük, hagyja hát békességben átvonulni a beneschaui szegényeket a mennyek országába. Meghalnak azok lourdes-i víz nélkül is, hiszen csak élni nehéz, elpusztulni olyan könnyű!"[51]

Ettől fogva *A Polgár* hasábjain az év végéig (hat novella mellett) 26 cikke jelent meg. Ezek jórésze publicisztika, hazai és külföldi kérdésekről, például arról, hogy Németországban be akarják sorozni katonának a nőket[52], hogy mit írnak az angol lapok a magyarországi politikai válságról[53], hogy a fellázadt Potemkin orosz hajó matrózai hazavágynak[54], szerb lapszerkesztők fegyveres inzultusba torkolló nézeteltéréséről[55], a japán diplomata, Komura báró elleni haragról, aki a japán–orosz háborút lezáró békében uralkodója utasítására nagylelkű volt, s ezt a háborúban gyűlölködésre tanított nép nem érti[56], egy bécsi különös táncprodukcióról[57], arról, hogy a szász király egyszerűen beült egy kávéházba[58], hogy Franciaországban a kongregációk kiűzése nyomán a parókakészítők (de — a kongregációk ijesztgetése ellenére — csak ők) válságba jutottak, mert nincs elég póthaj, amit ugyanis addig, mint most kiderült, a zárdába lépő nők fejéről lenyírt haj szolgáltatott[59], vagyis pillantása — nyilván külföldi lapok olvasása révén — bejárta a világot, ugyanakkor odafigyelt a hazai „hétköznapi" gondokra is: hogy miért nincs a MÁV gyorsvonatain harmadik

[50] GÁBOR ANDOR: *A fej.* Novella = A Polgár 1905. VIII. 17. 1.

[51] GÁBOR DIÁK: *Két üveg szentelt víz.* = A Polgár 1905. VIII. 19. 7.

[52] BOR.: *Besorozni a nőket!* = A Polgár 1905. IX. 21. 7.

[53] BOR.: *Angol lapok.* = A Polgár 1905. IX. 27. 6.

[54] BOR.: *Haza! Haza!* = A Polgár 1905. X. 1. 6.

[55] BOR.: *Tragédia és jegyzőkönyv.* = A Polgár 1905. X. 14. 4.

[56] BOR.: *Szegény Komura!* = A Polgár 1905. X. 18. 4.

[57] BOR.: *Az eltáncolt ima.* = A Polgár 1905. X. 4. 9.

[58] BOR.: *Király a kávéházban.* = A Polgár 1905. X. 25. 3.

[59] BOR.: *Női haj és kongregációk.* = A Polgár 1905. XI. 4. 5.

osztály[60], hogy a hús-drágaságon a főváros vezetői sután és sikertelenül próbáltak segíteni[61], és így tovább.

Ugyanakkor bemutatkozott mint színikritikus is: írt Csiky Gergely népszerű *A nagymama* című színművének új címszereplőjéről, az ebbe a szerepkörbe belépett Rákosi Szidiről[62], Mme Réjane-nak, a híres francia színművésznőnek a budapesti vendégszerepléséről[63], Molnár Ferenc *A doktor úr* című vígjátéka reprízéről[64], a *Bohémszerelem* című operett bemutatójáról a Magyar Színházban[65]; bizonyos Ferenczy Ferenc *A nagy érzés* című, a Nemzeti Színházban bemutatott ötfelvonásos színművéről („frakkos szalonfi szorgalmas tákolmánya, nyafka csevegése, kierőszakolt elmélkedései")[66]; beszámolt a kor nagy sztárjának, Fedák Sárinak Beöthy László színigazgató elleni harcáról[67], és még sok mindenről. Témáit úgy választotta meg, hogy ne kelljen a koalícióhoz tartozó Vázsonyi politikáját támogatni, bár egyik írása[53] úgy is értelmezhető, mintha a koalíciót támadó — mert már régebben megvásárolt — angol sajtót bírálná, s írt egy akkor beiktatott — vagyis „darabont" — főispánt gúnyoló verset is[68], de többnyire sikerült megőriznie függetlenségét. Rövid publicisztikai írásai általában a Hírek rovat élén jelennek meg (ezt a műfajt hívták „hírfej"-nek) Bor. jelzéssel; teljes nevét — tárcanovelláin kívül — mindössze egyetlen cikk fölött olvashatjuk *A Polgár*ban 1905-ben: ez is irodalmi, Abonyi Lajosról írt, művei összkiadása alkalmából.[69]

E szapora *A Polgár*-beli működése semmit sem változtatott azon, hogy írta gloszszáit és — részben aláíratlan — bökverseit *A Nap*ba és cikkeit az *Egyenlőség*be. Egyetlen apró jel mutatja, hogy azért *A Polgár*hoz a gyakori, de mégis csupán alkalmi külső munkatársénál szorosabb kapcsolat fűzte: a lap naptárában, amelyet előfizetőinek ajándékba ígért[70], Gábor Andor is szerepelt egy novellával. (Igaz, a hirdetés szerint ebben a naptárban más olyan íróktól is közöltek írást, akik nem tartoztak *A Polgár*hoz, legalábbis nem voltak a szerkesztőség tagjai.)

Mesterséges cezúrának tűnhet, de talán mégsem fölösleges megállni és egy kis szám szerinti mérleget csinálni 1905 végénél, az első olyan év végénél, amelyben Gábor Andor már teljes egészében — mind az év időtartamát, mind foglalkozását tekintve egészében — újságíró volt. Ha jól számoltam, verse alig kettő jelent meg, versfordítása is mindössze öt alkalommal (nyolc vers), novellája tíz, de cikkeinek és publicisztikának számítható más (verses) írásainak száma *A Nap*ban 74, az *Egyenlőség*ben 30, *A Polgár*ban 26, vagyis összesen 130, tehát ebben az évben majdnem

60 BOR.: *Harmadosztály a gyorsvonaton.* = A Polgár 1905. IX. 22. 5–6.

61 BOR.: *A főváros mészárszékei.* = A Polgár 1905. X. 8. 5–6.

62 BOR.: *Új Nagymama.* = A Polgár 1905. IX. 9. 4.

63 BOR.: *Réjane a Vígszínházban.* = A Polgár 1905. XI. 19. 7.

64 BOR.: *A doktor úr.* = A Polgár 1905. X. 15. 7.

65 BOR.: *Bohémszerelem.* = A Polgár 1905. XII. 2. 6–7.

66 BOR.: *A nagy érzés.* = A Polgár 1905. XII. 3. 8.

67 BOR.: *Fedák Beöthy ellen.* = A Polgár 1905. XII. 28. 7–8.

68 BOR.: *Az új főispán nótája.* = A Polgár 1905. XI. 5. 7.

69 GÁBOR ANDOR: *Abonyi Lajos.* = A Polgár 1905. XI. 22. 1–2.

70 *„A Polgár" Naptára. Ajándék előfizetőinknek.* = A Polgár 1905. XII. 18. 3.

minden második napra esik egy publikációja. Ez mennyiségileg is tekintélyes teljesítmény, és bár persze nem minden írása egyforma színvonalú és jelentőségű, egész sor olyan cikk és glossza került ki a tollából, amelyek már szinte előrevetítik a *Bécsi levelek* publicistáját: vitázó kedve, metsző logikája, erőteljes szatirikus vénája elképesztő, ha meggondoljuk, hogy alig múlt 21 éves.

Feltűnő, hogy 1905 vége felé és 1906 első felében sokkal gyakrabban jelentek meg írásai *A Polgár*ban, mint *A Nap*ban, bár ez utóbbiba sem szűnt meg írni. Ennek alapján fenntartással bár, de föltételezhetjük, hogy ebben az időpontban, illetve időszakban Gábor Andor talán rövid ideig *A Polgár*nál volt belső munkatárs és *A Nap*nál külső, ami az akkori sajtóviszonyok mellett zavartalanul megoldható volt. A tőle megjelent publicisztikai írások száma különös képet mutat: 1906-ban *A Polgár*ban 31 jelent meg, jóllehet augusztustól többé nem írt oda, viszont augusztus és az év vége között négy novellája jelent meg *A Polgár*ban (a karácsonyi számban is egy), és öt verse, sőt, a lap 1906-os ajándék-évkönyvében is szerepelt egy verssel. *A Nap*ban viszont ebben az évben csak 22 publicisztikai írását találjuk, ideszámítva politikai szatirikus verseit is. Feltűnő *A Nap*nál folytatott működésében az is, hogy 1906 első hónapjaiban, amikor a „darabont" kormány és a „koalíció" harca a végsőkig kiéleződött, ami a sajtó hangjában is érezhető volt, Gábor Andortól egyetlen sor jelölt írás sincs *A Nap*ban. A lap hangja ebben az időben olyan volt, hogy a kormány úgynevezett éjszakai ügyészei, vagyis akik a lapokat (a délután megjelenő *A Nap* esetében természetesen nem éjjel) a terjesztés megkezdése előtt elolvasták, esetleg elrendelték elkobzását (nem cenzúrázták, vagyis nem hagyattak ki egyes cikkeket: egyszerűen megtiltották a már kinyomtatott lap forgalomba hozatalát, amivel jelentős anyagi kárt is okoztak a lapnak, hiszen elmaradt mind az eladásból, mind a hirdetésekből származó bevétel.) *A Nap*ot ebben az időszakban kobozták el az egész válságidőszakban a legtöbbször.

Időben kissé előreszaladva érdemes itt elmondani, hogy amikor a „koalíció" a hatalom iránti vágyakozásában már kellőképp „megpuhult" és szinte minden követelésének feladása után — nem kis meglepetésre — Wekerle Sándorral (Magyarország első polgári születésű — de egyszer már volt — felelős miniszterelnökével) az élén kormányt alakíthatott, *A Nap* ezzel a kormánnyal szemben is ellenzéki maradt, többek között azért, mert nem tudott beletörődni abba, hogy a kormányalakítást megelőző úgynevezett áprilisi paktumban benne volt, hogy a Fejérváry-kormány uralma alatti ténykedéséért senkit nem lehet felelősségre vonni: *A Nap* vért akart inni. Jellemző, hogy pályázatot hirdetett a „darabontok"-ra még megbélyegzőbb szó kitalálására[71].

De miről írt Gábor Andor a válság utolsó szakaszában, 1906 első hónapjaiban *A Polgár*ba? A témák akárcsak futólagos, részleges áttekintése is azt mutatja, hogy a felszínen folyó őrjöngő politikai csatározástól távol tartotta magát és a hétköznapi életből merítette témáit. Mindjárt újév után egy „örökzöld" témáról írt kis párbeszédes szatirikus rajzot: arról, hogy ismerős-ismeretlen, fű és fa jön boldog új évet kívánni, ami természetesen azzal jár, hogy borravalót kap; „én egy kétszázkoronás kishivatalnok vagyok, egy nulla, egy senki, egy salak és én száztizenkét koronát elbu-

[71] A Nap 1906. VIII. 17. 5.

ékoztam" — őrjöngi a férj, és a következő belépőt a „földre sújtja, tébolytáncot lejt a hasán és énekel", holott az, szerencsétlen, nem „buékozni" jött, hanem a kalaptisztító számláját hozta.[72] Egy másik — mint legtöbbször: a Hírek rovat élén megjelenő — glosszája a protekciózást ostorozta, ismertetve, hogy Franciaországban a belügyminiszterhez 9600 protezsáló levél érkezett, és szellemes paradoxonnal azt mondja: éppen ez a protekciózás halála, mert ha hat levél jön, azt még elolvassák — de 9600-at? Így a protekció önmagát semmisíti meg. „Reménykedhetünk: a dolog olyan szépen fejlődik, hogy néhány esztendő leforgása alatt mi is ott tarthatunk, ahol ma a boldog Franciaország: annyi lesz a protekció, hogy nem lesz protekció."[73]

További témái ebben az időszakban *A Polgár*ban: a párbajmánia, amely Németországból indult útjára („Németországból új ötödik parancsolatot hoz el a távíró: — Ölj! Fogj kardot, mondotta Einem, a német hadügyminiszter, s ha katonatiszt vagy, döntsd ki a belét, szúrd át a szívét, hasítsd ketté az apját annak, aki szóval vagy tettel megsértett. Persze, nem szó szerint így mondta a német hadügyminiszter, de végre is ez a szónak az értelme."[74]); a gyermekek védelme (Duncan Izidóra — így írta! — Berlinben felléptetett gyermekeit nem erkölcsileg kell védeni, mint tette a rendőrség hiányos ruháik miatt, hanem a betanulás gyötrelmeitől: a gyermekeknek semmi helyük a színpadon[75]), az iskolai osztályozás ellen többször is szót emelt, mert amiatt nem egy gyermek követett el öngyilkosságot[76], a tiszti kaució kérdését is élesen támadta, egy fiatal pár öngyilkossága kapcsán: a leánynak nem volt pénze, hogy letegye a kauciót, és Gábor Andor pár sorban kimutatta az egész dolog értelmetlen és embertelen voltát: „Miért járna kaució a katonatisztnek? Hisz a világ legkenyeretlenebb embere, mihelyt a tarka mondurt leveti magáról. Hisz még harmincforintos írnoknak sem szívesen veszik legtöbbjét, hogyha a ragyogó és szűkkörű tétlenségből kicsöppennek."[77] Kissé meglepő egyik írása, amelyben elismerően szól Vilmos német császárról, aki ugyanis — és ez meg az ő részéről meglepő — intézkedett, hogy oldják fel a tilalmat egy, a franciák által kiadott, őt kifigurázó karikatúragyűjtemény terjesztéséről.[78] Természetesen megemlékezett a hozzá lelkileg oly közel álló Heinéről, halála ötvenedik évfordulója alkalmából[79]. Amikor a külföldön elhunyt és eltemetett festőművész, Zichy Mihály hamvainak hazaszállítására mozgalom indult, Gábor Andor nem mulasztotta el az alkalmat, hogy rámutasson: csak haláluk után törődünk kiválóságainkkal, elüldözzük őket, de akkor meg azt kívánjuk tőlük, hogy „szívük jobbik fele a mienk legyen", ha pedig hazatérnek, kezdődik elölről az egész: „Ne a holtakra pazaroljuk lelkünk melegét, hanem az élőkre."[80] Szinte ezt

[72] BOR.: *Újév után.* = A Polgár 1906. I. 3. 8.

[73] BOR.: *A protekció halála.* = A Polgár 1906. I. 8. 3.

[74] BOR.: *Muszáj párbajozni!* = A Polgár 1906. I. 17. 5.

[75] BOR.: *Gyermekek a színpadon.* = A Polgár 1906. I. 15. 5.

[76] BOR.: *Az osztályozás ellen.* = A Polgár 1906. I. 20. 5.; BOR.: *A bizonyítvány miatt.* = A Polgár 1906. II. 3. 3.

[77] BOR.: *A kaució.* = A Polgár 1906. I. 30. 5.

[78] BOR.: *Vilmos császár nem haragszik.* A Polgár 1906. II. 16.

[79] GÁBOR ANDOR: *Heine.* = A Polgár 1906. II. 17.

[80] BOR.: *A hamvak.* = A Polgár 1906. III. 7.

folytatja annak a hírnek a kapcsán, hogy Németországnak nem sikerült megegyeznie Ausztria–Magyarországgal és Olaszországgal a madarak védelmét célzó törvényről. „Valóban: nevetséges ez az egész madár- és állatvédelmi história. [. . .] A sok állatvédelmi egyesület és egyébb [így] ilyen cifraság helyett minden utca sarkára, minden mező, tér, ugar szegélyére ezt a táblát kellene kiszögelni: Ne bántsd az embert!"[81]

Ez után a cikk után hosszú ideig nem látjuk Gábor Andor jeleit *A Polgár*ban. (Nem valószínű, hogy ez összefüggésben lett volna egy a lap életében bekövetkezett, de jelentős eseménnyel, mindenesetre tény, hogy időben nagyon közel estek egymáshoz. *A Polgár* 1906. május 3-iki számában Vázsonyi Vilmos nyilatkozatban közölte, hogy a lap kiadótulajdonosával „kiegyenlíthetetlen politikai nézeteltérései" vannak, és emiatt „kénytelen e laptól megválni".) Augusztusban — ezúttal minden gúny nélkül — Orth Jánosról írt (e név alá rejtőzött és bujdosott el egy osztrák főherceg), a szenzációhajhász sajtóval szemben a magánélet, sőt, ha úgy tetszik a halál jogát védi, legyen bár az illető akárki.[82] Ezt követően a telefonról[83], a pesti házmesterekről[84], tankönyvbotrányokról[85] olvasunk *A Polgár*ban immár aláíratlan, de árulkodó téma- és stílusmozzanatok alapján Gábor Andor szerzőségére valló cikkeket, és egy ugyancsak aláíratlan humoreszket, ismét Orth Jánosról, amely „két úr" aktuális beszélgetése és amelynek szinte minden sora Gábor Andorra vall: paradoxul „bebizonyítja", hogy Orth János nincs is, nem is volt, nem is lesz: „Orth Jánost az újságírók találták ki és csak nyáron él. Most érti?" Mire a másik úr: „Értem. De azt is szeretném tudni, hogy mit csinál télen?"[86] Ettől fogva 1906-ban Gábor Andortól *A Polgár*ban már kizárólag szépirodalmi alkotásokat találunk, ami azt mutatja, hogy nem „szakított" a lappal, s ha visszament is *A Nap*hoz, a kapcsolat fennmaradt.

Egyébként — kronológiailag nem említettem a publicisztikai írások közül — számos színházi kritikát is írt Gábor Andor *A Polgár*ba: Verő Györgynek a Népszínházban bemutatott *Leányka* c. népszínművéről (amely inkább Fedák Sári „installációja", azaz alighanem e színházban való debütálása miatt szenzáció — írta, az akkor bálványozott „Zsazsát", akit már máskor is megcsipkedett, többek között önreklámozás miatt, ironikusan kezelve), a vendégszereplő francia színészekről, a Magyar Színházban bemutatott *Koldusgróf*ról, azután Kada Eleknek, Kecskemét polgármesterének *Helyre-asszony* című népszínművéről, amelyben Blaha Lujza játszotta a főszerepet, Schönthan nevű német szerző (*A szabin nők elrablása* című, ma is játszott vígjáték szerzője) *Sherlock Holmes kalandjai* című darabjáról, egy francia operettről. Ezek általában rövid, inkább referáló és csak egy-két mondatban bíráló írások voltak, és csak azért említésre méltóak, mert már előre jelzik Gábor Andornak a színház felé fordulását.

81 Bor.: *Ne bántsd az embert!* = A Polgár 1906. IV. 30. 4–5.

82 Bor.: *A lélek halottjai.* = A Polgár 1906. VIII. 17. 4–5.

83 [Névtelen]: *A telefonról.* = A Polgár 1906. VIII. 18. 4.

84 [Névtelen]: *A házmesterekről.* = A Polgár 1906. VIII. 20. 5.

85 [Névtelen]: *Tankönyvbotrányok.* = A Polgár 1906. VIII. 20. 5.

86 [Névtelen]: *Orth János él.* = A Polgár 1906. VIII. 30. 5.

VIII.

Térjünk vissza azonban Gábor Andornak *A Nap*nál végzett munkájára, 1906-ban. Mint említettem, az év elején, a politikai harc végletes kiéleződésének időszakában alig láttuk jelzett írásait, s ha mégis, akkor olyan témákról, mint a torpedókról írott gúnyvers[87], műkedvelőknek az Operában tartott próbájáról egy szatirikus karcolat (amely stílusában és témájában erősen emlékeztet Molnár Ferenc karcolataira és Ambrus Zoltán *Berzsenyi báró* sorozatára)[88], egy hasonló, de színházi tárgyú karcolata a „Minden jegy elkelt!" tábla hol kirakásáról, hol bevételéről egy fővárosi operettszínházban[89], tavasszal a választási szónoklatok sablonjait, közhelyeit csúfolta[90], gúnyolódott a Párizsba látogató angol király körüli túlzott biztonsági intézkedéseken[91] (még az a kokott is titkosrendőr, akinél a király végül is kiköt), és bár akadt egy-két olyan írása, amelyben a Fejérváry-kormányon (illetve annak állás nélkül maradt egykori alkalmazottain) gúnyolódott[92], illetve már lapja „48-as" szellemének megfelelően Wekerlét támadta, mert „kiegyezett"[93], témáit mégis inkább a hétköznapi életből merítette. Láthatóan változatlanul élénken érdekelték a közoktatás kérdései: írt egy öngyilkosságot megkísérelt kolozsvári egyetemi hallgató pótvizsgájáról[94], arról, hogy túl sok a különféle egyesületek kérésére elrendelt szünnap és a szülők azt szeretnék, ha a madárnap, fanap, békenap, bányásznap, alkoholellenes nap, nemzeti ünnep mellett volna egy nap — amikor tanulnak is a gyerekek[95]. Külföldi témákkal is gyakran foglalkozott: tollhegyre tűzte (nem először) a német császár szereplési mániáját[96], majd Hakon norvég király megkoronázása alkalmából merész gúnyverseket írt[97]: e szerint II. Oszkár svéd király (akinek birodalmából Norvégia akkor szakadt ki) ezt írta volna új kollégájának: „Csak egy országnak légy ura / Kettőn uralkodni fura. / Két ország kevesebb, mint egy... / Egyikből a király rendszerint kimegy." És közvetlenül ez után: „Helyes a fenti vélemény, / De véleményt nem mondok én. Ferenc József." Nem mulasztotta el az alkalmat, hogy az orosz cáron gúnyolódjék, aki ugyan rettegésben él[98], de azért ő „minden oroszok ura"...

87 –r.: *Torpedókról.* = A Nap 1906. I. 28. 4.

88 –r.: *A négy évszak.* = A Nap 1906. II. 7. 7.

89 –r.: *Tedd ki! Vedd be!* = A Nap 1906. II. 15. 6.

90 –r.: *Szemelvények.* = A Nap 1906. IV. 24. 5.

91 –r.: *Az angol király biztonsága.* = A Nap 1906. V. 12. 2.

92 –r.: *Utcai jelenet.* = A Nap 1906. V. 15. 2.

93 –r.: *Bökversek.* = A Nap 1906. V. 29. 5.

94 –r.: *Haury vizsgázik.* = A Nap 1906. VI. 1. 4.

95 –r.: *Ilyen nap, olyan nap...* = A Nap 1906. VI. 9. 5.

96 –r.: *Ő! Ő! Ő!* = A Nap 1906. VI. 8. 5.

97 –r.: *Emléksorok.* = A Nap 1906. VI. 24. 2.

98 –r.: *A cár.* = A Nap 1906. VII. 10. 8.

A hazai közélet korruptságáról többször ír[99] ez idő tájt. Gúnyosan kommentálja az osztrák–szerb vámháború miatt Magyarországon bekövetkezett hús-drágaságot, sőt húshiányt[100], és az sem kerülte el a figyelmét, hogy az akkor tervezett harmadik egyetem helyének kijelölése körül micsoda nevetséges és felelőtlen ígérgetés folyt: minden képviselő a maga választókerületének ígérte az egyetemet, maga a miniszter, Apponyi Albert viszont – szerinte – azt dörmögi maga elé: „Úgyis Jászberényben lesz!" – vagyis ő sem országos szempontokban gondolkodik, hanem a – bár Gábor Andor nem ezt a kifejezést használja – parlamenti kreténizmus uralkodik.[101]

IX.

Az 1907-es év, amelyet Gábor Andor munkássága első korszaka határkövének tekintek – hogy miért, arról később szó lesz –, azzal a feltűnő jelenséggel kezdődik a késői olvasó számára, hogy *A Nap* hasábjain rendkívül megritkulnak az olyan írások, amelyek alatt Gábor Andor jele szerepel. Valószínű, hogy sokkal többet írt, de azokat nem írta alá – talán azért, mert kötelező feladatként oldotta meg őket, de nem volt rájuk büszke. Viszont *A Nap*ban szereplő és jelzett írásai között egyre több a humoros-szatirikus jellegű, legyen szó akár országos politikáról, akár a hétköznapi élet kis jelenségeiről. Az egyikben, amely arról szól, hogy a közös vezérkari szónok (sajtóhiba: főnök) magyarul tanul, ismét élvezhetjük nyelvi ötletességét[102]. Azt mutatja meg ugyanis, hogy „miképpen és hogyan tanul magyarul" Conrad von Hötzendorf. „Mondj egy tőmondatot? – Az osztrák emel. – Bővítsd ki ezt a tárggyal? – Az osztrák létszámot emel. – Tégy hozzá egy jelzőt? – Az osztrák katonai létszámot emel." Azután: „Conrad szótárából. Ich glaube ihm nicht = Wekerle. – Niemals = magyar vezénylő. – Smarrn = Magyarország. – Chlopy = soha." Végül néhány közmondás: „Nyújtózkodjál tovább, mint a költségvetés ér. Addig jár a korsó a kútra, míg mindent megszavaznak. Egy osztrák kér, tíz magyar miniszter ad." Egy másik, immár verses szatírája, amely alcíme szerint „operett", egy bizonyos „nagy függetlenségi párt"-on gúnyolódik, amelynek tagjai végül mindenben megalkusznak, mindent megszavaznak.[103]

A Nap, amely annak idején a „koalíció" szenvedélyes propagandistája volt, most csalódott bennük – és *Gábor Andor is szívesen gúnyolta az uralomra jutott koalíciót, csak ő persze más világnézeti alapról* (amint az az *Egyenlőség*be írott cikkeiből válik világossá). *A Nap*ot ez nem érdekelte, és így Gábor Andor látszólag ugyanazt csinálva a maga céljait tudta szolgálni *A Nap*ban is. Ezt tette egy Fejérváry és Wekerle közötti párbeszéd alakjában is[104], de különös előszeretettel gúnyolta a klerikális néppártot. Formai ötletessége már érett humoristaként, sőt, ami ennél több, szatiri-

[99] –r.: *Üdvözlik a polgármestert.* = A Nap 1906. VI. 21. 3.; –r.: *Herkules tizenharmadik munkája.* = A Nap 1906. VII. 11. 2.

[100] –r.: *Sztrájk a hús ellen.* = A Nap 1906. VIII. 2. 6.; –r.: *Állatmesék.* = A Nap 1906. VIII. 19. 4.

[101] –r.: *Hol legyen a harmadik egyetem?* = A Nap 1906. XII. 16. 2.

[102] –r.: *Conrád magyarul tanul.* = A Nap 1907. IV. 6. 2.

[103] –r.: *Pártértekezlet.* = A Nap 1907. IV. 28. 6. 2.

[104] –r.: *Politikai költözködés.* = A Nap 1907. V. 1. 5.

kusként mutatja őt. *Néppárti ábrák* című szatírájában, amely – ironikus bevezetése szerint a Szent István társulatnál (a római katolikus egyház könyvkiadójánál!) ősszel kiadandó *Ábrázoló politika* c. műből részlet – rajzokba nyomtatott szöveg van, amelyet azután meg is magyaráz: „1. A néppárt fölfelé hatvanhetes, lefelé negyvennyolcas. 2. Pestnek pirosfehérzöld, Bécsnek feketesárga. [. . .] 4. Minden út Rómába vezet. 5. Érdekterület." Ez utóbbi három, egymáson belül elhelyezkedő négyszög: a legnagyobb felirata: „Pápaság", ezen belül helyezkedik el az osztrák császárság, és csak ezen belül a magyar királyság.[105] Másnap már folytatja *Alkotmánypárti számtan* címmel, amelynek bevezetőjében előző napi szatírájáról azt írja, hogy az egy hétkötetes mű részlete; a mostani tízkötetes *Politikai számtan* c. művéből volna részlet. Ebben, mint korábban a nyelvtannal, most a számtannal játszik[106] „1848 + 1867 = a mai többség. Wekerle + Kossuth + Andrássy = mindent megszavaznak" – áll az „összeadás" c. fejezetben, és így tovább, végig a négy alapműveleten. Máskor „körsétát" tesz a „k.u.k. temetőben" és a sírfeliratok formájában gúnyolódik a koalíció kormányán: „Magyar vezénszó. Nyugodjék békében" áll az egyik sírkövön. „Önálló vámterület. Emelte bánatos nemzeted" a másikon.[107] Néhány nap múlva még „pótsétát" is tesz és ilyen feliratokat „olvas le" a sírkövekről: „A kvóta. Emelte a Wekerle-kormány." Vagy: „Újonclétszám. Emelte a Wekerle-kormány."[108]

Említésre méltó *A Nap*ban 1907-ben megjelent – ismétlem: feltűnően kis számú – Gábor Andor-cikk közül az, amelyen először jelenik meg a teljes neve – akkor, amikor már közel három éve belső munkatársa *A Nap*nak –, ez viszont nem politikai, hanem irodalmi cikk; Kiss Józsefet, a kor népszerű, tipikusan magyar-zsidó költőjét, *A Hét* szerkesztő-kiadóját köszöntötte költői működésének negyvenedik évfordulója alkalmából. Az elismerés – mai irodalmi értékítéletünk szerint – túlzott volt, de hát az évfordulós ünnepi cikk nem „az igazság pillanata" (erre sokszor csak évtizedekkel egy-egy író halála után kerül sor), de a közízléssel és a többi egykori lap cikkeivel egybecsengett, amellett Gábor Andor nyilván némi személyes hálát is érzett Kiss József iránt, aki első műfordításait közölte lapjában. Hízelgésre, érdekkeresésre azonban semmi ok nincs gyanakodni: Gábor Andor ekkor már jó ideje nem írt *A Hét*be, és csak évek múlva publikált ott újból.

Az 1907-es év vége felé viszont néhány olyan névtelen prózai írás jelent meg *A Nap*ban, amelyek – nemcsak elhelyezésük és tördelésük, hanem témájuk és stílusuk miatt is – feltehetően Gábor Andortól származtak: az egyik szerint „francia orvosok" vannak látogatóban Budapesten, akiket a főváros elképesztő bőkezűséggel vendégel meg –, majd az egyik elmondja, hogy ők tavaly mint mérnökök, két év előtt tűzoltók, azelőtt balneológusok, hat év előtt Nansen, az elbeszélő barátja pedig mint Brandes volt itt –, ők már évek óta nálunk nyaralnak. . . [109] Egy másik cikk Gábor Andor egyik kedvenc témáját variálja, amelyet majd teljes élességével és

[105] –r.: *Néppárti ábrák.* = A Nap 1907. VII. 13. 8.

[106] –r.: *Alkotmánypárti számtan:* = A Nap. 1907. VII. 13. 3.

[107] –r.: *Körséta a k.u.k. temetőben.* = A Nap 1907. VII. 28. 4.

[108] –r.: *Pótséta a k.u.k. temetőben.* = A Nap 1907. VII. 31. 3.

[109] [Névtelen]: *Francia orvosok Budapesten.* = A Nap 1907. VIII. 18. 7. Ezt a „potyázást" egyszer már – de akkor hazai „alannyal" – kifigurázta: A Nap 1905. IX. 3. 8.

erejével a *Pesti sirámok* című könyvben fejt ki, ti. azt, hogy a fővárosi bérházak lakói fölött, akik magas lakbért fizetnek, zsarnokoskodnak a háziurak és persze a házmesterek: itt éppen a vízfogyasztás korlátozásáról, takarékoskodásról van szó („az ebédhez háromszor vittek be vizet! — veszekszik a házmester Kissnével — igyanak bort!").[110] De a fővárosi piszok kérdését is tollhegyre tűzi: a főkapitány átírt a háziurakhoz, hogy söpörtessenek, „de én — folytatódik a névtelen cikk — mint szerény és igénytelen lelkű, fővárosi piszkok eltakarítása miatt, céljából és végett a következőket indítványozom" —, s ezután tíz pont következik, amelyekből csak néhányat idézek: „Szemétpénzt csak a háziúr szedhessen a lakótól és ne a házmester, se a házmesterné, se a vice, se a viciné, se a viciné unokaöccse... Éjfél után a házmester egyórai várakozáson belül nyissa ki a kaput és ne köpje le azt, aki 12 óra előtt csak 10 fillér borravalót ad neki... A villamos ne csak a városatyák telkei mellett robogjon át holttesteinken. Ne csak mészáros-városatyák szabhassák meg a hús árát."[111] Egy másik írásban a polgármester és egy tanácsos beszélget arról, hogy új adók kellenének, majd végigtekintve azt, hogy kit is lehet megadóztatni, arra lyukadnak ki:

> A polgárságot. Annak úgy is mindegy. Annak nincs semmije, annak el lehet venni mindenét. A szegények hadd fizessenek. De a gazdagok? Soha! A népet megeheti a fene, de a közgyűlés békéjét ne zavarjuk meg. A lakosság semmi, a fődolog a közgyűlés... [112]

*A Polgár*ban 1907-ben publicistaként alig — mindössze háromszor, s akkor sem teljesen bizonyosan azonosíthatóan — szerepelt, de legalább nyolc verse jelent meg, azonkívül novellája (a lap húsvéti irodalmi mellékletében és a pünkösdi szám irodalmi mellékletében is), viszont egy meglepő írást találunk benne, amely valószínűleg, de nem egészen bizonyosan tőle származik (s ennek a jelzése az, ami miatt publicisztikai írásait is fenntartással kell azonosítanunk *A Polgár*ban 1907-ben): zenekritikát közölt *A Polgár* (g. a.) jelzéssel, egy filharmóniai hangversenyről, amelyen Beethoven-, Richard Strauss- és Liszt-művek szerepeltek és Backhaus Vilmos (így) fiatal angol(!) zongoravirtuóz mutatkozott be. (A későbbi világhírű német Wilhelm Backhaus nemzetisége körüli tévedést az okozhatta, hogy Backhaus akkor az angliai Manchester zeneakadémiáján tanított.) Soha, sehol ezt megelőzően vagy ez után Gábor Andortól nem ismerünk zenekritikát (az operettekről és népszínművekről szóló rövid kritikáit nem sorolhatjuk ebbe a kategóriába); különben is abban az időben *A Polgár*ban a komolyzenei eseményekről szóló kritikákat Dr. Sz. A. jelzéssel találjuk — egy-egy nagyobb eseményről szóló terjedelmesebb kritika alatt ott áll a kritikus teljes neve is: dr. Szirmai Albert (aki ugyanis Zeneakadémiát végzett és komolyzenei komponistának indult, csak később tért át a sanzonok, majd az operettek komponálására, mégpedig sokszor szoros együttműködésben Gábor Andorral).

Publicisztikai tevékenységének e vázlatos áttekintésével elérkeztünk egy ponthoz (és időponthoz), amely megmagyarázza: miért tekinthetjük bizonyos fokig önálló korszaknak Gábor Andor pályáján az 1907-es év végéig tartó szakaszt. Ez nem mesterségesen kiagyalt cezúra ugyanis. Önéletrajzaiban szinte szó szerint ismétli

[110] [Névtelen]: *A víz.* = A Nap 1907. IX. 12. 7.

[111] [Névtelen]: *A fővárosi piszok.* = A Nap 1907. XI. 8. 8.

[112] [Névtelen]: *Új adók.* = A Nap 1907. XI. 21. 5.

meg azt, hogy 24 éves korától – vagyis 1908-tól! – „Grossverdiener", azaz nagy keresetű ember volt. Ez a jelentős anyagi változás pedig annak a következménye volt, hogy 1907. március elsején megnyílt Budapesten az első állandó és – történetének kutatója szerint – „az első igazi pesti kabaré"[113]. Bár a köztudat Nagy Endre író és hírlapíró nevéhez kapcsolja a pesti kabaré megalapítását, a „Fővárosi Cabaret Bonbonnière" (a mai Művész mozi helyén) Kondor Ernő, egy nem is kiemelkedő tehetségű vidéki színész irányításával nyílt meg, és az első konferanszié Nádas Sándor újságíró volt. Nádast azonban – írja a kabaré idézett krónikása – főszerkesztője hamarosan „eltiltotta a további fellépésektől", és ekkor állt a helyére Nagy Endre, aki – az akkor már Nagyváradra távozott Kondor Ernő helyébe lépett Bálint Dezső igazgatósága mellett – „művészeti igazgató" volt, de nem sokáig: 1908 augusztusában átvette az Andrássy úti „Modern Színház Cabaret"-t mint vállalkozó, igazgató és konferanszié; ez hol Modern Színháznak, hogy Nagy Endre Kabaréjának nevezve 1913-ig működött. Gábor Andor, aki a Bonbonnière-nek már a második (1907 áprilisában bemutatott) műsorában is szerepelt egy Heténvi-Heidlberg Albert által megzenésített sanzonjával, 1907 őszétől a „Modern"-nek is dolgozott, és ez így maradt azután is, hogy 1908-tól a kabaré irodalmi vezetője és egyik legtermékenyebb szerzője lett.

PETŐ, GÁBOR PÁL

Beiträge zur Geschichte des Anfangs und der ersten Epoche der Journalistenlaufbahn von Andor Gábor (1903–1907)

Die Studie beschäftigt sich mit den Anfängen der journalistischen und publizistischen Tätigkeit von Andor Gábor. Der Verfasser zählt die Zeitschriften auf, in welchen der Schriftsteller seine journalistische Tätigkeit begann. Besonders eingehend behandelt er seine Tätigkeit bei dem Tageblatt *Pesti Napló* (Pester Journal), bzw. *Egyenlőség* (Die Gleichheit) – bei der letzteren nur skizzenhaft – und den Beginn seiner publizistischen Wirksamkeit bei der Zeitschrift *A Hét* (Die Woche). Schließlich analysiert er ausführlich seine Wirksamkeit bei der Boulevardzeitung *A Nap* (Der Tag) und seine Jahre bei der Zeitung *A Polgár* (Der Bürger).

[113] ALPÁR ÁGNES: *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944.* Magyar Színházi Intézet. Bp. 1979. 25–27.

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA

Címlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban

A nyomtatott könyvek címlapillusztrációi a 16–18. században jó lehetőséget kínálnak kép és szöveg viszonyának vizsgálatára. Ezek az ábrázolások nemcsak a különböző kiadványtípusok címével és tartalmával függnek össze, hanem fontos szerepet játszanak a szerző–mű–kiadó–olvasó közti kapcsolathálózatban. Ezenkívül megkönnyítik a magas művészet felirat nélküli, kommentálatlan alkotásainak értelmezését, jelzik a sokszorosított grafika szerepét a magas művészet ikonográfiájának, formanyelvének közvetítésében a szélesebb rétegek felé s megmutatják kép és szó mindennapi, gyakorlati használatának egyik lehetőségét.[1]

A címlapillusztrációk szerepével a barokk kori könyvműfajok közül önállóan foglalkoztak például a természettudományi[2] és a közjogi[3] műveknél, valamint a mese-[4] és prédikációgyűjteményeknél.[5] E vizsgálatok egyik közös tanulsága, hogy a címlapillusztrációkon kép és szó a nyelv különböző formái, melyek általánosan érvényesnek tartott ismeretek közérthető bemutatását szolgálják. Az ábrázolás különböző

[1] RAUPP, Hans Joachim: (Hg.): *Wort und Bild. Buchkunst und Druckgraphik in den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert.* (Katalog). Köln, 1981. 21. – A tanulmány a bonni Alexander von Humboldt Stiftung támogatásával készült.

[2] HARMS, Wolfgang: *Programmatisches auf Titelblättern naturkundlicher Werke der Barockzeit.* Frühmittelalterliche Studien 12 (1978). 326–355.; Uő.: *Zwischen Werk und Leser. Naturkundliche illustrierte Titelblätter des 16. Jahrhunderts als Ort der Vermittlung von Autor- und Lesererwartungen.* In: Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposion Wolfenbüttel 1981. Hg. GRENZMANN, L. – STACKMANN, K. Stuttgart, 1984. 427–461.

[3] ROECK, Bernd: *Titelkupfer reichspublizistischer Werke der Barockzeit als historische Quellen.* = Archiv für Kulturgeschichte 65 (1983). 329–369.

[4] HARMS, Wolfgang: *Daniel Wilhelm Trillers Auffassung von der Fabel im Titelblatt und in Rahmentexten seiner „Neuen Aesopischen Fabeln" von 1740.* In: Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit. Hg. MEIER, Chr. – RUBERG, U. Wiesbaden, 1980. 732–749.

[5] WELZIG, Werner: *Allegorese im Dienste einer Titelrhetorik. Beobachtungen zum Titelkupfer einer barocken Predigtsammlung.* In: Formen und Funktionen der Allegorie. Symposion Wolfenbüttel 1978. Hg. HAUG, W., Stuttgart, 1979. 419–428.; Uő.: *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen. I–II.* Wien, 1984–1987.; Uő.: *Lobrede.* Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg. Wien, 1989. – A két utóbbi mű a katalogizált publikációk címlapillusztrációit is jelzi. Vö. GALAVICS Géza: *Későreneszánsz és korabarokk.* In: Művészettörténet – tudománytörténet. Szerk. ARADI Nóra. Budapest, 1973. 41–90. Itt: 49–53.; KÜPPERS, Kurt: *Das Himmlisch Palm-Gärtlein des Wilhelm Nakatenus SJ (1617–1682).* Regensburg, 1981. 65–68.

módjaiként felfogott kép és szó legfontosabb közös funkciója itt a meggyőzés, melynek lehetőségei a tanítástól a szórakoztatáson át a lélek megindításáig terjednek.[6]

A mű címének, illetve tartalmának grafikai konkretizációját jelentő címlapillusztráció egy összetett szemantikai együttes, amely nyelvi és grafikai jelekből, valamint a szerzővel, a művel és a műfaj korábbi példáival való kapcsolatokból áll.[7] A lehetőség szerinti átfogó egészet reprezentáló barokk címlapillusztráción a grafikai és verbális képiség elvileg azonos jelentésbeli funkciókat tölt be, a valóságban azonban kép és szöveg viszonyának különböző lehetőségeit figyelhetjük meg rajtuk. Így például a kép különböző módon megismételheti ugyanazt a szöveget, hozzájárulhat a cím teljessé tételéhez, s a szöveges címről való teljes lemondás is előfordul.[8] A címlapillusztráció a szövegcímmel, előszóval, ajánlással, mottóval, tartalommal és mutatóval együtt beletartozik az ún. keretszövegek átfogó együttesébe is, amely egyrészt a szerző, mű és kiadó, másrészt az elképzelt, ill. valóságos olvasó közti közvetítést szolgálja. A barokk címlapillusztráció további általános funkciói a tájékoztatás és az emlékezetben rögzítés (a könyv tartalmának és fő tendenciáinak közvetlen vagy közvetett előre jelzése, képi körülírása, összefoglalása); a „reklám", meggyőzés, legitimáció (az olvasó meghódítása, nyílt vagy burkolt ráhangolása, kondicionálása a mű tartalmára); a szerző és/vagy a mű önábrázolása, kellő prezentációja, igényszintjének érzékeltetése az olvasóval szemben; megfelelés a potenciális olvasó elvárásainak; végül alkalomszerűen a mű védelme az esetleges támadások ellen (ún. amulett-funkció).[9]

A címlapillusztrációk eddigi, elsősorban irodalom- és művelődésszociológiai vizsgálatai egy-egy könyvtípusra, illetve az ábrázolások egy-egy szemléletes példájára irányultak. Egyetlen szerző műveinek címlapillusztrációit összefüggően még nem vizsgálták. Ezt a kísérletet módszertani újdonsága mellett indokolja, hogy egyrészt a kiválasztott szerző művei lényegében egyetlen tematikus egységbe, az aszketikus irodalom körébe tartoznak, ami már önmagában is biztosítja az anyag koherenciáját; másrészt a címlapillusztrációk megjelenése által szabott tér- és időbeli határok lehetőséget adnak kép és szöveg kapcsolatának nyomon követésére egy nagyobb területen és hosszabb időszakban.

A kiválasztott író, Nádasi János (1614–1679) a 17. század egyik legtermékenyebb és legolvasottabb jezsuita aszketikus szerzője egész Európában.[10] Élete alkotó periódusának nagyobb részét különböző rendi funkciókban Rómában, majd élete utolsó tíz évét Bécsben töltötte. Néhány rendtörténeti munkája mellett mintegy ötven különböző aszketikus művet írt. Ezek több változatban, részben hasonló tartalommal és szerkezettel, számos kiadásban, néha névtelenül, nagyobbrészt a különbö-

[6] RAUPP: *i. m.* 10–12.

[7] HARMS: *Programmatisches...* (l. a 2. sz. jegyzetet) 327.

[8] DONAT, Dietrich: *Zu Buchtiteln und Titelblättern der Barockzeit.* In: Orbis scriptus. Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag. Hg. GERHARDT, D. – WEINTRAUB, W. – WINKEL, H.-J. zum. München, 1966. 163–173. Itt: 169–170.

[9] HARMS: *Programmatisches...* (l. a 2. sz. jegyzetet) 326–328.

[10] A vizsgálat része Nádasi János munkássága monografikus feldolgozásának.

ző európai Mária-kongregációknál jelentek meg.[11] A néhány kivétellel eredetileg latin nyelvű munkákat idővel számos nemzeti nyelvre lefordították, s néhányat közülük még a 19. század végén is újra megjelentettek. A művek középpontjában a lelki és erkölcsi tökéletesedés áll, melynek legfontosabb eszköze a sűrített elmélkedési módszer, s az áhítat-gyakorlatok keretébe illesztett különböző műfajú szövegek (imádság, elmélkedés, szentéletrajz, mirákulum, elbeszélés, történet stb.) együttese. A művek jelentős része kalendárium szerkezetű, ami megkönnyítette a gyakorlati használatot. Míg belső illusztrációk Nádasi műveiben szinte egyáltalán nem fordulnak elő, a kiadások jelentős részét címlapillusztrációk díszítik. Ezek lehetőséget adnak kép és szöveg viszonyrendszerének és e viszonyrendszer funkcionális meghatározottságának elemzésére. A vizsgálat kereteiből fakadóan következtetéseink csupán egyetlen irodalmi műfaj történetének meghatározott szakaszára érvényesek. A korlátok ellenére azonban néhány általános érvényű eredmény is remélhető az olvasáskutatás, a barokk kori tudásközvetítés csatornáinak, kép és szöveg kapcsolathálózatának kérdéseiben.

Történeti összefüggések

Nádasi János mintegy félszáz különböző munkája az 1637–1894 közötti 250 éves időszakban mintegy 270 különböző kiadásban látott napvilágot. Ezek közül példány szerint jelenleg kb. 160-at ismerünk.[12] A példány szerint ismert kiadások közül 39 nyomtatványban találtunk címlapillusztrációt. Ez a szám a példány szerint ismert kiadásoknak kb. az egynegyedét, az egymástól nem mindig élesen elkülöníthető alapműveknek mintegy az egyharmadát takarja. Ez egyrészt utal arra, hogy Nádasi aszketikus műveinek nem volt elengedhetetlen tartozéka a címlapillusztráció. Másrészt számításba kell vennünk, hogy a címlapillusztrációk a kiadványok leginkább veszendő részét alkotják: a legtöbb metszet csupán egyetlen példányban ismert, s számos kiadványban csak a helye található. A címlapillusztrációk fennmaradásának esetlegességét jelzi, hogy a 39 ábrázolással ellátott kiadványt öt európai ország húsz különböző gyűjteményében őrzik. A további kiadások példány szerinti azonosításával újabb címlapillusztrációk feltalálása remélhető.

A 39 metszetes nyomtatvány 16 különböző alapművet jelent 36 kiadásban, összesen 40 címlapillusztrációval.[13] Az egy-egy mű különböző kiadásaiban található ábrázolások száma általában arányban van az alapművek összes kiadásának számával, s az egy műhöz kapcsolódó címlapillusztrációk száma hozzávetőlegesen mutatja az adott mű elterjedtségét. A metszetes nyomtatványok többsége latin (32), kisebb ré-

[11] Vö. Knapp Éva: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban Magyarországon.* = ItK (1991), (sajtó alatt); Tüskés, Gábor – Knapp, Éva: *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den Publikationen der barockzeitlichen Bruderschaften.* = Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (1992). (sajtó alatt)

[12] Tüskés Gábor: *A magyarországi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai a barokk korban: Nádasi János (1614–1679).* (Kézirat) Budapest, 1990. Nádasi János műveinek bibliográfiája.

[13] Nádasi műveire a főszövegben, illetve a jegyzetekben a mű rövid címével és a megjelenés évszámával hivatkozunk. A felhasznált kiadásokat a függelékben közöljük.

sze német (5), cseh (1), illetve magyar (1) nyelvű. A képfeliratok nyelve rendszerint azonos a kiadványok nyelvével. Kivétel a magyar és a cseh nyelvű kiadvány egy-egy, valamint az egyik német nyelvű kiadvány metszete, melyek felirata latin nyelvű.[14] A címlapillusztrációk tehát elsősorban a latin nyelvű kiadványokban, latin nyelvű szöveggel ellátva jelennek meg.

Kiindulásként a címlapillusztráció kifejezést tágan, gyűjtőfogalomként értelmeztük, melyben a tartalmi, technikai és funkcionális jellemzők keverednek egymással. A díszcímlapok és a címlapelőzékek mellett bevontuk a vizsgálatba mindazokat a képi ábrázolásokat, amelyek a címlapon vagy a címlap után, de még a mű előtt (a címlap hátoldalán, az első számozott oldal előtt) kaptak helyet. Nem vontuk be viszont a műben vagy a mű végén található illusztrációkat,[15] a nyomdadíszeket, kiadói szignetteket és azokat a grafikákat sem, amelyeket az egykori tulajdonosok a hiányzó címlapillusztráció pótlására kézzel készítettek.[16] Díszcímlapnak azt a művek elején, a szöveges címlap előtt, mögött vagy helyett található grafikai ábrázolást nevezzük, amelyen a szöveges címlapnak legalább egy eleme (rendszerint a rövidített cím) megtalálható. A címlapelőzék a szöveges címlap egyetlen elemét sem ismétli, s a címlapot megelőző páros vagy páratlan oldalon kap helyet.

A 40 címlapillusztráció közül 20-at a díszcímlapok, 12-t a címlapelőzékek közé soroltunk. A két fő típus között több átmeneti forma található. Három-három ábrázolás található a szöveges címlapon (címlapdísz), illetve az első számozott oldal előtt, kettőt pedig a címlap hátoldalára nyomtattak. Az illusztrációk formátuma általában azonos a kiadványok formátumával: többségük (34 db) nyolcadrét, egy negyedrét nagyságú, öt pedig fekvő téglalap alakú és a vignettáknál valamivel nagyobb méretű. Egy nyolcadrétű illusztrációt egy negyedrétű műben helyeztek el, a vignetta nagyságúak pedig három nyolcadrétű és két negyedrétű nyomtatványban kaptak helyet. A vignetták szórványos jelenléte a címlapon, illetve annak közelében egyrészt a 16. század és a 17. század elejének fokozatosan háttérbe szoruló gyakorlatára utal, melyben a címlapon a szöveg a meghatározó.[17] Másrészt jelzi az általános nyomdai gyakorlatot, mellyel ugyanazt az ábrázolást különböző szövegösszefüggésekben is felhasználták.

A címlapillusztrációk nagyobb része önálló kompozíció (29). Kisebb része egy korábbi metszet újrametszésével (6) vagy utánmetszésével (2), illetve egy korábbi lemez ismételt felhasználásával (3) jött létre. Az önálló kompozíciók közül hat ugyanannak a műnek a különböző kiadásait díszíti.[18] Egy mű különböző kiadásaiban há-

[14] *A boldogságos szűz.* 1658.; *Pátek rok.* 1660.; *Woche der Tugenden.* 1692.

[15] Így pl.: *Annus caelestis Jesu.* 1648, 1659.

[16] Így pl.: *Annus caelestis Jesu.* 1688. A példány: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. RMK III. 3432a.

[17] RATH, E. von: *Zur Entwicklung des Kupferstichtitels.* = Buch und Schrift. Leipzig, 1929. 51–56.; RAUPP: *i. m.* 97–98.

[18] *Annus caelestis Jesu.* 1667., 1687., 1687., 1730.; *Calendarium novum.* 1693.; *Anni caelestis dies.* 1692.

rom,[19] három mű két-két kiadásában két-két különböző kompozíciót találunk.[20] Két mű ugyanazon kiadásának két-két példányában két különböző metszet van,[21] egy műben pedig két különböző metszet fordul elő.[22] Nyolc eltérő címlapillusztráció nyolc különböző műben kapott helyet.[23] Eszerint tehát a címlapillusztrációknak csupán egyik része készült az adott kiadvány számára. Másik részüket más összefüggésekből vették át, harmadik csoportjukat pedig a Nádasi-művek korábbi kiadásaiban található képek felhasználásával készítették. Ez egyben jelzi a címlapillusztrációk nagyfokú variabilitását: ugyanabban a kontextusban több különböző kompozíció is szerepelhet, s ugyanaz vagy hasonló kompozíció más-más szövegösszefüggésben is előfordul. Míg a díszcímlapokat kivétel nélkül az adott művek, illetve kiadványok számára készítették, a címlepelőzékek csak kisebb részben készültek az adott kiadványok illusztrálására. Nagyobb részük a címlapdíszekkel és a címlap után található metszetekkel együtt az ábrázolások másodlagos felhasználásáról tanúskodik.

A címlapillusztráció kifejezés gyűjtőfogalom jellegéből adódik, hogy a túlnyomó többségben lévő rézmetszet (36) mellett néhány fametszet is van a képanyagban (4).[24] Fametszet kizárólag az ún. másodlagos címlapillusztrációk csoportjában, a címlapdíszek és a címlap utáni ábrázolások között található. Egy mű ugyanazon kiadásának két különböző példányában két különböző technikával készült címlapdísz szerepel.[25]

Címlapillusztrációval ellátott kiadvány az 1657–1759 közötti időszakban jelent meg. Nádasi első műveit tehát címlapillusztrációk nélkül adták ki, s a 18. század második felétől kezdve ugyancsak hiányzik belőlük az illusztráció. A címlapillusztrációk megjelenése műveiben nagyjából egybeesik Nádasi ismert íróvá válásával, elmaradása pedig a kiadások számának csökkenését és egyben a grafikai műfaj barokk kori végét jelzi. Nádasi halála nem jelent nagyobb törést művei címlapillusztrációkkal való ellátásában. De míg életében egyetlen címlapillusztráció sem szerepel kétszer, halála után egy részük kompozíciója ismétlődik, s ugyanazt a lemezt többször is felhasználják. A 18. század első negyedében hosszabb szünet áll be a címlapok illusztrálásában, majd 1725-től 1759-ig ismét megjelennek az új és az ismétlődő címlapillusztrációk. A címlapillusztrációk számának ez az alakulása Nádasi műveiben egyrészt ellentétben áll például a természettudományi irodalom kiadványainak cím-

[19] *Maria mater agonizantium.* 1696.; *A boldogságos szűz. 1658.; Calendarium exhibens.* 1759.

[20] *Mons Myrrhae et Collis Thuris.* 1675.; *Mons Myrrhae.* 1743.; *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii.* 1668.; *Woche der Tugenden.* 1692.; *Aeternitas magna cogitatio.* 1679.; *Jahr der Ewigkeit.* 1729.

[21] *Annus dierum memorabilum.* 1665. A példány: Bibliotheca Instituti Historici Societatis Jesu, Roma. 14. I. és Egyetemi Könyvtár, Budapest. RMK III. 416.; *Mons Myrrhae.* 1743. A példány: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Ad 584. és Pannonhalmi Bencés Főapátság Könyvtára, Pannonhalma. 5. J. 11.

[22] *Pátek rok.* 1660.

[23] *Pretiosae occupationes morientium.* 1657.; *De imitatione Dei.* 1657.; *Annus hebdomadarum caelestium.* 1663.; *Aula caelestis.* 1663.; *Dies et hebdomada S. Josepho.* 1672.; *Aurum ignitum.* 1673.; *Cor amoris Dei.* 1743.; *Vitae praedestinatorum.* 1698.

[24] *Maria mater agonizantium.* 1696. (A címlap hátoldala); *Pátek rok.* 1660. (A címlap hátoldala); *Aula caelestis.* 1663. (az 1. számozott oldal előtt); *Annus dierum memorabilium.* 1665. (címlapdísz). A példány: Bibliotheca Instituti Historici Societatis Jesu, Roma. 14. I.

[25] *Annus dierum memorabilum.* 1665. (l. a 21. sz. jegyzetet.)

lapillusztrálási gyakorlatával: itt a szerzők életében a dísztelen címlap uralkodik, s csak haláluk után, mintegy a szerző klasszikussá válásával párhuzamosan jelennek meg gyakrabban a címlapillusztrációk.[26] Másrészt az illusztrációk számának időbeli alakulása szoros kapcsolatban áll az összes Nádasi-mű ismert kiadásainak számával: a címlapillusztrációk száma lényegében az összes ismert kiadás számával párhuzamosan, annak függvényében alakul.

A 39 illusztrált nyomtatvány közül a legtöbb (13) Bécsben látott napvilágot. Kölnben hét, Grazban és Münchenben három-három, Rómában, Prágában, Antwerpenben, Dillingenben és Nagyszombatban két-két, Thorn(Torun)-ban, Augsburgban és Augsburg-Dillingen nyomdahellyel egy-egy mű jelent meg címlapillusztrációval. Ezek a városok egyrészt jelzik a Nádasi-művek fontosabb megjelenési helyeit. Másrészt a szerző lakóhelye és a nyomdahely azonossága révén utalnak a szerző és a címlapillusztrációk lehetséges kapcsolatára.[27] Így például a két Rómában kiadott illusztrált mű megjelenésekor (1657) Nádasi Rómában tartózkodott, a Nádasi életében Bécsben kiadott négy illusztrált könyv közül három szerzőjük bécsi évei alatt (1670–1679) jelent meg. Ezeknél a címlapillusztrációknál tehát feltételezhető a szerző közreműködése könyvei nyomdai kiállításában. Kölnben az egész időszakban folyamatosan jelennek meg illusztrált Nádasi-kiadványok. Prágában és Antwerpenben csupán a szerző életében látnak napvilágot, a Bécsben kiadott illusztrált művek többsége pedig jóval a szerző halála után, az 1725–1759 közötti időszakban jelenik meg. Ez a megoszlás részben az adott helyen és időben működő nyomdák címlapillusztrációk iránti fogékonyságával függ össze. Másfelől három különböző metszeten közvetlen utalást találunk a könyvet megjelentető társulatra,[28] egy metszet felirata pedig a kiadvány ajánlásának címzettjére, mecénására utal.[29] Ezekben az esetekben valószínű a társulatok és a mecénás kezdeményező, illetve mecénási szerepe a metszetek létrejöttében.

A metszőre összesen 13 címlapillusztráción találunk valamilyen utalást. Egy fametszeten az L. C., két rézmetszeten az M. W., illetve az I. D. T. P. monogram olvasható. Ez utóbbi mester Nagyszombatban működött. A név szerint ismert metszők közül működési helyüket tekintve az augsburgi mesterek vannak többségben: Melchior Haffner, Leonhard Heckenauer, Johann Georg Waldreich, Andreas Matthäus Wolfgang és Philipp Kilian nevével egy-egy lapon találkozunk. Kilian metszetéhez a Prágában működő Karl Screta készítette a grafikai előképet. A bécsi metszők közül Johann Martin Lerch, Johann Christoph Winkler és Tobias Sadeler neve fordul elő egy-egy alkalommal, ez utóbbi lapja jóval a metsző halála utáni másodlagos felhasználásban. Egy címlapillusztrációt készített Nádasi műveihez a grazi Johann Kaspar Manasser, valamint egy G. Wid nevű metsző, aki ismeretlen helyen működött. A metszőknek ez a névsora első pillantásra esetlegesnek tűnik. Másfelől közös jellemzőjük, hogy életművükben a vallásos tematika és a címlapillusztrációk készítése egyaránt fontos helyet foglal el. A grafikai katalógusok egyik metszőnél sem említik az

[26] HARMS: *Programmatisches...* (l. a 2. sz. jegyzetet) 342.

[27] Vö. HARMS: *Zwischen Werk und Leser* (l. a 2. sz. jegyzetet) 436.

[28] *Anni caelestis dies Mariani.* 1677.; *Annus caelestis Jesu.* 1687.; *Aeternitas magna cogitatio.* 1679.

[29] *De imitatione Dei.* 1657.

itt szereplő ábrázolást,[30] az áhítati irodalom címlapillusztrációinak feltárása tehát jelentősen bővítheti az ezen a téren tevékenykedő mesterek életművének ismeretét. Néhány címlapillusztrációnál a metsző működési helye és a kiadvány megjelenési helye azonos egymással, itt a nyomda illusztrációkat megrendelő szerepe valószínű.

Kép és szöveg kapcsolata a címlapillusztrációk és a művek viszonylatában

A címlapillusztrációk és a művek kapcsolatát általában jellemzi kép és szöveg kölcsönhatása, valamint a törekvés a mű tartalmának ismétlésére, kiegészítésére vagy lekerekítésére képi eszközökkel. Kép és szöveg viszonya alapján a címlapillusztrációkat két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoport ábrázolásai önállóan, a szövegtől függetlenül, önmagukban is érthetők, míg a második csoport képei a szöveg ismerete nélkül nehezen értelmezhetők vagy érthetetlenek maradnak.[31] A Nádasi-művek tartalmának, szerkezetének és a címlapillusztrációk kapcsolatának vizsgálata lehetőséget ad egy ennél differenciáltabb tipologizálásra.

1. A kép-szöveg viszony első lehetősége, hogy a kép tartalma és szerkezete a mű tartalmához, szerkezetéhez és címéhez egyaránt szorosan kapcsolódik, helyesen anélkül nem vagy nehezen értelmezhető. Jó példa erre az a díszcímlap, amely Nádasi egyik gyűjteményes munkáját, az *Annus hebdomadarum caelestium*ot (1663) díszíti. Ez nyolc különböző, önállóan is megjelent művet tartalmaz. A kompozíció a hét bolygó mint ún. Tagesgötter témát allegorikusan ábrázolja. A hét bolygónak a 16–17. században különösen kedvelt,[32] felhőkoszorún körben elrendezett allegóriáit a saját farkába harapó kígyó közismert motívuma kapcsolja össze,[33] ami által a lap az idő, az örökkévalóság és ezzel a hét napjainak allegóriájává bővül.[34] A bolygókat megszemélyesítő antik istenségek jobb kezükben szokásos attribútumukat, baljukban pajzsot tartanak. Ezeken egy-egy keresztény szimbólum, amely a hét napjainak mint az egyházi év alapjának hagyományos megszentelését jelzi. A szimbólumok a kiadványban található egy-egy Nádasi-mű központi témájára utalnak, amit minden műben az év összes napjára elosztva rövid történetek sorozata világít meg. A bolygók sorrendje, amely nem a klasszikus antik, hanem a késő latin elrendezést követi,[35] a megfelelő napokkal, a keresztény szimbólumokkal és a hét egy-egy napjához hoz-

[30] HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. I.–(XXVIII).* Amsterdam, 1954–1980.; THIEME, Ulrich – BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. 37 Bde.* Leipzig, 1907–1950.; PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig.* Budapest, 1951.

[31] RAUPP: *i.m.* 98.

[32] Vö. pl.: HOLLSTEIN: *German...* 98. (l. a 30. sz. jegyzetet)XX. 183–187.; LECHNER, Gregor Martin (Hg.): *Das barocke Thesenblatt. Entstehung–Verbreitung–Wirkung.* Der Göttweiger Bestand. (Katalog.) Stift Göttweig/Niederösterreich. 1985. 46–50. nr. 25.

[33] Vö. HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albrecht (Hg.): *Emblemata.* Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Stuttgart, 1967. 652–659.

[34] *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1971. III. 443–444., 1972. IV. 535.

[35] LAMER, Hans: *Wörterbuch der Antike.* Stuttgart, 1963. 628–629.

zárendelt művek rövid címével a következő: 1. Nap, dies Solis, szentháromság, dies Dominicus: Annus SSS. Trinitatis 2. Hold, dies Lunae, halálfej, feria II.: Annus morientium et mortuorum 3. Mars, dies Martis, őrangyal, feria III.: Annus angelicus 4. Merkur, dies Mercurii, hódolat a gyermek Jézusnak, feria IV.: Annus pueri Dei Jesus 5. Jupiter, dies Jovis, oltáriszentség, feria V.: Annus eucharisticus 6. Venus, dies Veneris, feszület, feria VI.: Annus crucifixi 7. Saturnus, dies Saturni, Mária a gyermek Jézussal, Sabbatum: Annus Marianus. Az összeállítás utolsó, nyolcadik művére (Annus aeternitatis) a saját farkába harapó kígyó motívuma utal. A keresztény szimbólumok hozzárendelése a bolygók által jelképezett napokhoz tudatos szerkesztés eredménye: a keresztény hagyományban, így például a barokk kori kongregációk gyakorlatában vasárnap a szentháromság, hétfő a halottak és haldoklók, kedd az angyalok, csütörtök az oltáriszentség, péntek a szenvedő Krisztus, szombat Mária emléknapja. A kompozícióban a különböző történeti rétegekből merített motívumok allegorikus, tipologikus, bibliai és mitológiai értelmezése épül össze egymással, a lap tartalmi és szerkezeti elemei a kiadvány tartalmának és szerkezetének egyaránt pontos megfelelői.

A díszcímlap ikonográfiai programja minden valószínűség szerint magától a szerzőtől származik. Erre utal, hogy a kiadványban található első mű elején Nádasi tekintélyi hivatkozásokkal alátámasztva részletesen kifejti a bolygók, a hét napjai és az egyes művekre utaló szimbólumok allegorikus kapcsolatát.[36] Az olvasónak szóló nyomdászi előszó a saját farkába harapó kígyó „emblémájára" utal, amely az utolsó, nyolcadik művet jelképezi és egyben összefogja a hét napjait, „ahogy a mi életünk napjai is körforgásban telnek az örökkévalóság felé".[37]

Kép és szöveg tartalmának, illetve szerkezetének szoros kapcsolatát figyelhetjük meg a *Calendarium novum ad bene moriendum* (1693) eddig csupán másodlagos felhasználásból ismert, 1682-ből való díszcímlapján. Ez az előbbinél jóval szerényebb kvalitású és egyszerűbb kompozíciójú. Középen ovális keretben ágyban fekvő haldokló, fölötte feszület, körülötte a zodiákus jegyei. A naptári szerkezetű mű középpontjában a jó halálra való felkészülés gondolata áll. A kép központi motívuma a könyv tartalmára, a zodiákus a mű szerkezetére, és ezzel közvetve használatára utal.

A típus további példája Nádasi legtöbb kiadást megért művének, az *Annus caelestis*nek többször újrametszett (1667., 1681., 1685., 1687., 1696., 1725., 1730.), illetve másodlagosan felhasznált (1685–1700., 1687–1700.) díszcímlapja. A mű négy részre osztva, hónapok szerinti tagolásban az év minden napjára könyörgés keretében egy-egy megemlékezést tartalmaz a napi szentekről vagy ünnepekről, melyhez egy-egy Máriához fűződő csodás esemény leírása kapcsolódik. A díszcímlapon lángoló szívekből épült mennyei Jeruzsálem, fölötte a szentháromság. A város közepén szívekből épült piramis, kapui előtt nyitott könyv, alatta idézet Szt. Ágoston 65 (64). zsoltárhoz írt kommentárjából, illetve Aquitaniai Szt. Proszper 222 (221). szentenciájából az Isten szeretete által épülő Jeruzsálem városáról: „Hierusalem civitatem facit amor Dei", illetve „Von der Göttlichen Lieb wirdt erbaut die H. Statt Hierusalem". Az égi Jeruzsálem a barokk ikonográfia egyik kedvelt témája: a Jézus mint jó

[36] *Annus hebdomadarum caelestium.* 1663. 1–2.

[37] *Uo.* a2.

pásztor motívummal összekapcsolva megjelenik például Hans Bol egyik rézmetszetén,[38] amely közvetlen előképe volt Johannes Sadeler hasonló témájú ábrázolásának.[39] A Nádasi-mű díszcímlapjának specialitása a szívekből épült égi Jeruzsálem, amit a szerző Jézushoz, Máriához és az összes égiekhez címzett, 1666-ban kelt dedikációjában értelmez. Az ajánlás kifejti a mű tartalma, szerkezete és az ábrázolás kapcsolatát, s egyben jelzi a szerző szerepét a képi koncepció létrejöttében.[40] Eszerint az égi Jeruzsálem falai Isten szeretetének az égő szívek által jelképezett téglái-ból épülnek. A város tizenkét kapuját (vö. Apok 21,12) Nádasi a műben található tizenkét hónappal állítja párhuzamba, a kapuk elé helyezett könyv a mű címével azonos felirattal pedig arra utal, hogy azon, ti. Nádasi művén át lehet belépni az égi városba. A város közepén égő szívekből épült piramis azt jelképezi, hogy a szerző az Istent szerető szívek egyesülését kívánja segíteni. Az ajánlást befejező könyörgés a szerző célját fogalmazza meg, utalással az ábrázolásra: a mennyei szívek gyújtsák lángra a könyv szerzőjének és olvasójának szívét, hogy azok a szeretet piramisában egyesülhessenek. Ez az ajánlás tehát egy ún. képelmélkedés a díszcímlapról, amely az ábrázolás értelmezése mellett a kép, a szöveg, a szerző és az olvasó közti közvetlen kapcsolat megteremtését szolgálja.

2. A kép-szöveg viszony második lehetősége, hogy a címlapillusztráció csupán a mű tartalmával és címével van teljes összhangban, s azok jelentősen hozzájárulnak a helyes értelmezéshez. *A boldogságos szűz a halállal tusakodók annya* (1658) c., latinból magyarra fordított műben tizenkét áhítat-gyakorlat, középpontjukban példák sorozata. A díszcímlap alsó részén a harc a haldokló lelkéért motívum, fölötte Mária mint a haldoklók segítsége. A két motívum kapcsolatát a mű címe és központi gondolata, a halálra való felkészülés magyarázza.

Ugyanebbe a típusba tartozik a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* c. könyv először 1669-ben, majd 1750-ben újra metszett díszcímlapja. Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc alakját a lélek megméretésének motívuma kapcsolja össze. A szentek feje fölött írásszalagon olvasható bibliai idézet: Quid prodes homini si universum mundum lucretur (Mit ér az embernek, ha az egész világot megnyeri is... Mt 16,26) a lélek megmentésének szükségére utal a világi javak megszerzésével szemben. Ez az idézet a metszet hátlapján, a mű mottójaként teljes terjedelmében még egyszer olvasható. A könyv középpontjában a lélek megmentésének, mennybe jutásának gondolata áll a két szent tisztelete által, a kép pontosan ezt jeleníti meg.

Az *Aurum ignitum* (1673) c. mű önálló kiadása mellett az *Annus amoris Dei* (1678) c. gyűjteményes munka hatodik részeként is megjelent. Benne a hónap napjaira elosztva áhítat-gyakorlatok, melyek középpontjában külön sorszámozott történetek, példázatok állnak. A mű célja a szerző szerint a közönyös szívűek megtérítése Isten szeretetére, hogy ti. szívük „tűzben próbált arany" legyen. Erre a cím az apokalipszis részletével (Apok 3,18) közvetlenül utal. A címlapelőzéken az isteni szeretet

[38] LASARTE, Juan Ainaud de – CASANOVAS, Aurora: *Catálogo de la Colección de Grabados de la Biblioteca de El Escorial. I–II.* Barcelona, 1966. Itt: I. Bol. 14., II. lamina 7.

[39] HOLLSTEIN, F. W. H.: *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450–1700. I.–(XXXII).* Amsterdam, 1949–(1988). Itt: XXI. Sadeler I. 275.

[40] *Annus caelestis Jesu.* 1681. A3a–A4b.

szeráfja kezében a címre utaló lángoló szíveket tart. Az angyal körül az ember halál utáni sorsának három lehetősége: balra a tisztítótűz, jobbra a pokol, fölötte a menny szimbóluma. Az ábrázolás tehát a tűzben próbált arany mint szív, azaz az isteni szeretet, illetve e szeretet hiányának következményeit jeleníti meg.

Az isteni szeretet szeráfja az egyik fő motívuma a *Mons Myrrhae et Collis Thuris* c., két különböző Nádasi-művet egy kötetben egyesítő kiadvány díszcímlapjának (1675). A két mű az *Annus amoris Dei* (1678) c. gyűjteményes mű 9. és 10. részeként, illetve önállóan, egymástól függetlenül is megjelent. Mindkettő 31 fejezetre oszlik, az első középpontjában a lélek megtisztulását szolgáló önsanyargatási módok, a másodikéban az Isten szeretetére vezető könyörgések állnak. Az ábrázolás a két mű allegorikus címét (vö. Én 4,6) és tartalmát egy kompozícióba foglalva jeleníti meg. A siralomvölggyel mint purgatóriummal, illetve a szentháromsággal jelzett földi és égi szféra között jobbra tömjéndombon lángoló szív a szeretet áldozatát szimbolizálja. Középen a két szféra között közvetítő feszület mirhahegyen áll, rajta különféle vezeklő eszközök, amelyek az önsanyargatás módjait jelképezik. A kép bal oldalán álló szeráf egyik kezében a két motívumot egyesítve töviskoszorún lángoló szívet emel magasra, másik kezében lefelé fordított koronát tart az üdvösség szereteten és vezeklésen át vezető útjának választása, illetve a világi hiúságok elvetésének jelképeként.

Az *Annus amoris Dei* (1678) c. gyűjteményes Nádasi-mű 1–2. részeként is megjelent *Aeternitas magna cogitatio* (1679) c. könyv címe Szt. Ágostonnak a 76. zsoltár 8(6). verséhez fűzött kommentárjára utal. Az első számozott oldal előtti címlapillusztráció az örökkévalóság két lehetőségét, a mennyországot (szentháromság) és a kárhozatot (pokol) állítja szembe egymással. A két szféra között lángoló szív, melyből a három isteni személyhez egy-egy sugár indul. A metszet felirata a mennyei dolgok szeretetének és félelmének győzelmét hirdeti a kárhozat felett:

Amore Dei, timore Dei,
Doce Cor hoc, O Trinitas,
Quid sit gehennae Aeternitas.
Amor, Timor coelestibus
Inflammet illud ignibus.

(Isten szeretetében, Isten félelmében,
Tanítsd ezt szív, ó, Háromság,
Mi az örök kárhozat.
A szeretet, a félelem a mennyeiekben
Felégeti azt tüzeiben.)

Ennek a típusnak utolsó példája a már említett *Mons Myrrhae* c. mű 1743-as kiadásának egyik címlapelőzéke. Épületromok között vezeklő nőalak, a háttérben a Golgota három keresztje. A lap felirata – Vadam ad montem myrrhae (Mirhahegyen járok Én 4,6) – a mű címére és központi gondolatára, a vezeklésre utal. A nőalak egyben lehet a képzeletbeli személy, aki a műben leírt vezeklő gyakorlatokat végzi.

3. Kép és szöveg viszonyának harmadik lehetőségét az emblematikus és emblematikus szerkezetű címlapillusztrációk mutatják. Az Isten szeretetére tanító *Cor*

amoris Dei (1743) c. könyv címlapelőzékén kertben napraforgó,[41] fölötte a Nap. Az ábrázolás mottója — Obsequitur solis nutui (Hajlásával követtetik a Nap) — a virágnak az embléma alapjául szolgáló közismert tulajdonságára, a kommentár — Conformitas voluntatis humanae cum divina (Az emberi akarat hasonlósága az istenihez) — az embléma e tulajdonsága által az olvasó elé tűzött célra, az emberi akaratnak az istenihez igazítására utal. A mű olvasói előszava a conformitas kifejezést tovább értelmezi: ez minden erény legtökéletesebb alapja, mert ebből fakad az az összhang (concordia), amely az örökkévalósághoz vezető utat megmutatja.

Az Isten és Mária tiszteletére, szeretetére ösztönző *Theophilus Marianus* (1744) c. munka díszcímlapján stilizált tájban elhelyezett iránytű[42] fölötte sugárzó csillagra mutat. A mottó: Et colit, et sequitur famulo vestigia gressu (Mind tiszteli, mind követi a szolga a lába nyomába való lépéssel). A lap egyik változatán a csillag körül a „Maria" felirat olvasható. Az embléma hármas szerkezetének megfelelően a kommentár szerepét itt a mű címe tölti be az iránytű alatt: Theophilus Marianus seu artes colendi Beatissimam Virginem (Gott liebender Diener Mariae oder heilige Lehr-Schul).

A következő két lap a művek tágabb összefüggésében ugyancsak a lelki épülés szolgálatában áll, de az embléma önálló kifejezési formaként nem jelenik meg. A három könyvre osztott *De imitatione Dei* (1657) c. mű példák, történetek sorozatával serkent Isten követésére. A díszcímlapon a mű címét és az ajánlás címzettjének nevét hordozó posztamensen lángoló szívben a szentháromság. A felirat — Estote perfecti sicut (Legyetek tökéletesek, miként) — Jézus újszövetségi parancsára utal (Mt 5,48), egyben a mű mottója és a címlap hátoldalán ismét megjelenik. A kompozíció a könyv célkitűzésével összhangban Isten szeretetét, követését hangsúlyozza. A három fejezetre osztott *Vitae praedestinatorum* (1744) c. kiadvány középpontjában Mária áll mint a jó tanács anyja. A címlapelőzéken táj felett repülő angyal bekeretezett Mária-monogramot tart. Ez adja meg a két felirat értelmét: Detegit haec maculas immaculata tuas (Szeplőtelensége leleplezte bűneidet), illetve Hanc suscipe normam (Ezt hordozd normaként), amelyek Mária bűnöket feltáró és az élet elrendelt helyzeteiben mértékként, útmutatásként szolgáló mivoltára vonatkoznak.

E két utóbbi lapon hiányzik az embléma legfontosabb, értelmezést megalapozó képi mozzanata. A közismert vallási szimbólumok itt úgy kapcsolódnak össze egymással, hogy a kompozíció mondanivalója a kép grafikai részében önállóan is kifejezésre jut, amihez a bibliai idézetek, mottók csupán kiegészítő elemként járulnak. A didaktikus szándék és az üzenet az értelmező összekapcsolás nélkül is érthető, mivel kép és szöveg egymástól függetlenül ugyanazt az erkölcsi tanítást közvetíti. Ezért az emblémával való bizonyos hasonlóság ellenére ezeknél a lapoknál csupán emblematikus szerkezetről, szimbólumértelmezésekről beszélhetünk, kibővített utalással a keresztény élet alakítására.[43]

[41] Vö. HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* (l. a 33. sz. jegyzetet) 311–313.

[42] Vö. HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* (l. a 33. sz. jegyzetet) 1472.

[43] LECHNER, Gregor Martin (Hg.): *Emblemata. Zur barocken Symbolsprache.* 26. Ausstellung des Graphischen Kabinetts und der Stiftsbibliothek. (Katalog) Stift Göttweig/Niederösterreich. 1977. 8–9.;

4. Az ábrázolások negyedik csoportjába azokat a címlapillusztrációkat soroltuk, melyek ikonográfiája a művek tartalma mellett a kiadványt megjelentető társulathoz is kapcsolódik. Ennek egyik példája az *Anni caelestis dies Mariani* (1677) címlapelőzéke, amely először a grazi Szeplőtelen fogantatás-szodalitás kiadásában jelent meg, majd ugyanennek a társulatnak egy másik kiadványában (*Calendarium novum ad bene moriendum.* 1685) címlapelőzékként másodszor is felhasználták. A lap alsó részén paradicsomkerti jelenet a bűnbeesés után, fölötte az angyali üdvözlet. A két motívum közti kapcsolatot a metszet Máriára vonatkozó felirata teremti meg egy-egy Damaszkuszi Szt. János- és Szt. Efrém-idézettel: Patrona immaculata et pura (Szeplőtelen és tiszta pártfogó), illetve *Advocata in hora mortis* (Halál óráján védelmező). A másik ábrázolás az *Annus caelestis* 1687-es bécsi kiadásának díszcímlapja, amely a bécsi Mária-szodalitás xéniumaként jelent meg. A lapon a mű rövid címe alatt a szentek galériája szimbolikusan a mennyre, a mű címére és tartalmára utal. Az előtérben architektúra keretezésében előkelő férfi imádkozó tartásban térdel. Ez az alak valószínűleg egy elképzelt társulati tag, aki részben a mű társulati tagoknak szóló ajándék voltát, részben a mű használóinak elképzelt magatartását jelzi.

5. A kép-szöveg viszony ötödik lehetősége, hogy a kép tartalma összhangban van ugyan a mű tartalmával, de annál jóval bővebb, általánosabb jellegű. Ide tartozik az *Annus crucifixi* cseh fordításában, a *Pátek rok* (1660) c. kiadványban található címlapelőzék és a címlap hátoldalán lévő ábrázolás. Az év 52 péntekjére tagolt, történetek sorozatából álló mű középpontjában Krisztus szenvedése áll. Ennek megfelelően a címlapelőzéken az arma Christi a reménység szimbólumával kapcsolódik össze, a másik képen a keresztrefeszítés látható. Ide sorolható a *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* (1672) c. könyv díszcímlapja. A két nagy részre, ezen belül a napszakok, illetve a hét napjai szerint tagolt munka témája Szt. József tisztelete. A képen stilizált, angyalfejes architektúra fölött Szt. József ül, ölében a gyermek Jézussal. A *Woche der Tugenden des Hl. Ignatii* (1692) c. mű a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (1669) első részének fordítása, középpontjában Szt. Ignác tisztelete áll. A címlapelőzéken Szt. Ignác La Storta-i látomása, melyre a felirat – Ego vobis Romae propitius ero (Rómában kegyes leszek hozzátok) – külön is utal. A *Calendarium exhibens methodum bene moriendi*(1759) a szentek jó halálra előkészítő példáit tartalmazza. Címlapdíszén ennek megfelelően haldokló mellett feszület és a vigasztaló angyal.

6. A kép-szöveg viszony további lehetőségét azok a címlapillusztrációk mutatják, amelyek csupán áttételesen vagy részben, a felirat vagy egy motívum révén kapcsolódnak a művek tartalmához, s a művek tematikája bővebb az ábrázolások tartalmi összetevőinél. Így például a jezsuita rend halottairól szóló munka, a *Pretiosae occupationes morientium* (1657), amely 41 fejezetre osztva a példákat, történeteket tematikusan csoportosítja, első számozott oldala elé a fájdalmas Mária egyik ábrázolástípusát nyomtatták. Ez a felirat szerint azt a Mária-képet mutatja, amelyet Szt. Ignác megtérésétől a szíve fölött hordott, s amely hasonló ahhoz, amit a zaragozai jezsuita kollégiumban őriznek. Az *Aula coelestis* (1663) c. mű a mennyei udvar lakói,

BANGERTER-SCHMID, Eva-Maria: *Erbauliche illustrierte Flugblätter aus den Jahren 1570–1670.* Frankfurt/M.– Bern–New York, 1986. 164.

a szentek példáját állítja az olvasó elé. Ebben az első számozott oldal előtti lap Máriát mint a mennyek királynőjét ábrázolja. Az *Annus dierum memorabilium* (1665) c. könyv átmenetet alkot a rendtörténeti összeállítás és a tisztán aszketikus kiadvány között, a középpontban a jezsuita rend példás életű elhunyt tagjainak erényei állnak hónapok, illetve napok szerint csoportosítva. A mű két példányában két különböző technikájú, de hasonló kompozíciójú címlapdísz: mindkettő középpontjában Jézus nevének monogramja és egyben a jezsuita rend szimbóluma (IHS) hódoló, illetve zenélő angyaloktól körülvéve, az utóbbin Laudabile nomen domini [Dicséretre méltó az úr neve, Zsolt 113(112), 3] körirattal. A már többször említett *Anni caelestis dies Mariani* c. mű 1692-es kiadásának címlapelőzéke Ignác világi ruhái elajándékozásának, a lelkigyakorlatok keletkezésének és a rend névadásának Máriával kapcsolatos motívumait egy kompozícióban egyesíti. Itt csupán Mária alakja utal közvetlenül a mű tartalmának egy részére.

A *Maria mater agonizantium* c. mű 1696-os kiadásában a címlap hátoldalán lévő fametszeten az ülő Mária látható karján a gyermek Jézussal, kezében jogarral. Ehhez hasonlóan csupán közvetve, a felirat által kapcsolódik a mű tartalmához a *Jahr der Ewigkeit* c. könyv 1729-es kiadásának címlapelőzéke. A lap a megfeszített Krisztust ábrázolja, Da ich komme zu Gericht / O Herr Jesu verdamm mich nicht (Amikor az ítéletre jövök / Ó Ur Jézus ne vess el engem) felirattal. A feliratban említett ítélet egyben az örökkévalóság kezdete, ami a könyv központi témáját jelzi. Ennek a típusnak utolsó példája a *Mons Myrrhae* 1743-as kiadásának címlapelőzéke, melyen rózsakoszorúban a gyermek Jézus ül a kereszttel, előtte bárány fekszik. Felirata a közismert bibliai idézet: Ego sum via, veritas, et vita. Venite ad me omnes (Én vagyok az út, az igazság és az élet, Jn 14,6. Jöjjetek hozzám mindnyájan, Mt 11,28). Kép és mű érintkezési pontja a felszólítás a szenvedés elfogadására.

E két utóbbi csoport ábrázolásainak közös jellemzője, hogy nem az adott szöveg illusztrálására készültek, hanem a nyomda állandó készletéhez tartoztak, s lemezeiket (dúcaikat) más szövegekhez is felhasználták, lehetőleg ügyelve kép és szöveg tematikus kapcsolatára.

7. Kép és szöveg viszonyának utolsó lehetősége, hogy a kép nem az adott műhöz, hanem egy teljesen más szöveghez, illetve tematikához kapcsolódik. Erre egy 17. századi metszet másodlagos felhasználásánál találtunk példát. Az *Annus caelestis* 1730-as kiadásának címlapja elé kötött lap témája Mária tanító szerepe: az emelvényen ülő Mária előtt hierarchikus elrendezésben az evangélisták, az apostolok, egyháztanítók, valamint egyházi és világi tudósok, rendalapítók, szerzetesek stb. mint tanítványok Mária felé fordult serege sorakozik. A lap alján olvasható felirat Rupertus Tuitensis Énekek éneke kommentárjának egy sora: Maria magistra magistrorum (Mária a mesterek mestere, Lib. I. 1,6). Az ábrázolás ennek a szövegrésznek képi megfelelője, s a mű tartalmával nincs semmiféle összefüggésben.

Kép és szöveg kapcsolatának ezek a típusai csupán a fontosabb lehetőségeket mutatják az aszketikus irodalom és a címlapillusztrációk viszonylatában. A típusok között több átmeneti forma található, s más kapcsolatformákkal is kiegészíthetők. A további kapcsolatlehetőségre **(8.)** példaként a 17. század első felének egyik ismert aszketikus szerzője, Jeremias Drexel *Zodiacus Christianus* c. műve 1743-as bécsi kiadásának díszcímlapját idézzük. A lapon a szövegcímet tizenkét ún. „signa", emb-

léma keretezi, mint pl. égő gyertya, halálfej, rózsabokor, ciprus, amelyeknek semmi köze a zodiákus hagyományos jegyeihez. A hónapok számának megfelelően tizenkét részre osztott mű szövege és szerkezete szorosan ezekhez kapcsolódik. Itt tehát a kép az elsődleges, az elmélkedő szövegek a könyvben a kép értelmező kommentárjának szerepét töltik be.[44]

A kép-szöveg viszony változatainak ez a gazdagsága a kontextualitás alapvető jegyéből adódik: egyrészt ugyanahhoz a műhöz több különböző ábrázolás kapcsolódik, illetve ugyanaz a kép különböző szövegösszefüggésekben egyaránt előfordul. Másrészt kép és szöveg összhangja mellett megfigyelhetjük a kontextus jelentésmódosító hatását, amikor például egy általános tartalmú ábrázolástípus a kontextus révén speciális jelentést vesz fel (ún. kiegészítő illusztrálás), illetve egy speciális ábrázolás a kontextus révén általános jelentést kap (ún. szelektív illusztrálás). A szerzőnek, a művek tartalmának, szerkezetének és allegorikus címének ikonográfiát befolyásoló szerepe mellett több példát találtunk a műveket megjelentető társulatnak, az emblematikának és a műtől független szövegeknek a címlapillusztrációt meghatározó hatására. A kép-szöveg viszony típusai és az ábrázolások funkciói közti összefüggést vizsgálva a díszcímlapok legnagyobb része a legszorosabb kapcsolatot jelentő 1–3. típusba tartozik. A címlapelőzékek az 1. típus kivételével valamennyi típusban megtalálhatók, a többi ún. másodlagos címlapillusztráció pedig a 2., 5. és 6. típusba tartozik. Ez a megoszlás arra utal, hogy a művek szövegével a díszcímlapok állnak a legszorosabb kapcsolatban. Ennél függetlenebb a viszony a címlapelőzékeknél, míg az ún. másodlagos címlapillusztrációk és a szövegek összefüggése a legközvetettebb. A funkcióknak és a kép-szöveg viszony típusainak ezek az összefüggései egyben jelzik a címlapillusztrációk tartalmi, formai és funkcionális átalakulását.

Kép és szöveg kapcsolata a címlapillusztrációkon

Kép és szó kölcsönhatása a képek művekkel való kapcsolata mellett magukon az ábrázolásokon is megfigyelhető.[45] A szöveges címlapillusztrációkon a képfeliratokat tartalmi szempontból két nagy csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba az ún. tárgyi információk tartoznak, amelyek rendszerint a képtől elválasztva, alatta, fölötte vagy benne (pl. kartusban) kapnak helyet. A legfontosabb tárgyi adatok a szerző neve, esetleg rendi hovatartozása, a mű főcíme, a megjelenési hely, idő és a nyomda megnevezése. Ezekhez alkalomszerűen további információk kapcsolódnak a kiadványt megjelentető társulatról: titulus, működési hely, a könyv funkciójáról (pl. xénium), mecénásáról, egyházi vagy világi engedélyezéséről szóló közlés.

A feliratok másik csoportjába a kép értelmezését segítő szövegek tartoznak, amelyeket a képbe komponálva (pl. írásszalag), részben attól elkülönítve helyeznek el. Az értelmezést segítő szöveg lehet bibliai vagy más idézet (helyenként a forrás megjelölésével), az ábrázolás témájának rövidebb vagy hosszabb tárgyszerű leírása, meg-

[44] DREXEL, Jeremias: *Zodiacus Christianus locupletatus seu signa XII. divina praedestinationis totidem symbolis explicata*... Viennae, 1743.

[45] Vö. HARMS: *Programmatisches*... (l. a 2. sz. jegyzetet.) 420.

nevezése (története, jelentősége), áhítati szöveg (fohász, könyörgés, buzdítás), a képen látható személy mondása és valamilyen jelkombináció (monogram). A tárgyi adatok közül a mű metaforikus vagy műfajmegjelölő fő címének és a társulat megnevezésének is fontos szerepe lehet a kompozíció értelmezésében. Az emblematikus címlapillusztrációk értelmező szövegrésze a lemma és az inscriptio, ez utóbbi szerepét néha a cím tölti be. A két fő szövegtípus előfordulása változatos, a különböző részletességű informatív és értelmező szövegek.külön-külön és együtt is megtalálhatók.

A szöveges részek két legfontosabb feladata a tájékoztatás és az értelmezés. Emellett nyomatékosíthatják a kép mondanivalóját, s közvetítő szerepet játszhatnak a kép különböző elemei, valamint kép és mű között. Az is előfordul, hogy a lap fő mondanivalóját a felirat fogalmazza meg. Az értelmező feliratok több esetben az ábrázolás szerkezeti elemévé válnak, s jelzik azok didaktikus és emlékeztető funkcióját.

A szöveges részek terjedelme, aránya és elhelyezése a címlapillusztrációkon különböző. A néhány felirat nélküli ábrázolás (többnyire ún. másodlagos címlapillusztráció) mellett legegyszerűbb az a megoldás, hogy a felirat a kompozíción kívül kap helyet. A harmadik lehetőség, hogy a feliratot részben a kompozícióban, részben azon kívül helyezik el. A szöveges rész elkülönítésének további módja a kartusos, keretes megoldás, amihez alkalomszerűen a kompozícióban és azon kívül elhelyezett feliratok kapcsolódnak. Az utolsó lehetőség az írásszalag alkalmazása a kompozíción belül, amit kartusban, kompozícióban és kompozíción kívül elhelyezett szövegek egészíthetnek ki. A különböző megoldások időbeli megoszlása jelzi a klasszikus díszcímlap szerkezetének átalakulását, melynek során a 17. században a szöveg és kép viszonya eltolódik a kép javára.[46] Ezzel párhuzamosan kép és szöveg egysége megbomlik, a szöveg fokozatosan önállóvá válik. A 18. században a szöveges rész terjedelme tovább csökken, majd az ábrázolás peremére szorul, végül teljesen eltűnik. A díszcímlap helyét fokozatosan átveszi a címlapelőzék, a többnyire felirat nélküli címlapdísz és a többi ún. másodlagos címlapillusztráció.

A díszcímlapok képi kompozíciójának kedvelt megoldása az ún. antitetikus szerkesztésmód, az ellentétes tartalmú motívumok szerkezeti szembeállítása egymással. Ezen kívül előfordul a koncentrikus és az egy-egy motívumot középpontba állító szerkezet is. A szöveges részek elhelyezése rendszerint kiemeli a képszerkesztést, kép és szöveg kompozicionális viszonya egyaránt a meggyőzést, a választást szolgálja. Egy kompozíció a későreneszánsz kedvelt díszcímlap megoldására emlékeztet, melyen a címlap építészeti tagolása – benne a legfontosabb tárgyi adatokkal – a mű „bejárata"-ként szolgál.

A felhasznált képi motívumok körét a művek tartalma, a metszők ikonográfiai ismerete, a didaktikus szándék, az áhítatra ösztönzés és a potenciális olvasó feltételezett igényszintje együttesen határozza meg. A képi motívumok túlnyomó többsége a keresztény ikonográfia állandó eleme. Ezenkívül előfordulnak az antik mi-

[46] RAUPP: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet.) 98.

tológia humanista közvetítésű allegóriái (Tagesgötter), a barokk emblémakincs[47] elemei (kígyó, napraforgó, iránytű) és egyéb közismert szimbólumok (zodiákus) is. A keresztény ikonográfia elemeinek főbb tematikus csoportjai a szentek, Mária, a szentháromság, a szív, a szentségek, az egyházi tanítás témái (pl. bűnbeesés), az élet négy utolsó dolga (halál, ítélet, menny, pokol), az erkölcsi élet (vezeklés, bűnbánat), őrangyal, Krisztus szenvedése. Egy-egy kompozíciót az áhítati irodalom illusztrálási gyakorlatának megfelelően gyakran különböző ikonográfiai területek motívumaiból állítottak össze.[48] Jellegzetesen középkori motívumok például az ars moriendi jelenetek (harc a haldokló lelkéért, a haldoklót angyal vigasztalja), míg az újabb motívumok közül elsősorban a jezsuita szentek (Ignác, Xavéri Szt. Ferenc), a jezsuiták által különösen népszerűsíteni kívánt szentek (József), illetve áhítatformák (szent szív) tipikusan ellenreformációs motívuma szerepel. A különböző eredetű motívumok összekapcsolására jó példa a lélek megméretése középkori motívumának együttes megjelenése két ellenreformációs szent alakjával, valamint az antik mitológia Tagesgöttereinek ötvözése a keresztény szimbolika elemeivel. A középkori, helyenként antik motívumkincs közvetítése a reformáció utáni időbe és didaktikus összekapcsolása új ikonográfiai elemekkel a barokk áhítati irodalom illusztrációs technikájának egyik alapvető jellemzője.

Összegzés

Nádasi János aszketikus műveinek címlapillusztrációi lehetőséget adtak egy speciális kép-szöveg viszony előállítási, befogadási feltételeinek és e viszony változásának vizsgálatára különböző esztétikai szinteken és különböző használati összefüggésekben. Az elsődleges feltétel a szövegek rendelkezésre állása: a címlapillusztrációkon a szöveg képpel szembeni elsőbbségéhez a kép relatív függetlensége kapcsolódik.[49] A szövegek a jezsuita kateketikai irodalom hagyományában gyökereznek, amely szorosan összefügg a késő középkori képhasználat gyakorlatának közvetítésével a jezsuita embléma-elmélet keretében.[50] Ezek közös vonása, hogy a kép és szó didaktikus értékére építenek: középpontjukban az erényes és bűnös élet következményeinek képszerű, érzékletes bemutatása áll a lelki, erkölcsi tökéletesedés érdekében. Ennek megfelelően az illusztrációk elsődleges célja különböző hitigazságok

47 Vö. DIMLER, Richard G.: *A bibliographical survey of Jesuit emblem authors in German-speaking territories.* Topography and themes. = Archivum Historicum Societatis Jesu 45 (1976). 129–138.; BREIDENBACH, Heribert: *Der Emblematiker Jeremias Drexel S. J. (1581 bis 1638).* Mit einer Einführung in die Jesuitenemblematik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher. Diss. Phil. University of Illinois. Urbana, 1970.

48 Vö. RAUPP: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet.) 144.

49 Vö. KEMP, Wolfgang (Hg.): *Der Text des Bildes.* Möglichkeiten und Mittel eigenständiger Bilderzählung. München, 1989. 8.

50 BRÜCKNER, Wolfgang: *Bildkatechese und Seelentraining.* Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter. = Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1978. 35–70. Itt: 65.; Vö. BAUER, Barbara: *Jesuitische „ars rhetorica" im Zeitalter der Glaubenskämpfe.* Frankfurt/M.–Bern–New York, 1986. 461–545.

meggyőző ábrázolása. A kiadványok címzettjei részéről szükséges feltételek közül említést érdemel a latin nyelvű iskola elvégzése, amely az alaptudás és az általános elvárási szint mellett a képzőművészeti nyelv megértéséhez szükséges elemi ismereteket is közvetítette. A latinul tudó polgári, nemesi, kisnemesi rétegek mellett a 17. század végétől az anyanyelven olvasni tudó társadalmi csoportok is megjelennek a kiadványok használói között. A szerző, mű, metsző és kiadó ikonográfiát meghatározó szerepe mellett a jezsuita kongregációk mint elsődleges közönség ikonográfiára gyakorolt hatása is megragadható.

A címlapillusztrációk jól mutatják egy tipikus szöveg-kép összefüggés nyelvi és képi részei funkcióinak változatosságát. A metszők előszeretettel alkalmazták az allegorikus kifejezésmódot, az általánosan ismert keresztény szimbólumokat, valamint az emblémákat és az emblematikus szerkezetet. Feltűnő, hogy a képi elbeszélésre egyetlen példát sem találtunk, bár a kiadványok számtalan narratív szöveget is tartalmaznak. Ez egyben arra utal, hogy a címlapillusztrációk nem elsősorban egyes szövegrészekhez vagy műfajokhoz, hanem a művek egészéhez, központi mondanivalójához kapcsolódnak. Több példát találtunk arra, hogy a kiadványok ún. keretszövegei (mottó, előszó, ajánlás) segítik az olvasót a mitológiai, erkölcsi és vallási allegóriák, szimbólumok értelmezésében. Az illusztrációk egy részének művekhez viszonyított jelentéshiánya, illetve jelentéstöbblete jórészt arra vezethető vissza, hogy ezek az ábrázolások inkább egy kiadói program vagy egy általános vallási gondolat, mintsem egyetlen mű illusztrálására készültek.[51]

Az allegorikus szerkezetű vagy allegorikus elemeket tartalmazó címlapillusztrációk a mű és az olvasó közti kapcsolatot mint különböző kommunikációs folyamatok kölcsönhatását hozzák létre. Ugyanitt jelen van a címlapillusztrációk tartalmi és jelentésbeli többértékűsége, amely az eltérő szintű jelentéstartalmak közvetítését szolgálja a különböző címzettek felé. Ugyanannak a műnek a címlapillusztrációinál több példát találtunk a lapok funkció- és címzettváltására.[52] A művek népnyelvűvé válásával párhuzamosan ugyanannak a kompozíciónak, a szimbolikus jelentéshordozóknak a továbbélése mellett új, egyszerűbb fogalmazású lapok, közérthető motívumok is megjelennek. A címlapillusztrációk képi és szöveges részei közti összefüggés gyakran közvetlenül utal a művek használatára. Az ábrázolások ikonográfiai programjának, tartalmi és formai elemeinek változása jelzi a címlapillusztrációk grafikai műfajának átalakulását a kép és szöveg egymásra vonatkoztatásától a kép és szöveg fokozatos elválásán át a művek tartalmának részleges vagy teljes figyelmen kívül hagyásáig.

Az elemzés kép és szöveg kapcsolatának csupán néhány lehetőségét érintette egy neves barokk aszketikus szerző példáján. Kívánatos lenne az összevetés a szöveg-kép kombináció további lehetőségeivel az áhítati irodalom (pl. vallásos illusztrált

[51] Vö. HARMS, Wolfgang: *Text und Bild – Bild und Text.* Ankündigung eines Symposions. = Bayerische Blätter für Volkskunde 14 (1987). 47–49.

[52] Vö. WELZIG: *Allegorese* (l. az 5. sz. jegyzetet.) 423.; HARMS: *Zwischen Werk und Leser* (l. a 2. sz. jegyzetet) 431.

röplapok, társulati[53] és mirákulumôs[54] könyvek, ponyvafüzetek) és a kortárs grafika (pl. tézislapok, búcsús képek[55]) szomszédos műfajaiban. Hasonlóképpen szükség lenne egy-egy jelentős számú címlapillusztrációt készítő metsző és illusztrált művet megjelentető kiadó, illetve más felekezetek áhítati kiadványai illusztrációs anyagának, valamint a különböző felekezetek kép-szöveg viszonyáról alkotott felfogásának és e felfogások kölcsönhatásának vizsgálatára. Az áhítatirodalmi könyvtermelés és az illusztrációs anyag összefüggései jámborságra gyakorolt hatásainak vizsgálata a kutatás távlati feladata.

* * *

Nádasi János felhasznált műveinek bibliográfiája

Aeternitas magna cogitatio, quam – . . . e schola divini amoris depromptam, in duos divini amoris menses distribuit. Viennae 1679.
Anni caelestis dies Mariani cum aspirationibus ad Deiparam Virginem e proprijs cujusque diei gestis concinnati. Graecii 1677.
Anni caelestis dies Mariani . . . Monachii 1692.
Annus amoris Dei, in menses duodecim distributus. Viennae 1678.
Annus caelestis Jesu regis, et Mariae reginae sanctorum omnium. Viennae 1648.
Annus caelestis Jesu . . . Bononiae 1659.
Annus caelestis Jesu . . . Coloniae 1667.
Annus caelestis Jesu . . . Coloniae 1681.
Annus caelestis Jesu . . . Coloniae 1687.
Annus caelestis Jesu . . . Viennae 1687.
Annus caelestis Jesu . . . Thorn 1696.
Annus caelestis Jesu . . . Coloniae 1700.
Annus caelestis Jesu . . . Coloniae 1725.
Annus caelestis Jesu . . . Viennae 1730.
Annus dierum memorabilium Societatis Jesu. Antverpiae 1665.
Annus hebdomadarum caelestium, sive occupationes caelestes piis aliquot opusculus pro singulis hebdomadae per totum annum diebus distributae. Pragae 1663.
Aula caelestis, seu praxis colendi omnes sanctos. Viennae 1663.
Aurum ignitum sive XXXI. exercitationes divini amoris pro seria conversione cordium tepidorum. Viennae 1673.
A boldogságos szűz az halállal tusakodok annya . . . (Fordította Jászberényi Tamás) Nagyszombat 1658.
Calendarium exhibens methodum practicam bene moriendi, exemplis sanctorum in singulos anni dies illustratum. Tyrnaviae 1759.
Calendarium novum ad bene moriendum perquam utile. Graecii 1685.
Calendarium novum ad bene moriendum perquam utile. Monachii 1693.
Cor amoris Dei, sive amor magister cordium cum Dei corde concordium. Viennae 1743.

53 TÜSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften.* = Zeitschrift für Kunstgeschichte 52 (1989). 353–372. Itt: 370–372.

54 TÜSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Die Illustrationsserien barockzeitlicher Mirakelbücher.* In: KUNT, E. (Hg.): Bild-Kunde – Volks-Kunde. Die III. Internationale Tagung des Volkskundlichen Bildforschung Komittee bei SIEF/UNESCO Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988. Miskolc, 1990. 253–274. Itt: 256–257.

55 SZILÁRDFY Zoltán – TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi bucsújáróhelyekről.* Budapest, 1987. 33–56.

De imitatione Dei Libri III. Romae 1657.
Dies et hebdomada S. Josepho sacra. Coloniae 1672.
Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii cultui et imitationi sacra. Coloniae 1668.
Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii ... Augustae Vindelicorum 1750.
Himmlisches Jahr, das ist: Jesu dem König und Mariae der Königin aller Heiligen geheiligtes Jahr ... Dillingen 1684.
Himmisches [sic] Jahr ... Dillingen 1700.
Himmlisches Jahr ... Augspurg und Dillingen 1730.
Jahr der Ewigkeit in zwey und fünfftzig Wochen und so viel Lehr-Stuck aussgetheilet ... Wienn 1729.
Maria mater agonizatium. Graecii 1696.
Mons Myrrhae et Collis Thuris. Ad quem suos ducit amor Dei mortificationis et orationis magister. Viennae 1675.
Mons Myrrhae, ad quem suos dicit amor Dei, mortificationis magister. Viennae 1743.
Pátek rok vkřtžowaneho Boha Gežisse, na každý pátecnj den přes celý rok ... Staro-Pražské 1660.
Pretiosae occupationes morientium... Romae 1657.
Theophilus Marianus sive artes ac exercitationes XXXI. in mensem unum digestae, ad amorem Deiparae amore Dei, et ad amorem Dei amore Deiparae inflammandum. Viennae 1744.
Vitae praedestinatorum signum magnum S. Maria Mater boni consilii. Viennae 1744.
Woche der Tugenden desz H. Ignatii Stiffters der Societaet Jesu. Zur Verehrung und Nachfolg desselben. München 1692.

TÜSKÉS, GÁBOR – KNAPP, ÉVA

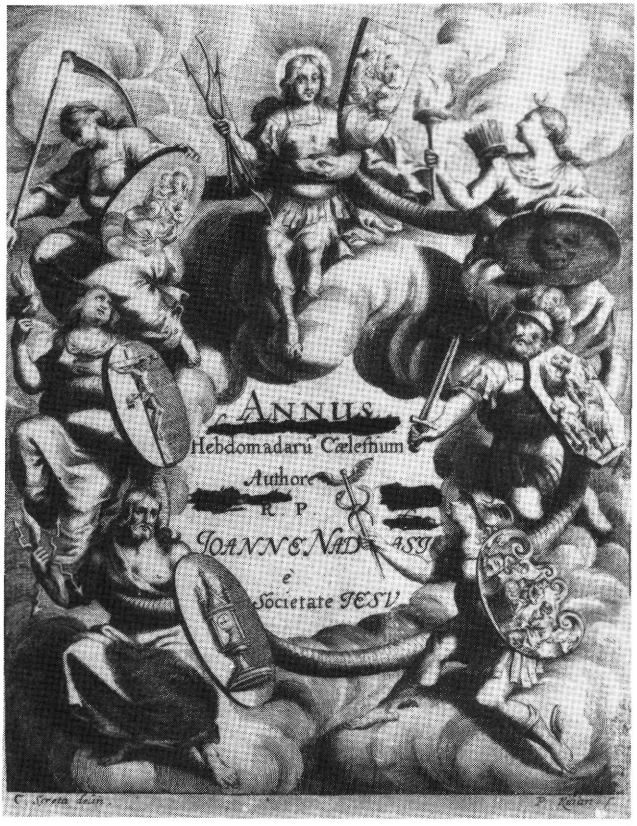
Titelkupfer asketischer Werke eines ungarischen Jesuitenautors aus dem 17. Jahrhundert

Die Titelkupfer der asketischen Werke von Johannes Nádasi boten eine Möglichkeit für die Untersuchung der Produktions- und Rezeptionsbedingungen sowie der Wandlungen eines spezialen Text-Bild Verhältnisses auf unterschiedlichem ästhetischen Niveau und in unterschiedlichen Gebrauchszusammenhängen. Die primäre Bedingung ist die Verfügbarkeit der Texte: Auf den Titelkupfern wird das Primat des Textes dem Bild gegenüber mit der relativen Autonomie des Bildes verbunden. Die Texte wurzeln in der Tradition der katechetischen Literatur der Jesuiten, die mit der Vermittlung des spätmittelalterlichen Bildgebrauchs im Rahmen der jesuitischen Emblemtheorie eng zusammenhängt. Beide bauen auf den didaktischen Wert des Bildes und des Wortes: In ihrem Zentrum steht die bildhaft-anschauliche Vorstellung von Tugend und Laster im Interesse der seelischen, moralischen Vervollkommnung. Dementsprechend ist das primäre Ziel der Illustrationen die überzeugende Darstellung verschiedener Glaubensinhalte. Von den nötigen Bedingungen seitens der Adressaten der Publikationen ist die Absolvierung der Lateinschule erwähnenswert, die neben einem Grundwissen und einem allgemeinen Erwartungshorizont auch elementare Kenntnisse zum Verständnis der Bildersprache vermittelte. Neben den lateinkundigen bürgerlichen, adeligen, kleinadeligen Schichten erscheinen seit dem Ende des 17. Jahrhunderts auch jene Sozialgruppen unter den Adressaten der Publikationen, die in ihrer Muttersprache lesen konnten. Neben der die Ikonographie bestimmende Rolle des Autors, des Werkes, des Stechers und des Verlages ist auch die Auswirkung der marianischen Kongregationen der Jesuiten als primäres Publikum auf die Ikonographie erfassbar.

Die Titelkupfer zeigen die Variabilität der Funktionen der verbalen und bildlichen Elemente in einer typischen Text-Bild Relation. Die Stecher haben die allegorische Formulierung, die allgemein bekannten christlichen Symbole sowie die Embleme und die emblematische Struktur bevorzugt. Für die Bilderzählung haben wir kein Beispiel gefunden, obwohl die Publikationen zahlreiche narrative Texte beinhalten. Dies weist zugleich darauf hin, daß sich die Titelkupfer nicht in erster Linie auf einzelne Textteile

oder Gattungen, sondern auf die Gesamtheit, auf die Gesamtaussage der Werke beziehen. Mehrere Beispiele haben wir dafür, daß die sog. Rahmentexte bei der Interpretation der mythologischen, moralischen und religiösen Allegorien dem Leser helfen. Bedeutungsdefizite bzw. -überschüsse eines Teils der Illustrationen im Verhältnis zu den Werken sowie die mangelhafte Verbindung zwischen Titelkupfer und Werkinhalt sind meistens darauf zurückzuführen, dass diese Bilder mehr der Darstellung eines Verlagsprogramms oder einer allgemeinen religiösen Idee als eines einzelnen Werkes dienen.

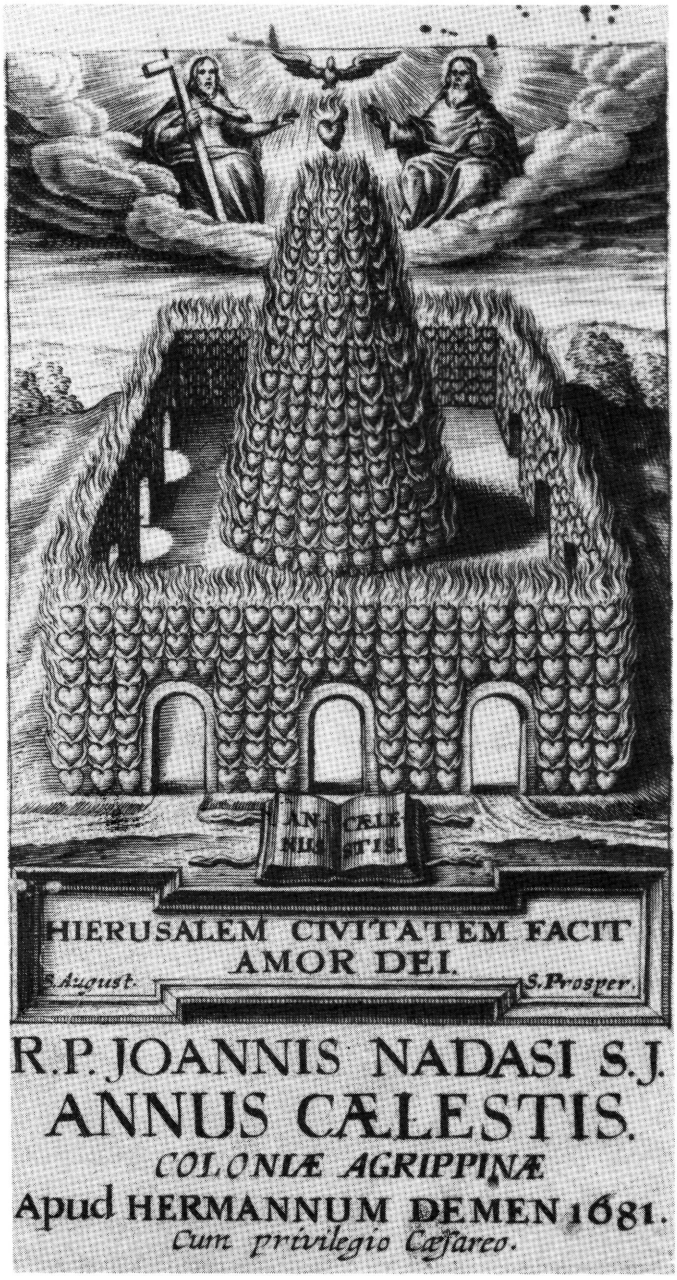
Die allegorischen Titelkupfer besorgen die Verbindung zwischen dem Werk und dem Leser als Wechselspiel unterschiedlicher Kommunikationsvorgänge. Ebenda ist die inhaltliche Mehrwertigkeit der Titelkupfer gegenwärtig, die zur Vermittlung der Bildbotschaft auf unterschiedlichem Niveau an verschiedenen Adressaten dient. Bei den Titelblatt-Illustrationen desselben Werkes haben wir für den Funktions- und Adressatenwechsel der Blätter mehrere Beispiele gefunden. Parallel zum Erscheinen der Werke in den Volkssprachen leben dieselben Kompositionen, die symbolischen Bedeutungsträger weiter, zugleich treten auch neue, einfacher konzipierte Blätter und allgemein verständliche Motive auf. Der Verweiszusammenhang zwischen Bildteil und Textteil der Illustrationen liefert oft das Programm für den Gebrauch der Werke. Die Wandlungen im ikonographischen Programm, in der Inhalt und Form der Darstellungen kennzeichnen die Veränderungen in der graphischen Gattung der Titelkupfer, die von der komplexen Beziehungsgefüge von Text und Bild durch die allmähliche Trennung von Text und Bild bis zum partiellen oder totalen Ausserachtlassen des Werkinhaltes reichen.

A hét bolygó mint ún. Tagesgötter keresztény szimbólumokkal
Díszcímlap, Karl Screta és Philipp Kilian, rézmetszet, 172×135 mm, 1663

Haldokló a zodiákus jegyeivel. Díszcímlap, M. W., rézmetszet, 86×42 mm, 1682

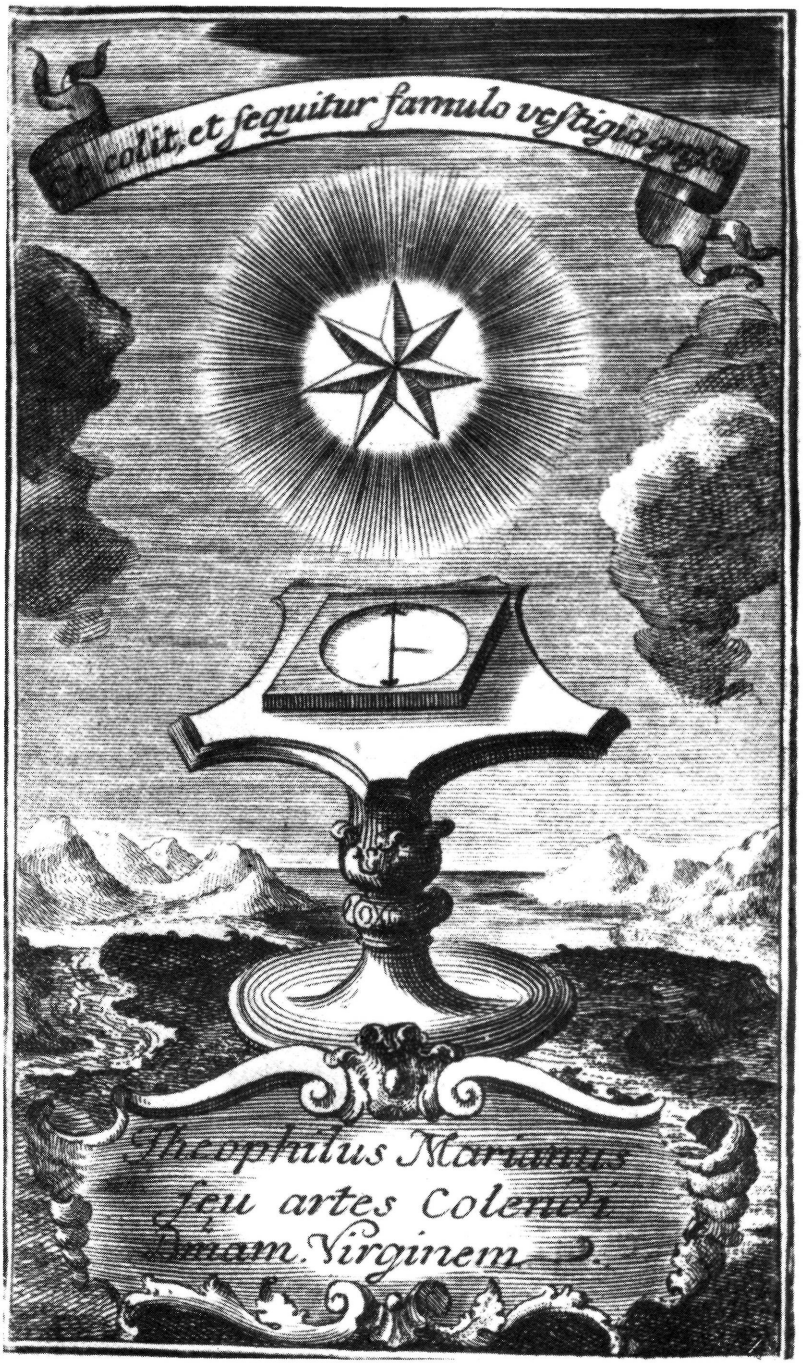
Mennyei Jeruzsálem. Díszcímlap, rézmetszet, 120×67 mm, 1681

Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc a lélek megméretésének motívumával
Díszcímlap, rézmetszet, 108×59 mm, 1750

Az isteni szeretet szeráfja szentháromsággal és siralomvölggyel allegorikus kompozícióban
Díszcímlap, Leonhard Heckenauer, rézmetszet, 104×56 mm, 1675

Iránytű Mária csillagával. Díszcímlap, rézmetszet, 108×63 mm, 1744

Szentháromság lángoló szívben. Díszcímlap, G. Wid, rézmetszet, 86×41 mm, 1657

A haldoklót angyal vigasztalja. Címlapdísz, rézmetszet, 42×37 mm, 1759

ANNVS

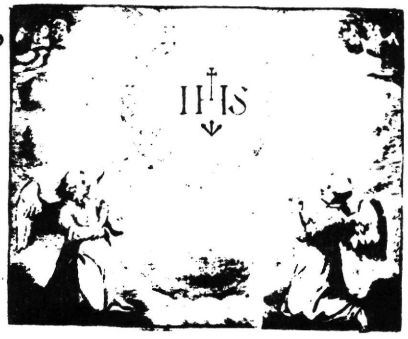
DIERVM MEMORABILIVM SOCIETATIS IESV.

SIVE

Commentarius quotidianæ virtutis, notabilem vnius, vel plurium in Societate vitâ functorum, virtute quapiam insignium memoriam in menses dieſque quibus obiêre partitè distributam complexus.

AVTHORE

IOANNE NADASI *eiusd. Soc.* IESV.

ANTVERPIÆ,
Apud IACOBVM MEVRSIVM.
ANNO M. DC. LXV.

Jézus-monogram (a jezsuita rend szimbóluma) hódoló angyalokkal
Címlapdísz, rézmetszet, 55×67 mm, 1665

KÖZLEMÉNYEK

A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv. A középkori egyház szertartáskönyvei nem voltak teljesen egységesek: egyházmegyénként – mindenekelőtt a más és más szentek fokozott tisztelete miatt – bizonyos sajátosságokkal rendelkeztek. A tridenti zsinat azután a római szertartást írta elő gyakorlatilag az egész katolikus egyház számára. A könyvnyomtatás feltalálását követően nem sokáig tartott, hogy a szertartáskönyvek többszörözését megkezdjék. Az ettől számított kb. egy évszázad az, amikor a különböző egyházmegyék egymástól némileg eltérő kiadványait nyomtatott formában állították elő. Hazánk számára ez az időszak még rövidebb volt, hiszen mindössze 1480-tól 1526-ig terjedt.

A liturgikus könyvek közül kettő emelkedik ki messze a többiek közül: a breviárium és a misekönyv. Mindkettőt naponta forgatják: az elsőt a valamennyi pap számára kötelezően előírt zsolozsmázáshoz, második pedig minden mise elmondásának elengedhetetlen feltétele. Mind a breviárium, mind a misekönyv nyomtatott formában a magyarországi egyházmegyék használatára többször is napvilágot látott különböző külföldi műhelyekben. Ezek bibliográfiai regisztrálása már korán megkezdődött. Így Knauz Nándor 14 ilyen nyomtatott breviárium- és 29 misekönyv-kiadást vett számba, de minden kritika nélkül.[1] A Szabó–Hellebrant-féle RMK III.-ban 15 ilyen breviárium és 27 misekönyv adatai találhatók. A misszálék immár igényesen megrostált és példányokon alapuló bibliográfiai áttekintését Hubay Ilona készítette el, aki 24 különböző olyan kiadást írt le igen pontosan, amely Mohács előtt hazai egyházmegyék részére készült.[2] A hazai használatra előállított breviáriumok ilyen összefoglaló áttekintésére azonban eddig még nem került sor. Ez utóbbi körülmény magyarázatául szolgál az, hogy bár maguk az ilyen régi misekönyvek is szinte ritkaságszámba mennek, de az általában ennél jóval kisebb formátumban készült breviáriumok fennmaradása még ennél is esetlegesebb volt. Talán nem is túlzás azt mondani, hogy az újabban napfényre kerülő példányok nem kis része egyben unikum is. Ennek tudható be, hogy ezekből újra és újra bukkannak fel korábbról nem ismert kiadások.[3]

A misekönyveknél más a helyzet. Hubay említett összefoglalását követően sokáig úgy tűnt, hogy ez már nem is bővíthető. Így Soltész Zoltánné, immár azok közül, a 15. században nyomtatottak példányainak számbavételét végezte el.[4] Ennek során azután fény derült arra, hogy olyan, még Hubay által is unikumnak tekintett kiadványból, mint a legrégibb pálos misekönyv, további négy példányt őriznek Európa különböző gyűjteményeiben Bázeltől Rozsnyóig és az angliai Cambridge-től a lengyelországi Częstochowáig.[5]

[1] KNAUZ, Ferdinandus: *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae.* Strigonii, 1870.

[2] HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek.* Bp. 1938.

[3] BORSA Gedeon: *A Breviarium Strigoniense újabban fellelt ősnyomtatvány kiadása.* In: Az OSzK Évkönyve 1958. 229–237.; SOLTÉSZ, Zoltánné: *Ein bisher unbekanntes Breviarium Strigoniense aus dem Jahre 1502.* In: Gutenberg-Jahrbuch 1982. 220–224.; BORSA Gedeon: *Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviárium Mohács előtti nyomtatott kiadásairól.* In: Az OSzK Évkönyve 1986–1987. Megjelenés alatt.

[4] SOLTÉSZ, Zoltánné: *Missalia Hungarica.* In: Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge Bd. 6. Berlin 1975. 58–75.

[5] 4. jegyzet 72. – Azóta még bővült is ez a sor: akad ugyanis még egy hatodik példány az erlangeni Egyetemi Könyvtárban, amelyet korábban tévesen *Missale Dominorum Ultramontanorum*ként határoztak meg (WEALE, W. H. Jacobus: *Bibliographia liturgica.* Catalogus missalium ritus Latini ab anno 1474

A testes misekönyvek példányainak bár igen kis része, de aránylag még mindig jobban vészelte át az elmúlt századok viharait, mint a többségükben kisalakú breviáriumok. Mégis akad újdonság e téren is az elmúlt évtizedekben. A felvidéki gyűjteményekben őrzött ősnyomtatványok szorgos kutatója, Imrich Kotvan rábukkant a bártfai múzeumban a legkorábbi, 1480-ban nyomtatott esztergomi misekönyvre, amelyről előzőleg csak Pray György adott hírt,[6] de példány sehol sem volt található, még a Pray által feltárt budai Egyetemi Könyvtárban sem. Kotvan megállapította, hogy az esztergomi misekönyvnek ez a veronai kiadása lényegében azonos a számos példányból ismert és fentebb jegyzetben már említett *Missale Dominorum Ultramontanorum*mal,[7] csupán a második füzet első és utolsó levelének szövegét szedték kétszer, amelynek során az incipitet *Missale Strigoniensé*re módosították.[8]

A fentiek fényében tehát igen érdekesnek ígérkezett annak tisztázása, hogy vajon a már említett *Missale Dominorum Ultramontanorum* valóban ismeretlen kiadásáról adott-e hírt a jegyzetben ugyancsak hivatkozott Weale–Bohatta-féle misekönyv-bibliográfia a volt helmstedti Egyetemi Könyvtárból.[9] E közlés alapjául a GW-vállalkozásnak az ősnyomtatványoknak az első világháborút megelőző években lebonyolított, németországi leltározása során készült feljegyzése szolgált. A helmstedti gyűjtemény 1913-ban átkerült a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekba. A misekönyv jelzete ott ma S 456.2° Helmst.. Előbb Ulrich Kopp könyvtáros kolléga értékes és igen részletes információja, majd az 1990 őszén folytatott személyes vizsgálódás alapján a következőket lehetett e kötetről megállapítani.

Bár a példány teljesnek tűnik, sem az incipitben, sem az explicitben nem tünteti fel az egyházmegyét, amely számára készült. Ugyanígy hallgat a nyomtatás körülményeiről is, hogy tehát ki, mikor és hol állította azt elő. A szöveg tanulmányozása során hamarosan egyértelművé vált, hogy a kiemelt szentek között valóban sorra felismerhetőek a hazaiak (Szent István, Szent Imre, Szent László stb.), így a misekönyv kétségtelenül magyarországi használatra készült. Alighanem ez vezette az említett GW-féle leltározást is arra, hogy a hasonló tartalmú *Missale Dominorum Ultramontanorum*mal azonosítsa, amely – amint erről fentebb már szó esett – lényegében *Missale Strigoniense.* Az alapvető formai jellemzők – pl. a laponként 30 soros szöveg, amely a kánonban 15 sorból áll – is már arra utaltak, hogy ismeretlen kiadványról van szó. A meglehetősen régies küllemű misekönyv nyomdai meghatározását a GW már elvégezte. Eredménye: Basileae ca 1487 Michael Wenssler. Ezt az ellenőrző vizsgálatok minden vonatkozásban megerősítették: a kiadványt a nevezett bázeli tipográfus 12., 13. és 14. számmal jelölt betűtípusaival állították elő.[10] Ezeket ő így együtt 1486 és 1488 között használta.[11] A kötet tartalmazza az ún. kánontáblát is, amely nagyméretű látványos fametszet formájában a Golgota-jelenetet ábrázolja, és emiatt a misekönyvek példányainak jelentős részéből barbár kezek az idők folyamán kiszakították. Ez a metszet is megerősíti a fenti nyomdászmeghatározást, hiszen ezt ugyancsak Wenssler használta az általa előállított többi misekönyvben.[12]

Az első szövegösszevetés alapjául – valószínűségszámítás alapján – a messze legtöbb kiadásban napvilágot látott *Missale Strigoniense* szolgált, de az eltérések miatt ezt a lehetőséget hamarosan el kellett vetni. Ezt követően került sor a szertartáskönyvekben – a felolvasandó szöveg fekete betűivel szemben – az ún. rubrumok, azaz a pirosbetűs szövegek átolvasására, amelyek kizárólag a papok számára szolgáló utasításokat és tájékoztatásokat tartalmazzák. Ezek között azután három helyen is olvasható, hogy a misekönyv egyértelműen a pécsi egyházmegye használatára készült.

impressorum. Iterum edidit BOHATTA, H. Londini, 1928. 1606. sz.), de ez is a pálosoké volt (BORSA, Gedeon: *Problematische Angaben in der Bibliographie von Weale-Bohatta von den für Ungarn gedruckten Messbüchern.* In: Gutenberg-Jahrbuch 1991. 127–134.).

[6] PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. P. II.* Budae, 1781. 116.

[7] RMK III. 2. – Szabó Károly itt Pray fenti tudósítását még "gondolomra adott cím"-nek minősítette.

[8] KOTVAN, Imrich: *Missale Strigoniense.* In: Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge. Bd. 3. Berlin, 1967. 188. – H 11 428.

[9] 5. jegyzet 1608. sz.

[10] *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts.* Leipzig, 1918. 981. tábla.

[11] *Catalogue of printed books of the XVth century, now in the British Museum. III.* London, 1913. 718.

[12] HEITZ, Paul – SCHREIBER, Wilhelm Ludwig: *Christus am Kreuz.* Strassburg, 1910. 14. tábla; SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Bd. 21.* Leipzig, 1940. 8. ábra.

Eddig csupán egyetlen kiadása volt ismeretes annak a *Missale Quinqueecclesiens*ének, amelyet 1499-ben Joannes Paep budai könyvkereskedő megrendelésére Velencében nyomtatott a nevét fel nem tüntető Joannes Emericus, és amelynek ma mindössze négy példánya ismeretes.[13] Összevetve a fólió méretű bázeli kiadást a negyedrét alakú velenceivel, megállapítható volt, hogy a kettő szövege egyezik, csupán a későbbit – a korábbiakhoz viszonyítva – némileg kibővítették. Miután a wolfenbütteli kötetből hiányzik az első levél, nem biztos, hogy azon állt-e nyomtatott címsor, mint a velencein. Mivel ezt a megjelölést a bázeli kiadás az incipitben sem tünteti fel, az a valószínűbb, hogy ennek első levele üres lehetett. A kalendárium, ami a kiemelten tisztelt szentek miatt igen jellegzetes az egyes egyházmegyékre, teljesen azonos. Az 1499. évi kiadás közvetlenül e naptári rész után még 15 levélen kiegészítő szertartási szövegeket közöl (accessus altaris stb.), ami a korábbiból hiányzik. Ugyanez a helyzet a már említett incipit esetében: a korábbiból hiányzik, a későbbiben szerepel. Pontosan ugyanez áll a velencei kötet végén olvasható kolofonra és registrumra is: Bázelben ezeket a részeket nem nyomtatták.

A misekönyv szövege két hasábban laponként harminc sorban olvasható. Úgy tűnik, hogy a szedés során a szöveg beosztása körül időnként gond támadt. A kötetben öt helyen azonban 30 helyett csak 28, ill. 29 sort szedtek. Közülük három egy-egy levélpár, ahol is annak négy lapjának nyolc hasábjában mindenhol 30-nál kevesebb a sorok száma (LX–LXI = h_{4+5}; LXXXIII–LXXXIV = l_{4+5} és XC+XCV = m_{2+7}), akad egy levél (LXXXV = l_6) a fentiekhez csatlakozólag, ahol ugyanez tapasztalható. Végül egyetlen lapon (LXVIIb = i_3b) a második hasáb egyetlen sorral rövidebb. A fentiek mind a kötet első részében tapasztalhatóak, ahol pedig a füzetek különben teljesen egyenletes beosztásban mindig négy levélpárból állnak. Eltekintve tehát a legutóbbitól, ahol is csak valami kisebb változás okozhatott egy sornyi eltérést a tervezetthez képest, három további helyen feltehetően valamivel terjedelmesebb szövegrövidülés történhetett a korrigálás során. Akkoriban ugyanis a tipográfusok a kéziratból az előzetesen megállapított sorszámban közvetlenül laponként szedték a szöveget. Kimaradt ez időben tehát a később kialakult ún. hasábszedés munkafázisa. Valami, ma már ki nem következtethető hiba történhetett legalábbis a három fentebb már említett helyen a szedés során (pl. kétszer szedtek bizonyos szövegrészt), amit észrevéve és eltávolítva valamivel kisebb lett a terjedelem. Feltehetően ezt kellett azután a sorszám csökkentésével ellensúlyozni.

Miután tehát a pécsi misekönyv szövege mindkét kiadásban lényegében azonos, azokban egyaránt olvasható (a piros betűs szövegrészekben) a fentebb már hivatkozott, három konkrét pécsi vonatkozás:

a) „... secundum consuetudinem huius ecclesie Quinqueecclesiensis..." – Bázel CLIaβ (= r_3) és Velence CXLIIIaβ (= s_8).
b) „Anno Domini MCCCLI sunt portate huc ad Quinqueecclesias reliquie beati Livini episcopi et martiris per venerabilem dominum Nicolaum episcopum Quinqueecclesiensis..." – Bázel CCXXXIIIbβ (= G_6) és Velence CCXXaβ (= E_4).
c) „Tempore venerabilis in Christo patris et domini domini Pauli dei gratia episcopi Quinqueecclesiensis..." – Bázel CCLXXXVIIbβ (= O_3) és Velence CCLXVIIIaα (= L_4).

A fentiek közül jelentősebb második és harmadik rubrummal már foglalkoztak a pécsi egyháztörténészek[14] az 1499. évi kiadásnak a helyi püspöki könyvtárban őrzött és hártyára nyomtatott példánya alapján.[15] A második rubrikális bejegyzés szerint 1351-ben az akkori püspök, poroszlói Neszmély Miklós (1346–1360)[16] a flandriai Gent városából hozatott Szent Livinus ereklyéiből annak officiumával együtt székvárosába. Ennek a vértanú püspöknek léte és szerepe történelmileg meglehetősen bizonytalan. Ugyanis Livin, Lebwin, Libwin stb. névformák alatt két szerzetest is számon tart a kronológiai szakirodalom a szentek sorában, akik a kontinensen térítettek. Az egyik ír származású volt, és mint a mai belgiumi Flandria és Brabant apostola 656-ban halt meg. Ő Gent városának a védőszendje. A másik, angolszász származású bencés, 780-ban hunyt el mint a mai hollandiai Overijssel tájékának térítője.

[13] RMK III. 52. – 4. jegyzet 71.

[14] Szőnyi Ottó in A Pécs–Baranya megyei Múzeumi Egyesület Értesítője. 1911. 91–95. és Szíjártó Nándor in Theologia 1936. 56–59., 162–169., 353–365.

[15] A példányok történetéről, különösen a ma Pécsett őrzöttről Berkovits Ilona írt. = MKsz 1937. 47–49.

[16] Theologia 1936. 168.

Mindkettőjük emléknapja november 12.[17] Éppen haláluk napjának ez a pontos egybeesése – a névazonosság mellett – az, ami bizonytalanságot okoz e név egy vagy két viselőjének biztos történelmi léte kapcsán. Egyesek véleménye szerint a genti Szent Bavo kolostor szerzetesei emelték csak önhatalmúlag szentté Livinust a 11. században. Pécsi tisztelete ma teljesen ismeretlen.

A harmadik pécsi vonatkozású rubrum a Pál püspök (1279–1302) idején elrendelt körmenet lefolyását ismerteti. Eszerint az úrnapját követő pénteken az égi háború és a rossz időjárás ellen könyörgő körmenetet vezettek (böjttel egybekötve) a pécsi vár mögötti dombra. A keresztet a Bertalan-templom plébánosa vitte elöl és szúrta azután a földbe, amely előtt térden állva mondták a könyörgést a körmenet résztvevői. Innen a Corpus Christi templomba vonultak, ahol szentmisével fejezték be az ájtatosságot.[18]

A pécsi misekönyvnek ez a korábbi, most felismert kiadása – az 1499. évivel együtt – feltehetően Ernuszt Zsigmond püspök (1473–1505) anyagi támogatásával készült. Ő 1494 és 1496 között – akárcsak korábban atyja, János – királyi kincstárnok volt, akinek révén már hazulról is igen jelentős vagyont mondhatott magáénak.[19]

Alighanem ezzel magyarázható, hogy a 15. században – az ország kimagaslóan legnagyobb és legjelentősebb egyházmegyéje, az esztergomi mellett – Magyarországon csak a pécsi püspökség volt az, amelynek misekönyve nyomtatott formában napvilágot látott. A fentiek alapján nem is egy, hanem két alkalommal. A legrégibbb, most azonosított kiadás tehát több mint egy évtizeddel előzte meg az eddig ismert 1499. évit.

Visszatérve ennek egyetlen fennmaradt példányára, amelyet tehát ma Wolfenbüttelben őriznek, szólni kell annak a kötéséről is. Ez ugyan nem eredeti, de azért érdekes. Feltehetően a múlt század közepén, az elején és végén megviselt könyvtestet[20] máshonnan származó kötésfedelek közé fogták. A fatáblákat egészükben disznóbőr borítja, és ezt reneszánsz vaknyomású díszekkel ékesítették. Mindkét tábla közepén a braunschweigi hercegek címerét préselték a következő kezdőbetűkkel együtt: V[on] G[ottes] G[naden] I[ulius] H[erzog] Z[u] B[raunschweig] V[nd] L[üneburg]. Az első címer alatt évszám is áll, amelynél az utolsó számjegy olvasata azonban bizonytalan: 1583(?). Eredetileg két csat zárta a táblákat, amelyek közül az alsó ma hiányzik. A kötet Helmstedt előtti tulajdonosairól sajnos semmi emlék sem maradt fenn.

A legkorábban nyomtatott pécsi misekönyv bibliográfiai leírása:

[Missale Quinqueecclesiense. Basileae ca. 1487 Wenssler.] [ ]^{8}[a^{8}–n^{8}o^{6}p^{8}q^{6}] [ ]^{12} [r^{8}–z^{8}, A^{8}–N^{8}O^{6}] = [8] I–CXXIV [12] CXXV–CCX[C] = [310] lev. – 2^{0}

BORSA GEDEON

Kalmár György szótártöredéke 1781-ből. „A kalandos életű nyelvész, Kalmár György, a »szittya–magyar–hun–avar nyelv« hirdetője"[1] nevét a 18. század végétől napjainkig egy *Lexicon Hungaricum* néven emlegetett szótár-tervezet tartotta ébren, ha egyebütt nem is, de a szótár-történettel foglalkozó nyelvészek körében mindenképpen. Egyéb munkái, amelyek életében külföldön is feltűnést keltettek, már rég a feledés homályába merülve porosodnak a könyvtárak polcain. Senki sem forgatja a *Praecepta grammatica atque specimina lingvae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus accomodatae* című, Németországban 1772-ben megjelent munkáját, amelyet Bécsben németül, Rómában olaszul is kiadtak; mintegy ötezer hexametert árasztó *Prodromus*áról pedig már Toldy Ferenc azt írta, hogy „mint költe-

[17] MAS LATRIE, Jacques Marie Joseph Louis de: *Trésor de chronologie.* Paris, 1889. 779. has.

[18] Ez utóbbi templomnak csak az elnevezése maradt fenn a pécsi székesegyház egyik kápolnájánál: 15. jegyzet.

[19] *Tanulmányok Budapest múltjából. XII.* Bp. 1957. 31.; *Magyar Életrajzi Lexikon. I.* Bp. 1967. 443–444.

[20] Elöl hiányzik az első, a végén némileg rongált az utolsó levél.

[1] KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. 591.

mény a fagypont alatt áll"[2]. Ez az irodalmi adatokból kikövetkeztetett szótártöredék azonban bizonyos mértékig foglalkoztatta a nyelvészek fantáziáját, s ezzel fenntartotta nevét[3].

Mennyit tudtak a nyelvészek a *Lexicon Hungaricum*ról? Valójában sok mindent, s mégis semmit. Eötvös Lajos ismertette a Vasárnapi Ujságban,[4] *Irodalomtörténeti kalászat. I. A legelső magyar szótár* címet adva közlésének. Az ismertetés nem autopszia alapján történt, hanem Lugossy József „szíves közlése folytán". Így írja le: „. . . czime lett volna ≫Lexicon Hungaricum: Addita interpretatione Latina, in usus omnium, ea, qua debuit, ratione etymologiae comparatum et auctum a Georgio Kalmár≪ de e czim csak a mutatványul szétküldött első ív tetején áll." Majd így folytatja, s ez a közlés volt a figyelemkeltő: „Ez első ív A betűtől abrakos tarisznya szóig megy, s terve szerint az első kötet mintegy 40 nyomtatott íven, csupán csak az A betűt tartalmazta volna. Ebből látható, hogy óriási vállalathoz kezdett. . . "

Kelemen József ezen a nyomon elindulva kiterjedt és alapos nyomozásba kezdett. Kutatta magát a kinyomtatott ívet, méghozzá a nagy budapesti könyvtárakon kívül Debrecenben, Pápán, Sárospatakon, Pannonhalmán, sőt Kolozsvárott és Marosvásárhelyt, de még külföldi könyvtárakban is — hiába. Utánajárt — Szinnyei nyomán — a *Magyar Hírmondó*-beli közléseknek is, s végül arra a következtetésre jutott, hogy — 1780-ban vagy 1781-ben — az Egyetemi Nyomdában kinyomtatták a *Lexicon* első ívét, ám az kérdéses maradt előtte, hogy ez a *Lexicon Hungaricum* és a Kalmár által *Magjar Szó-Magjarázó*ként említett munka egy vagy két szótár tervét fedi-e. Kalmár ama bejelentése alapján, hogy egyedül az A betű „in 8vo maiori" vagyis 8 leveles ívekben 40 ívet tesz ki, a szótár terjedelmét óriásira becsülte. Ha ezt igaznak fogadná el, akkor „az egész műnek kb. 600–650 ívnyi (kb. 9600–10 400 lap) terjedelmét szinte hihetetlennek kell tartanunk, de ez a tervezés Kalmárnál talán mégis hihető, aki már 1774-ben úgy nyilatkozott a magyar szavak számáról, hogy az meghaladja az egymilliót (Kelemen: Nyr. LXXVIII, 68, 72), s aki e hirdetésben is hivatkozik a nyelv gazdagságára".[5] Miután Kalmár már ismert módszere alapján etimologizálására mutat be példát, Kelemen ezzel fejezi be alapos tanulmányát: „talán van még némi remény arra, hogy ennek a rejtélyes szótárnak megjelent füzetét, s esetleg a kézirat egy-egy töredékét felkutathatjuk".

A könyvtárosnak mindig izgalmas „sikerélmény", ha csak irodalomból ismert nyomtatvány kerül a kezébe, ám különösen örvendetes számára, ha ez nem csupán egy bibliográfiai adat tárgyiasulása, amelynek szövege vajmi kevés jelentőséggel bír, hanem ha egy tudománytörténetileg is fontos darabot láthat, ismertethet. Ezért kettős öröm számunkra, hogy Kalmár *Lexicon Hungaricum*át most már a nyomtatvány alapján ismertethetjük. Az Országos Széchényi Könyvtár birtokába került kötetecske valójában két bibliográfiai egységet tartalmaz. Az első — amelyet esetleg két különböző nyomtatványnak is fel lehet fogni, mi azonban, minthogy az együttes megjelentetés szándékával nyomták, egyetlen egységnek tekintjük —, maga a *Lexicon Hungaricum* ama bizonyos első íve, az „A–abrakos tarisznya" s előtte ennek a *Lexicon*nak előszavából egy ugyancsak mutatványnak szánt részlet. (Az Eötvös Lajos által idézett cím nem a „mutatványul szétküldözött első ív tetején áll", hanem ennek az előszó-részletnek a szövegében szerepel.) A második bibliográfiai egység pedig egy egyleveles nyomtatvány, amely szó szerint megegyezik a *Magyar Hírmondó* 1780. 70. száma utáni számozatlan levelben közölt hirdetéssel, ám teljesen más a tipográfiája és a tördelése. Ez a hirdetés 1780. augusztus 23-i dátummal hirdeti Kalmár szótárát, amint azt Lugossy szövege nyomán Eötvös leírta. Utóbbit Kalmár teljes nevével szignálta, míg az első nyomtatvány előszórészletét csak G. K. szignóval és piros pecsétviasszal nyomott bélyegzőjével jelezte.

A nyomtatványok leírása

A 18 × 12 cm-es szedéstükrű első, ívjelzet nélküli levél eredeti mérete nem állapítható meg, mert a vékonyka kötetet a kötéskor erősen körülvágták, még a nyolcadrét mérethez képest is.

[2] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története. 2. jav. kiad.* Pest. 1867. 311.

[3] Kelemen József: *Kalmár szótártervének és szótártöredékének nyomairól.* = Nyelvtudományi Közlemények LX. (1958.) 439–446.

[4] Eötvös Lajos: *Irodalomtörténeti kalászat.* I. A legelső magyar szótár. = Vasárnapi Ujság 1870. 183.

[5] Kelemen: *i. m.* 441.

Csinos, liliomokból és szalagokból kombinált barokk fejléc és L. B. S. (Lectori Benevolo Salutem) köszöntés alatt következik a G. K. betűkkel és Budae 5. Maii. 1781. dátummal jelzett előszórészlet (Caput hoc est P r a e f a t i o n i s ad L e x i c o n H u n g a r i c u m), amelyben Kalmár büszkén jelzi, hogy bemutatja „Lexicon Etymologicum"-át, amelyben csupa nagybetűkkel közli a „Primitiva"-kat, míg az ezekhez tartozó „deriuatiua"-kat és „composita"-kat ezeknek alárendeli.

Az előszó-részletet követi a lapszámmal és ívjelzettel ellátott A – a b r a k o s t a r i s z n y a ív, amelyet látva már nem csodálkozunk azon, hogy az A betű egymaga 40 ívet tett volna ki Kalmárnál. Egy példa: az ÂBAR-hoz tartozó „derivativák" és „compsiták" száma rengeteg, pl. Âbrázni . . . Âbrazat-ból: Teljes szép âbrázat, Két âbrázatu, Sok âbrazatu, Festett âbrazatu, Változó âbrázatu stb. (Természetesen valamennyi külön sorban latin megfelelőjével.) Avagy Abrosz, Igen-széles (jô-széles) az-abrosza, Keskeny az-abrosza, Abroszi; abrosz', Abroszka, abroszocska, Bê-éri a-maga abroszkájával stb. Ugyancsak valamennyi nagybetűs kezdetű külön tétel, külön latin megfeleléssel.

Az ív mutatvány a készülő szótárból, amely egyébként a „-3/Abrak-" őrszóval szakad meg. Héber, sőt szír megfelelések, etimológiák, aztán teljes szólások – mint pl. az iménti „bê-éri a-maga abroszkájával", amely „Sua sorte contentus, a, um. 2/Parasitatur nemini. b) Parasitari nescius, a, um." –; mindez a laikusnak is élvezet; úgy vélem azonban, a nyelvésznek inkább szívfájdalom, hogy mindössze egyetlen ívvel kell beérnie.

Eddig tart az első bibliográfiai egység, a szótár-mutatvány, reklám. A kolligátum második tagja a *Magyar Hírmondó* 1780. évi 70. számához tartozó melléklet szövegét tartalmazó hirdetmény. Míg a *Hírmondó* melléklete[6] minden nyomdai cifra vagy vignetta nélküli, egyszerű tipográfiájú szöveg, addig a teljesen más tördelésű, eredeti méretében feltehetően 2° méretű *Proponitur Publico* című hirdetményt szép allegorikus fejléc díszíti, s különböző betűtípusok teszik még díszesebbé, ahogy ez egy valódi hirdetményhez illik. Ezt is – akárcsak a *Hírmondó* mellékletét – aláírta Kalmár György és Trattner Mátyás. Az utóbbi 1779-től a pesti Egyetemi Nyomda prefektusa volt[7]. Így – minden bizonnyal – az Egyetemi Nyomda termékei közé sorolhatjuk a kis kolligátum mindkét tagját: a szótár-mutatványt 1781-re, a hirdetményt 1780-ra datálva.

A – jelenleg legalábbis – unikális kötetke a rendházak feloszlatásakor került állami tulajdonba, a csornai premontreiek gazdag könyvtárából, amint azt a „Csornai Prépostság könyvtára" ex libris tanúsítja. Ebbe a rendkívül jó könyvtárba Ágoston József építészmérnök (1846–1908) gyűjteményével került. Ágostonról Szinnyei azt írja[8], hogy könyvtára a „legritkább és legbecsesebb hazai termékekből van összegyűjtve". Gulyás pedig közli, hogy „könyvtárát (1905.) antikváriusi kézre juttatta.[9] Az antikvárius a becses gyűjteményt felajánlotta megvételre a M. N. Múzeumnak, de oly túlzott árért, hogy a múzeum kénytelen volt az ajánlat fölött napirendre térni". Mint a *Magyar Könyvszemle* 1905. évi folyamából megtudjuk[10], a Múzeum levelet is írt Ágostonnak, amelyben sajnálatát fejezte ki, amiért Ágoston „nem kísérlette meg gyűjteményét a nemzet kincses házába elhelyezni", ahol „daczára a kedvezőtlen pénzügyi helyzetnek" méltányos áron megvették volna, de indokolatlanul magas árat nem voltak hajlandók fizetni. Egyébként ugyanitt olvashatjuk, hogy 600 körüli hungarikumról lett volna szó. Ez a gyűjtemény került Csornára.

Ágoston könyveit „Tanúlj a multból – Használd fel a jelent – Dolgozz a jövőnek." feliratú könyvtárjegyén kívül zöld–márványos papír és drapp félvászon kötésükről is fel lehet ismerni. Az itt ismertetett vékony kötet is ebben a kötésben szerepel, bordó címkéjén aranyozás: Georg Kalmár. (Lexicon Hungaricum) Buda 1708 [!].

Ágoston is, Lugossy is ismert könyvgyűjtők voltak. Lugossy, akitől a szótártöredék első ismertetése származik, ráadásul nyelvészkedett is[11], bár nyelvészeti munkáiban Kalmár neve nem fordul elő. Noha a debreceni Lugossy könyvei a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába kerültek, a Régi Magyar Könyvtár készülő 1701–1800. évkörbe tartozó kötetében máig nem szerepelt Kalmár szótára, sem névvel, sem G. K., ill. K. G. szignóval. (Érdekes, hogy sem Szinnyei, sem Petrik nem vették fel bibliográfi-

6 Busa Margit: *Magyar sajtó-bibliográfia.* 1/2. 898.
7 *Magyar életrajzi lexikon. 2.* Bp. 1969. 911.
8 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. 1.* 87.
9 Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái. 1.* 278.
10 MKsz 1905. 377–378.
11 Szinnyei: *i. m.* 8. 82–86.

ájukba Kalmár szótárát, noha a *Vasárnapi Ujság* 1870. évi folyamában megjelent ismertetést mindketten olvashatták.)

Kelemen József cikkében idézi Rát Mátyást, aki a *Magyar Hírmondó* 1781. évi folyamában ír Kalmár terveiről. Kalmár zavaros szövegében — úgy tűnik — ő sem ismerte ki magát, ezért a nyelvésznek magának adja át a szót, aki szerint egy *Madjar Merkûrius* nevezetű munkának végére jár, s mindjárt utána egy *Madjar Szómadjarázó*hoz fog, továbbá egy „Zsidós Munkához-is... a-melljet Pünkösd-előtt végre kell hajtanunk: ha Isten is ûgy engedi".[12]

Isten azonban nem engedte: Kalmárnak 1781-ben valamikor — mindenesetre az Előszó-mutatvány dátuma, május 5. után — nyoma veszett.[13]

WIX GYÖRGYNÉ — KIS ELEMÉRNÉ

Adalékok Decsy Sámuel Osmanografiájának kiadástörténetéhez. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Decsy-szócikkének írása közben ütköztem bele abba a problémába, hogyan viszonyul egymáshoz az *Osmanografia* két kiadása, amely igen rövid idő alatt jelent meg a 18. század végén.

Decsy Sámuel (1742–1816) sokoldalú munkásságának eme érdekes darabjáról Szinnyei életrajzgyűjteményéből még azt sem tudhatjuk meg, hogy két kiadása volt: a címleírás a tényt elkendőzi.[1] Ugyanez a helyzet Petriknél is, bár az adatok itt bőségesebbek.[2] A Régi Magyarországi Nyomtatványok Tárának nyilvántartása számontartja ugyan a második kiadást, de tartalmaz egy újabb pontatlanságot: azt sugallja, hogy mindhárom kötet megjelent még egyszer, 1789-ben. A helyesbítés érdekében tehát vissza kell térnünk a kötetekhez.

Az OSZK gyűjteményében található példány egybekötve tartalmazza a mű első két kötetét. Ezek valóban egyszerre jelenhettek meg, belső címlapjuk is szinte teljesen azonos:

> OSMANOGRAFIA, az az: A' TÖRÖK BIRODALOM' Termeſzeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viſelt nevezeteſebb hadakozásinak ſummás leiráſa. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR. TUDÓS TARSASÁG [sic!] TAGJA által. ELSŐ RÉSZ. BÉTSBEN: Nyomtattatott Nemes Kurtzboeck Jósef T-s. K. Könyvnyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXVIII.

A második kötet csak annyiban tér el ettől az idézett címlaptól, hogy „ELSŐ RÉSZ" helyett „MÁSODIK RÉSZ" szerepel benne. A két kötet szoros összetartozását az is bizonyítja, hogy először csak az első részhez fűzött Decsy, a másodikhoz nem. Ebben az „Elő-járó Beſzéd"-ben utal arra, hogy munkája még nem fejeződött be a megjelent két kötettel: „E' végre az egéſz munkát három réſzre oſztottam fel [...]. A' *harmadik* és utolsó réſzben, mellynek iráſában még most vagyok foglalatos, [...]" — itt aztán röviden összefoglalja a harmadik kötet tematikáját (6. l. rectó). Tehát az előszó megfogalmazásának idején („Írtam *Bétsben* Sz. András havának [November — Sz. M.] VIII. napján, MDCCLXXXVIII. eſztendöben" — 8. l. rectó) még nem volt kész a harmadik kötet.

Ez a kötet 1789-ben jelent meg, gyakorlatilag ugyanolyan belső címlappal, mint az első kettő. Ám az értelemszerű változtatások mellett van egy-két olyan apró változás, amelynek jelentőséget lehet majd tulajdonítani:

> OSMANOGRAFIA, az az A' TÖRÖK BIRODALOM' Termeſzeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viſelt nevezeteſebb hadakozásainak ſummás leiráſa. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR.

[12] Magyar Hírmondó 1781. 145.

[13] SZINNYEI: *i. m.* 5. 877–879.

[1] *Osmanografia, az az A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leirása.* Bécs, 1788–89. Három rész, két térképpel. In: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. 732.

[2] *Osmanografia, az-az A török birodalom természeti, erköltsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásinak summás leirása.* 3 rész (8-r. 8 lev., 378 l. és 11 lev.; 442 l., 12 lev. és 1 térkép; 4 lev., 772 l, 7 lev. és 1 térkép) Bétsben, 1788–89. Ny. ns. Kurzbeck Jósef bet. In: PETRIK Géza: *Bibl. Hung. 1712–1860. I/2.* 510.

TUDÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA ÁLTAL. HARMADIK RÉSZ. BÉTSBEN. Nyomtattatott Nemes KURZBECK JÓSEF Ts. K. Könyv-nyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXIX.

Mivel külön jelent meg, külön előszava is van. Itt (2.l.) Decsy kimondja, hogy ez a rész mintegy hozzá van ragasztva az első kettőhöz:

> Nem annyira azért ragaſztottam a' Magyar és Török Nemzet közt eleitöl-fogva történt Hadakozáſoknak hiſtoriáját az *Osmanografiához*, hogy az Oſmanoknak teremſzeti 's erkölſi tulajdonſága az abban elö-fordúló példák által-is meg-mutattaſſon; hanem inkább azért, hogy abból az Oſmani Birodalomnak Európában való kezdete, erőſzakos terjedéſe, 's öregbedéſe, és egyſzersmind a' Magyar Nemzetnek példás vitézſége ki-tündököllyön, és régen el-húnyt vitéz Oſeinknek hamva a' feledékenyſégnek ſirjából fel-támadván, ſzüntelen ſzemeink elött forogjon.

Az „Elö-járó beszéd" dátuma itt is fel van tüntetve. „Irtam *Bétsben* ſz. Mihály Havának [Szeptember – Sz. M.] XXIV.-dik napján, MDCCLXXXIX. eſztendöben." (4. l. verso).

A második kiadás esetében az első árulkodó mozzanat a megjelenés éve: 1789. A harmadik kötet ugyanis csak ekkor jelent meg először. Az első kötet második kiadásának belső címlapja majdnem azonos az első kiadáséval – nyilván ebben szerepet játszott a tipográfus azonos volta is:

> OSMANOGRAFIA, az az A' TÖRÖK BIRODALOM' teremſzeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viſelt nevezeteſebb hadakozásainak ſummás leiráſa. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR. TUDÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA ÁLTAL. ELSŐ RÉSZ. Második, és imitt amott meg-jobbittatott ki-adás. BÉTSBEN. Nyomtattatott Nemes KURZBECK JÓSEF Ts. K. Könyv-nyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXIX.

A második kötet második kiadásának belső címlapja betű szerint ugyanez, csak MÁSODIK RÉSZ szerepel az ELSŐ RÉSZ helyett. S itt lesz jelentősége azoknak az apróságoknak, amelyekre a harmadik kötet kapcsán utaltam. Ha ugyanis összevetjük a belső címlapokat, azt tapasztaljuk, hogy a harmadik köteté a második kiadású első és második kötettel egyezik meg: itt is, ott is KURZBECK névalak szerepel. Ez pedig már arra mutat, hogy ezek a kötetek egymás után és egymás közvetlen közelében készültek el.

A második kiadáshoz Decsy külön előszót is csatolt. Ezt az első kötet élére helyezte, de újra nyomatta a régi bevezetést is. A második kötetnek ezúttal sincs külön bevezetése, az előszó itt szintén mindkét kötetre, sőt az egész újrakiadásra vonatkozik. A címe ugyanis: „A MASODIK [sic!] KI-ADÁSNAK elö-járó beszédje". Decsy itt is pontosan datálja a bevezetést: „Irtam Bétsben, Kis-Aſſzony havának [Augusztus – Sz. M.] XV. napján, MDCCLXXXIX. eſztendöben". (5. l. recto) Hogyha a dátumokat elkezdjük vizsgálni, akkor rendkívül feltűnő, milyen közeliek az időpontok a harmadik kötet megjelenése és az első két kötet második kiadása esetében. Az eddigiek alapján erre egy magyarázat lehetséges.

1788-ban megjelent az *Osmanografia* első két kötete, valamikor november 8. után. Ekkor még Decsy dolgozott az előszóban is megígért harmadik köteten. Mivel a harmadik kötet csak a következő évben jöhetett ki a sajtó alól, s mivel az *Osmanografia* kiadása jó üzletnek bizonyult, az első két kötetet még egyszer megjelentették. Ehhez a második kiadáshoz Decsy 1789. augusztus 15-i dátummal új előszót írt. Röviddel ezután megjelent a harmadik kötet is, hiszen ez az újrakiadáshoz volt időzítve: a könyv előszavának dátuma 1789. szeptember 25. E kötet második kiadására azonban már nem volt szükség, aligha lehetett volna eladni. A siker így is szokatlanul nagynak mondható. Decsy Sámuel ennek tudatában így kezdi „A MASODIK [sic!] KI-ADÁSNAK elö-járó beszédjé"-t (2. l.):

> Egyedül a ſzerentſének, és nemzetünk' magyar tudományokhoz naponként öregbedö ditséretes indúlattyának tulajdonitom, hogy é [!] tſekély ſzorgalmatosságomnak gyümölteſe, egy eſztendönek el-folyáſa alatt kéttzer ment-be' a' könyv-ſajtóba. Vajha elmémnek érettebb gyümöltſével kedveskedhettem vólna a' Hazának!
>
> Azoknak kedveért, kik az elſö ſajtólásból nem réſzesülhetvén, engemet annak újobbani kiadáſára ſzüntelen ſerkengettek, kivántam azt másodſzor-is, és egy keveſsé meg-jobbitva ki botſátani.

Sajnos nincsenek adataim arról, hogy miképpen viszonyul a második kiadású két kötet példányszáma a harmadik kötetéhez. Ám Decsy szavai is megerősítik, hogy az *Osmanografia* így rekonstruált kiadástörténete jelentős 18. századi könyvsikerről árulkodik.

SZILÁGYI MÁRTON

Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából. A számtalan levélíró közül, aki Millerrel levelezésben állt, ezúttal Ráth Mátyás, Schedius Lajos, Diószegi Sámuel és Szaitz Leó leveleit közöljük. (A ⟨ ⟩ közé tett szavakat a levélíró áthúzta.) Valamennyi levél az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában, a Quart. lat. 781. sz. „Commercium litterarium", ill. az 5. Oct. Lat. jelzetű fondban található.

Rát Mátyás alábbi levele sokban hasonlít Schedius első leveléhez: mindketten Miller támogatását kérik tervezett lapjuk megindításához.

1. Rát Mátyás levele

„Pázmány és Szenczi Molnár Albert kora óta egy hazafi sem tett többet a magyar nyelv és kultúra gyarapítására, mint Ráth a Magyar Hírmondó által" – írta Kazinczy az első magyar hírlapíróról[1]. Alábbi levelét németországi – főként a göttingai egyetemen végzett – tanulmányai után írta, amikor már letelepedett Pozsonyban, és a hírlap megindításának terve foglalkoztatta. Elhatározásában döntő szerepet játszott annak tudata, hogy a magyar nyelv parlagon hever és az újságok idegen nyelven jelennek meg. A levélben említett Patzkó Ágoston nyomdász írta meg a kérvényt Mária Teréziához a lap engedélyezéséért[2]. A folyóirat működtetéséhez támogatásra szorul, – egyelőre még munkatársai sincsenek. Az anyag egy részéhez – főleg a külpolitikai jellegűhöz – Miller segítségét kéri.

Ad Jacob de Miller auctor Ephemeridum Hírmondó
Wohlgebornern
Hochzuverehrender Herr Professor

Es war für mich ein ausnehmendes Vergnügen und ich hielt es für die grösste Ehre, den Beifall so einsichtsvoller Männer, wie Sie und die übrigen Herren Subskribenten in Grosswardin[!] sind, zu meiner gutgemeinten Unternehmung zu erhalten, und aus dem an Herrn Patzkó geschriebenen Brief zu vernehmen. Was ich in der Anzeige diesfalls geschrieben, das gehet Sie wirklich hauptsächlich und insbesonder an. Sie können demnach auch an meinen schuldigsten Dank, den ich darinnern den rechtschaffenen Patrioten abgestattet, vorzugsweise Anspruch machen – Sie, sage ich und Ihre ehrwürdige Herren Collegen. Ihren Antrag, den Sie mir zum Briefwechsel gemacht, nehme ich auch besonders mit aller ersinnlichen Ehrerbietung und Danksagung an; ja ich erbiete mich, dafür, eins oder da ander von den auswärtigen politischen und gelehrten Blättern, nach dem von mir gemachten Gebrauch inderzeit ohnentgeltlich an Sie zu übermachen. Ich bedarf desto mehr einer Unterstützung, ie gemeinnütziger, ie schwerer meine Unternehmung ist, dazu ich doch keinen einzigen Mitarbeiter habe. Ich tröste mich aber damit:

– Nem tud a munka lehetetlenséget, / Nem nyújthat semmi út ollyan erősséget, / Akarat munkával vetvén szövetséget / A'mellyen nem vehet győzedelmességet. s.a.t. / *(Gyöngyösi.)*

Ich muss machen, dass alle HH. Subscribenten bald Avertissements bekommen. Sonst würde ich mehr schreiben. – Ihren Brief, der eine geschwindere Antwort verdient, konte ich nicht eher beantworten, weil ich nichts zuverlässiges von dem Erfolge meiner Sache bis ietzt wissen konte. Ich empfehle mich Ihnen und Ihrer Freunde Gewogenheit und bin mit der schuldigsten Hochachtung

Ihr gehorsamster Diener

Pressb[ur]g d. 19 Nov 1779. Matthias Rath

(Comm. litt. I. 4 AB.)

[1] KUSZÁK István: *Ráth Mátyás, az első magyar hírlapíró.* Győr. 1940. 6.
[2] Uo.

2. Schedius levelei

Az *Uránia* baráti köre híres esztétájának, Schedius Lajosnak – 1799 és 1816 között – Millerhez írt különböző terjedelmű levelei nyomon követik a Magyar Tudós Társaság megalakulásának eseményeit. Meglepő, hogy a felvilágosodott, sőt szabadkőműves Schediust milyen szoros barátság fűzte a konzervatív, aulikus Millerhez. Kapcsolatuk meghittebbé válását mutatja, hogy 1806-tól az utolsó három levélben a magázást a tegezés váltja fel.

Schedius – göttingai tanulmányai után – már a pesti egyetem esztétikai tanszékének professzora; ezt a tanszéket az erősödő abszolutista reakció ellenére kapta meg[3]. Állását a Martinovics-összeesküvés leleplezése után kivégzett Őz Pálhoz fűződő barátsága miatti támadások ellenére is megtartotta, a nádor közbelépésére.[4]

Az 1799. február 21-én írt levélben nemcsak a német mintára szerkesztett *Literärische Anzeiger für Ungarn* számára, hanem készülő életrajzi lexikona számára is kér Millertől adatokat. (Ez a lexikon – mint ismeretes – 61 lapnyi terjedelemben kéziratban maradt[5].)

Az 1804. március 2-án keltezett levélből látható, hogy mennyire szívügye még mindig a magyar irodalom érdekében kifejtett első működési területe, a gr. Ráday Pál-féle színtársulat tevékenysége, amelynek előadására egy dalt szerez.

Az 1806-ban kelt levelet Millerhez a temesvári erődből írta. Nem sikerült kideríteni, miért tartózkodott ott (feltehetően nem fogolyként).

A Tudós Társaság tervét először 1802. március 19-én írt levelében fektette le; a régebbi, az általános műveltség előmozdítására törekvő tervektől eltérően Schedius és társai a szaktudományok művelését helyezték előtérbe[6].

a)

Hochedelgebohrner Herr,

Hochzuverehrender Herr Professor!

Ihre menschenfreundliche edle Bereitwilligkeit, mit welcher Sie uns in der Unterstützung unsres literär. Unternehmens zuvorzukom̄en die Güte haben, fordert mich allerdings mächtig auf, Ihnen auch von meiner Seite den verbindlichsten Dank abzustatten. Wie unendlich angenehm wäre es mir, wenn ich Ihre gelehrten und für meine Zwecke gewiß äußerst wichtigen Beyträge, auch sowohl für meine *literärischen Anzeiger*, als auch für meine *Biographien der Gelehrten u. Schriftsteller unsres Vaterlandes* hoffen dürfte. Je mehr ich bisher angestanden habe Ihnen mit dergleichen Ansuchen und Aufforderungen bey Ihnen vielfältigen bekan̄ten Geschäften, lästig zu fallen, desto mehr freue ich mich jetzt, daß diese meine Bedenklichkeiten durch das liberale und edelmüthige Anerbieten von Ihrer Seite, gehoben worden sind. Ich ersuche Sie daher, hochzuverehrender Herr Professor, inständigst, bey Ihrer bekannten Thätigkeit und Liebe für vaterländische Literatur, mir auch von der Seite gütigst behilflich zu seyn, welche die wiessenschaftliche und gelehrte Kultur unsres Vaterlandes betrift. Die ehrenvolle Stelle, welche Sie sich bereits durch Ihre der Welt bekan̄t gemachte Schriften unter den Literatoren Ungarns erworben haben, giebt mir den sichersten Grund zu hoffen, daß Beyträge von Ihrer Hand, Sie mögen nun in *Recensionen* vaterländ. Werke, oder in *kurzen Aufsätzen* über Gegenstände unser Vaterland betreffend bestehn, dem In- und Ausland gewiß allzeit angenehm seyn werden. – Indessen wollen wir Ihnen mit einem Exemplare der hiesigen Zeit[un]g, sam̄t dem liter. Anzeiger, dienen, und ersuchen Sie dieselbe bey Gelegenheit auch weiter bekannt zu machen.

[3] FRIED, István: *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn.* In: Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Berlin, 1986. 142.

[4] DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő.* Bp. 1933. 34–35. – Ugyanő hivatkozik arra a Millerhez írt – alább közölt – levelére, amelyben a Tudós Társaság terveit ismertette.

[5] Uo. 46.

[6] Uo. 59–60.

Ich bin mit der ausgezeichnetesten Hochachtung hochzuverehrender Herr Professor
Anno
Pest, d. 21. febr. 1799.

ergebenster Diener
Ludwig v. Schedius
(Comm. litt. I. 157–158. ív.)

b)

Hochzuverehrender Freund!

Die edelmüthige Bereitwilligkeit, womit Sie alle zum Besten des Vaterlandes abzweckende Anstalten unterstützen, zeugt allerdings von dem wahrhaft großen und aufgeklärten Patriotismus, der Sie beseelt. Wie sehr freue ich mich, ein Werk unternom̄en zu haben, das mir Gelegenheit verschafft, mich mit so vorlaufflichen Männern meines Vaterlandes zu verbinden. Um den vielfältigen Stoff, der mir von allen Seiten Ungarns jetzt zuströmt, besser benutzen, und schneller dem literär. Publicum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen, außer dem Literär. Anzeiger, auch noch ein *Journal von und für Ungarn,* mit dem Anfange künftigen Jahres herauszugeben, wozu ich mir nun auf Ihre fernere Mitwirkung und freundschaftliche Hilfe erbitte. Es wird sich vorzüglich auf *Geschichte, Geographie* u. *Naturkunde von Ungarn* erstrecken. –

Ihre mir übersandten Beyträge sind mir äußerst willkommen gewesen, und bey dem innern Gehalte derselben, werden ⟨die⟩sie ein schöner Zuwachs zur richtigern Kenntniss der Gelehrten und politischen Geschichte unsres Vaterlandes seyn. Ich stette Ihnen also dafür sowohl für mich, als auch im Namen des Publicums den verbindlichsten Dank ab.

Von den verlangten Bücher folgt hier 1. Windisch Geogr. v. Siebenbürgen.[7]

2. Maßkatalog v. 1799.

Ich habe Ihnen beydes, nach Verlangen, gebunden geschickt. Wäre das 1te Buch nicht bey mir auf Verweisung für jemand Andern, so würde ich mir ein Vergnügen daraus machen, Ihnen damit zu dienen. So kostet es aber in Cruda, nach dem Auftrag den ich habe, 1 f. 15 kr. – Das übrige sehen Sie, als einen kleinen Beweis an, wie gerne ich Ihnen gefällig seyn möchte, wenn ich es mehr im Stande wäre zu thun.

Wegen der Bibliothek der Theater Stücke sind bereits alle Anstalten getroffen Werke, um dieselbe Ihnen zu übersenden. Nur weiss ich nicht, ob der *Catalog,* den man davon jetzt etwas genauer macht, und der natürlich statt des ⟨Recepi⟩Empfang Scheines unterschrieben werden muß, fertig ist, da ich schon seit 10. Tagen, mit Hn Vice Grafen v. Sz. Királyi nicht habe sprechen können, deñ heute ist wieder mein erster Tag, wo ich ausgehn darf, da mich einige Zeit hindurch eine kleine Unpäßlichkeit zu Hause hielt. – Auch wird es natürlich am besten seyn, weñ Ihre Direction Gelegenheiten erweisen wird, diese Bücher nach GWardin [!] zu transportiren, indem dieselben unseren [!] Listen füllen werden. –

Leben Sie wohl und würdigen Sie ferner Ihren literärischen Beyträge, so wie Ihrer Freundschaft
Ihrer
Pest, d. 15. May 1799.

ergebener Freund
Ludwig v. Schedius
(Comm. litt. I. 159–160.)

[7] WINDISCH Károly Gottlieb (1725. jan. 28.–1793. márc. 30): W. János Theofil orvosdoktor fia, Schedius apósa. Több külföldi tudós társaság tagja, 1768-ban városi tanácsos, 1770-ben kapitány, majd polgármester. Sokat fáradozott egy pozsonyi tudós társaság létesítésén. Ő szerkesztette 1764-től kezdve a *Pressburger Zeitung*ot. Több történelmi és földrajzi tanulmányt tett közzé. Szóban forgó műve: *Geographie des Grossfürstenhaus Siebenbürgen.* Pressburg, 1790. (SZINNYEI:*Magyar írók... XIV.* 1574–1575.)

c)

Pesth, d. 19. März 1802.

Theurer, hochgeschätzter Freund!

Sie sind uns recht echapirt! Dafür schicke ich Ihnen nun einen andren guten Freund auf den Hals, den ich Ihrem Wohl-wollen empfehle. Es ist wirklich ein gutmüthiger und talentvoller junger Mann, der Ihre literärische und freundschaftliche Pflege verdient. –

An dem Aufsatze über Georg Rósa[8] wird eben jetzt im dritten Bogen des zweyten Heftes meiner Zeitschrift gedruckt. Die ungr. Literatoren werden Ihnen gewiß für diesen schönen Beytrag Dank weisen. Zu Ende dieses Monats wird hoffentlich der [!] zweyte Heft ganz fertig werden.

Nun muß ich Ihnen noch eine wichtige literär. Neuigkeit berichten, die aber noch nicht ins grosse Publicum gehört, bis wir unserer Sache ganz gewiß sind. Aber Ihnen, als unsrem vertrautern Bruder in der Minerva müssen wir es offenbaren, damit Sie zur Begründung der Sache auch das Ihrige beytragen können. – Wir haben nämlich *hier* eine *gelehrte Gesellschaft* gestiftet für Naturkunde, Ökonomie und Medizin. Der Palatin ist bereits seit dem 6ten März Protector derselben und seit dem 14ten ist Graf Joseph Eszterházy Praeses davon. Unsere[Plan] Einrichtung werden Sie aus beyliegendem Plane ersehen. *Schraud* ist Director; ich bin ViceDirector; *Kietaibel* ist erster Sekretär; *Kultsár* zweyter Sekretär.[9] – Wir haben bereits für die erste Einrichtung 600 f.; und auch von jährlichen Einkünften 600 f. durch Obligationen versichert. – Beyliegenden Plan müssen Sie sonst Niemande noch mittheilen, als denjenigen, von denen Sie hoffen *Beyträge an Geld* für die Gründung und die Erhaltung der Gesellsch. zu erhalten. – Im Julius halten wir unsere erste Sitzung, worin wir die *hiesigen beysitzenden* Mitglieder erwählen, und im *November* werden die *auswärtigen correspondierenden* Mitglieder gewählt.

Ihrem Eifer für die Belassung unserer Literatur darf ich die Nützlichkeit einer solchen Gesellsch. nicht erst fühlbar machen. Wir hoffen ganz auf Ihre, durch eigen Einsicht und Überzeugung begründete Theilnahme an unserer Unternehmung. Auch Sie werden uns *Wohltäter* und *Stifter* verschaffen.

Leben Sie recht wohl, herzlich gegrüsst von Ihrem

Freunde
Schedius

(Comm. litt. I. 200–201.)

[8] *Etwas über Paul Rósa einen ungarischen Gelehrten des XVI. Jahrhunderts.* = Zeitschrift von und für Ungarn. 1802. (SZINNYEI: *i. m.* 1418.) Úgy látszik, Schedius tévedett a keresztnévben.

[9] Schraud Ferenc (Pest 1761. május 14. – Vasvár 1806. márc. 18.): filozófus és orvosdoktor, egyetemi tanár (19 éves korában nyerte el az orvosdoktori oklevelet). Van Swieten, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának rábeszélésére kezdett az orvostudománnyal foglalkozni. Előbb Szegeden gyakorló orvos, majd 1790-ben Csongrád és Csanád megye főorvosa; 1794-től a pesti egyetemen az elméleti orvostan tanára, 1802-től országos főorvos. Nagy érdemeket szerzett az 1803-i dél-magyarországi skorbut-járvány és a dalmáciai és isztriai sárgaláz elfojtása, valamint a kuruzslás megszüntetése, a sebészet intézményesítése, és a tehén-himlőoltás behozatala körül. Számos tanulmánya jelent meg. (SZINNYEI: *i. m.* XII. 586–589.) – Esterházy József (galánthai, gróf) (1760–1830 k.): cs. kir. kamarás, v. b. t. tanácsos, főispán. Nyomtatásban megjelent Sátoraljaújhely tisztújítása alkalmából, Zemplén vármegye főispánjának elnöklete alatt mondott beszéde: Sárospatak, 1820. (SZINNYEI: *i. m.* II. 1450.) – Kultsár István (1760–1828): irodalomszervező, a *Hazai Tudósítások* c. folyóirat alapítója (1806), a magyar nyelv és kultúra buzgó apostola. A Magyar Tudós Társaság alapítására tízezer forintot adományozott. A színészetet is hathatósan támogatta. – Kitaibel Pál (1757–1817): botanikus, kémikus, zoológus, egyetemi tanár.

d)

Hochzuverehrender Freund!

Eben bietet mir Baron Veselényi seine Dienste an, wenn ich etwas nach Preßb[ur]g zu bestellen hätte; und ich benutze gleich diese Gelegenheit Ihnen einige Nachricht über unsere Gesellschaft zu ertheilen.

Mit dem Hn. Grafen Eszterházy, unsrem Präsidenten, habe ich noch den Tag vor seiner Abreise von hier gesprochen, und demselben gemeldet, daß wir Sie zu unsrem Chargé d'Affaire, in Preßb[ur]g ernannt hätten, um ihn die Correspondenz und Verbindung mit uns zu erleichtern. Er war damit sehr zufrieden, um desto mehr, da er Sie auch persönlich kennt u. schätzt.

Gegenwärtig sind wir im Begriff um die Confirmation unserer Gesellsch[äft] bey Sr. Majestät einzuschreiben. Graf Eszterházy ist mit uns d'accord, und hat uns den Weg vorgezeichnet, den wir hiebey zu gehen haben. Wir hätten das dazu bestimte Memorial bereits durch diese Gelegenheit dem Hn. Grafen übeschickt, wenn wir nicht mit unserer Deliberation und Unterschift gewartet hätten, bis *Schraud* zurückkomt; und wirklich ist er auch bereits *heute* um Mittag von Wien zurückgekommen. Morgen um 10 Uhr Vorhmitag haben wir also Sitzung und übermorgen expedire ich alles.

Vom Landtage hören wir bisher gar nichts. – Das [!] Neutrauer, Trentsiner, Arwer u. andere Comitate sollen gedruckte Repraesenta[ti]onen dem Kaiser überschickt haben, ⟨wegen⟩um die Nothwendigkeit der Translation der Universität nach Tyrnau zu beweisen. Wenn Sie so ein gedrucktes Exemplar erhalten können, so bitte ich mir dasselbe eiligst zuzusenden.

Hier ist jetzt ein Hofschauspieler von Wien, H. Nouseul, der mit seiner Frau und zwey Töchtern *ungrische Melodramen* aufzuführen gedenkt, wie er sie bereits in Raab, Gran, Waitzen, Papa, mit vielem Beyfall producirt [!] hat.[10]

Leben Sie recht zufrieden mit allen Umständen des Landtages und gedenken Sie fleissig Ihres

ergebenen Freundes
Ludwig Schedius

Pesth, d. 9. May 1802.

(Comm. litt. I. 202.)

e)

Hochzuverehrender Freund!

Die physikalisch ökonomische gelehrte Gesellschaft ist hoch erfreut darüber, dass Sie meine Bitte so gefällig gewähnt haben, ⟨der uns⟩die Stelle unseres Chargé d'Affaires in Preßburg während des Landtages anzunehmen. Ich habe den Auftrag erhalten, im Namen der Gesellsch. Ihnen für diese Bereitwilligkeit zu danken, und Sie davon zu versichern, daß wir nie Ihre Verdienste um die Gründung und Verbreitung der Ges. vergessen werden.

Der wichtigste Schritt zur völligen Stiftung der Ges. ist nun geschehen; wir erwarten mit Sehnsucht die Folgen davon. Wir haben nämlich bereits dem Grafen Eszterházy, nach der mit ihm getroffenen Verabredung, die Bittschrift an Sn. Maj. von uns allen unterschrieben eingesandt, worin wir um die königl[ich]e Bewilligung und Bestättigung der Gesellsch. ausdrücklich ansuchen. Haben Sie nun die Güte nachzuforschen oder überhaupt zu erfahren, was die Sache für einen Gang genomen habe, und was wir also zu erwarten, oder vielleicht noch zu thun haben. Beyliegenden Brief werden Sie die Freundschaft haben, dem Herrn Grafen zu übergeben, und bey der Gelegenheit das Weitere zu erfahren.

[10] Nouseul János József (1742–1821): a bécsi Hoftheater színésze. A levél nem említi, hogy ugyanebben az évben már Pozsonyban is játszott magyarul. Pápai fellépéséről, ahol szintén ötödmagával játszott, a *Magyar Kurír* számolt be (1802. 41. 1.). Kiemelte, mennyire bámultak a nézők, hogy játékukat alkalmazni tudták a nyelvhez, amelyet nem értenek. (SCHÖPFLIN Aladár: *Színművészeti lexikon.* Bp. é. n. III. 378.: PUKÁNSZKY-KÁDÁR, Jolantha: *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. Band. I.* München, 1933. 125.)

Von dem Landtage oder besser Reichstage haben wir außer den in dem Wiener Diarium enthaltenen Nachrichten, nur noch das gehört, daß einige wegen des Vortrags in der ungrischen Sprache sich stark verwundet haben; man will also die Landessprache nicht goutiren. –

Was bisher in Ungarn durch Ungarn einst ausgeführt werden konnte, das wird jetzt zu unserer Beschämung ein deutscher bewirken. Nouseul, ein Hofschauspieler von Wien, hat in Raab, Totik, Papa, Komorn, Waizen, ungarische Melodramen mit 6 andren Personen seines Gefolges aufgeführt und allenthalben ungemein Viel Lob und Beifall eingeerntet. Aber in Pesth und Ofen erlauben ihm die Directoren des Theaters nicht, auf dem Theater aufzutreten; er muß ein Winkeltheater im Hackersaal u. dgl. aufrichten, um für die Nation in ihrer Sprache zu spielen. –

Haben Sie die pièce vom *Hofrath* Izdenczy (sie ist vom J. 1777, aber jetzt gedrückt) über das Contributionssystem in Ungarn gelesen?[11] und die Memoria Leopoldi II apud Hungaros? Giebt es sonst keine literärische Landtags Producte?

Die Propositiones regias werden Sie uns doch bald mittheilen? – Leben Sie wohl und vergnügt, dieses wünscht

Ihr

wahrer Freund
Ludwig Schedius

Pesth, d. 16. May 1802.

(Comm. litt. I. 204.)

f)

Lieber Freund!

Alle Guten freuen sich über ihre Ernenung zum *ersten* National-Bibliothekar von Ungarn. Wie sehr ich mich darüber freue, darf ich Ihnen nicht erst sagen; für meine literärische Unternehmungen hätte ja nichts günstigeres geschehen können. Ich hoffe, Sie werden gar nicht säumen, hieher zu komen, um Ihr Amt anzutreten. Vielleicht trifft Sie auch mein Brief nicht mehr an: daher habe ich denselben nicht unmittelbar an Sie geschickt. – Hier wollen wir recht tüchtig für die vaterländische Literatur arbeiten.

Ihren launigten Brief v. 29. Nov. habe ich erhalten, aber eben an dem Tage, als ich hörte, daß man Sie bereits ad capessendum munus Praefecti bibl. Na[ti]onalis berufen habe, wo ich also zweifelte Ihnen mehr etwa nach GWardein schreiben zu können. Indessen da ich eben an Tertina[12] schreibe, u. Sie noch nicht angekomen sind, so kan ich ja dieses Briefchen beyschließen. – Komen Sie lieber bald selbst zu uns, damit wir uns ausplaudern können. Indessen aber viel Glück und Gesundheit auf die Reise, wünscht

Ihnen

Ihr

Pesth, d. 18. Decemb. 1802.

wahrer Freund
LS.

(Comm. litt. I. 208.)

[11] IZDENCZY József, br. (Zboró 1724 k. – Bécs 1811): a m. kir. udv. kancelláriusa, államminiszter, Barkóczy Ferenc érsek titkára. 1758-ban Károly főherceget (II. József öccsét) magyarra tanította. 1761-ben a m. kir. kancelláriánál fogalmazó, 1763-ban protokollista, majd udvari titoknok. 1774-ben Mária Terézia tudományos tanácsossá nevezte ki, II. József pedig a magyar ügyek államtanácsosává. Több jogi és politikai tanulmányt írt. Szóban forgó műve: *Unmassgebliche Gedanken über das dermalen im königliche Hungarn bestehende Contributions-System.* Wien, 1802. (Megj. SCHEDIUS folyóiratában: *Zeitschrift von und für Ungern* 1802. I. és GRELLMANN, Stalist: *Aufklärungen.* B. III. Göttingen, 1805. SZINNYEI: *i. m.* V. 239–42.) A Magyar Tudós Társaság terve, a Staatsratban éppen Izdenczy magyarellenes állásfoglalása miatt akadt meg. (Vö.: DOROMBY: *i.m.* 62.)

[12] Tertina Mihály (Eperjes 1750 k. – Gyula 1800): papnövendék, majd tanár. A jénai mineralógiai társaság, a római és a tridenti akadémia, valamint az erlangeni szépművészeti társaság tagja. Több költeményt írt latinul. Szorgalmas munkatársa Schedius *Zeitschrift*jének; számos levelet írt Millernek. (SZINNYEI: *i. m.* XV. 43–47.)

g)

Lieber Freund!

Gestern arbeitete ich den ganzen Tag bis kurz vor der Zeit, wo du mich besuchtest, wo ich in einem nothwendigen Geschäft ausgehn mußte. Du wünschest, ⟨zu⟩oder vielmehr Sn. Exc. wünschen zu wissen, *wann* die Cantate fertig wird? Hätte ich vor 2 Wochen dazu anfangen können, wie der Antrag war, so wäre sie schon fertig; jetzt aber wo ich mit Repetitionen, Tentaminibus, Examinibus, Zeitschrift u. andern unaufschiebbaren Geschäften bestürmt bin, also nothwendig mehr zerstreut seyn muß, als sonst, ist es zehnfach schwerer meine Arbeit zu vollenden, die ein sehr gesam̄eltes Gemüth erfördert. Außerdem kan̄ ich ja nichts versprechen, bey einer Arbeit, die von der freyen Stim̄ung des Gemüthes abhängt; wie kan̄ ich da sagen, heute oder morgen wird ⟨es⟩sie fertig? – Du sagst, die Sängerinnen fürchten, mit dem Einstudieren nicht fertig zu werden! Wenn diese aber, die nur vom Blatte wegzusingen haben, zu wenig Zeit ⟨dazu⟩zu haben fürchten, was soll der Dichter erst besorgen, der das Werk ⟨erst⟩ausarbeiten muß, und noch dazu unter einem solchen vielfachen Gesang als hier, wo man sich nach Musik richten muß.

Hat Sn. Exc. den Prof. Révay[13] wegen der Übersetzung schon angesprochen? Ich fürchte am Ende, wen̄ er es zu spät erfährt, so verweigert er ganz die Arbeit.

2. März 1804.

Schedius

(Comm. litt. III. 100.)

h)

Lieber Freund!

Da die Versendung der Hefte des gegenwärtigen Jahrganges nur allein vom Verlager abhängt, und er dieselben ohne Vorauszahlung nicht abgiebt, so kann ich dem Simonchich dieselbe nicht eher schicken, bis der Prenumerationsbetrag für dieses Jahr erlegt wird.

Schedius

[Keltezés nélkül; valószínűleg 1805-ből.]
(Comm. litt. IV. 136.)

i)

Lieber, theurer Freund!

Dein freundschaftliches Schreiben aus den traurigen Festungswerken von Temeswar hat mich so herzlich erfreut, daß ich dir zur Belohnung diese gute Gelegenheit abgewartet habe, durch die ich antworte, um dir das Postgeld zu ersparen. –

Der Nagybajtser Pfarrer hat mir das Nämliche geschrieben, was du mir aus seinem Briefe an dich gemeldet hast. Indessen hat es mit der Herausnahme des Geldes von deiner Frau so lange Zeit, bis er auf den Markt selbst kom̄t; so wie auch dann nur Gelegenheit seyn wird, auch alle [?] übrigen Preiswerbnen ihre erhaltene Preise zu übersenden. – Deine Abhandlung wird auch mit den übrigen nur zugleich erscheinen können; denn wir sind ja durch die sonderbaren Ereignisse und Verwirrungen der letzten Monate in allem verhindert worden. Wer hätte wohl damals an solche Arbeiten denken kön̄en? Ich war noch dazu mit andren Geschäften geplagt, welche auf die kritischen Zeitläufte Bezug hatten. Mehrere Aufsätze und Arbeiten für Sn Hoheit den Palatin mußte ich übernehmen, die mir ungemein viele Zeit raubten, weil ich gewöhnlich auch den Druck und die Expedition derselben zu besorgen hatte.

Wir bekom̄en wieder eine neue wichtige Preisfrage, die auf höhrer Veranlassung mir eben gestern zur Ankündigung d[urc]h die Zeitung übergeben wurde. Nämlich: „Wie kan̄ eine solche

[13] Révai Miklós ekkor már – 1802 óta – a pesti egyetem magyar tanszékének vezetője. Úgy látszik, hozzá fordultak, mint szaktekintélyhez. A *Magyar Hírmondó* 1800. február 28-i (287.) száma beszámol arról, hogy akkor, tehát négy évvel korábban, február 18-án egy jelmezbálon négy énekes előadta Schedius dalát.

gelehrte Gesellschaft in Ungarn erichtet [!] werden, welche nicht nur die ungrische Sprache u. inländ. literär. Kultur befördern, sondern auch die ausländische Literatur im Lande, zum Vortheil derselben, erbreiten sollte? Es müssen überhaupt ihre Errichtung, Gegenstände, Arbeiten, ihr Fonds, u. ihr Verhältnis zum Staat, und nützliche Folgen auseinander gesetzt werden." – Der Eintritt Preis ist 200 Fl., das Accessit 100 Fl; welche beydes wieder bey der Depositit werden soll.

Der Friede hat uns nun schon angefangen zu beglücken, und vielleicht wird er dauerhafter seyn, als manche zu befürchten scheinen. Wenigstens kehrt alles wider in die alte Ordnung zurück, und so kan̄ es nicht fehlen, daß auch du bald in unsere Armen eilen wirst. Das ganze Collegium Eggenbergerianum läßt dir seinen besondern Respect melden.

Das Liedchen, das du in deinem Schreiben erwähnst, von „Bonaparte laßt euch grüssen" ist hier schon lange und von vielen Menschen erzählt worden, natürlich mit der demselben gebührenden Indignation u. Veracht[un]g, da es in der That unsinnig ist.

Lebe wohl, lieber Freund, und setze doch alle deine Kraft u. Energie in Bewegung, um dich aus den Temesvarer Kerkern in unsere kies mezőkre ⟨zu⟩recht bald zu versetzen.

Mein ganzes Haus empfiehlt sich dir und ich bin mit ganzem Herzen

dein Freund
Schedius

Pesth, den 27. Jän. 1806.

Beyliegenden Brief habe die Güte Hrn Laubender, Weinhändler in Temesvar abzugeben.

(Comm. litt. V. 15–17.)

j)

Amice!

Mitto tibi 6 fasciculos postremos mei periodici, Tomum 37^{tum}, qui tibi deest, efficientem. Utere illis feliciter!

Simul vero Te rogo, velis Catalogum m[anu]scrip/torum, cujus maximam partem in frigido vestro conclavi perlustravi, mihi domum mittere, ut hodie et cras illum in calefacto meo cubili cōmodius et celerius pervolvere possim. Secus diu non potiemur scopo. In frigido enim loco diu versari, non patitur mea valetudo. Vale bellissime et ama

Pesth, d. 18. Mart. 1808.

Tuum
Schedius

(Comm. litt. VII. 47.)

k)

[Megszólítás nélkül]

Um dem Vertrauen, welches du mir schenkst, erkenne ich deine Freundschaft, die ich gehörig zu schätzen weiß. Ich werde um die bestim̄te Stunde erscheinen und meinen ganzen herzlichen freundschaftlichen Segen mitbringen. Bis dahin bleibt alles unter uns. Ewig

Pesth, de. 3. März 1814.

dein
Schedius
(Comm. litt. 5. Oct. lat. 17. levél)

3.
Diószegi Sámuel levelei

Az első *Magyar Fűvészkönyv* (1807) tudós szerzője a főműve megjelenését követő évben három levelet írt Millernek. A harmadikban említett előfizetés tárgya bizonytalan – talán Miller ekkor sajtó alatt lévő munkájáról van szó. Az első két levélből látható, hogyan gyarapította a Nemzeti Könyvtár állományát

a református lelkész és botanikus a *Fűvészkönyv*vel és Milotai Nyilas István művével. Figyelemre méltó részlet az, amelyben a *Magyar Fűvészkönyv* fogadtatásáról ír: kifejti, hogy a tudományok csak annyiban számíthatnak elismerésre, amennyiben hasznosságukhoz nem férhet kétség. Ebben a megítélésben nem áll egyedül: az utilitarista szempont kortünet. Éppen ezért fölöslegesnek tartja a magyar nyelv ilyen irányú pallérozását is.

a)

Tekintetes Ur
kiváltképen való Jó Uram!

Én azt gondoltam, hogy a' Magyar Fűvész Könyv a' Nemzeti Könyv-Tárbann régenn benne van; mert a'melly hétenn az a' sajtó alól kikerült, mindjárt által vett tőlem a' Tisztelendő Censor Úr egynéhány exemplárokat, mellyek közzűl egy a' Nemzeti Könyvtárnak vólt rendelve.

Akármi okból maradt légyen hát el, imé mostan küldök egy exemplárt, és kérem alázatosann a' Tekintetes Urat, hogy azt betenni méltóztassék. Küldök egy Speculum Trinitatis nevezetű munkáját Melotai Nyilas Istvánnak[14], mellynek nevét a' Laistrombann nem látom; küldök azon predikátzióból is, mellyet a' múlt esztendőbenn a' Szathmári Templom fel szentelésért mondottam; ezeket is azon Könyv-Tárba betenni méltoztassék. A' Gróf Szécheny [!] Ferentz Ő Ex[cel]l[enci]ájának szólló levelem is a' Tekintetes Úr kezéhez küldöm, alázatosann kérvénn hogy azt kézhez szólgáltatni ne terheltessék.

Megbizonyitott szíves jó indulatiban magamat ajánlvánn, minden tisztelettel maradok
A' Tekintetes Úrnak

Debretzenbenn d. 20 Jan. 1808.

alázatos szólgája
Diószegi Sámuel md
Debr. Prédikátor
(Comm. litt. VII. 13/AB.)

b)

Tekintetes Úr,
kiváltképenn való Nagy és Jó Uram!

A' Tekintetes Úrnak igen betses levelét, a' Nemzeti Gyűjtemény intézeteivel eggyütt szives tisztelettel, és alázatos köszönettel vettem. Ha a' Melotai Nyilas István Szent-Háromság Tüköre még a' Nemzeti Könyv-Tárbann nem vólt, igen örülök rajta hogy azzal azon nagy betsű Gyűjteménynek néminemű tsekély szólgálatot tehettem. Ezutánn igyekezni fogok ezen tekintetbenn Hazafiúi indulataimat bővebben is kimutatni, mellyre itt néha jó alkalmatosság adódik, mikor a' meg-hólt Prédikátorok könyveit kótyavetyélik. Erre nézve jó segitség leszsz az, ha a' Tekintetes Úr – a'mint szándékozik – a' még meg nem lévő könyvek laistromát kiadni méltóztatik.

A' Magyar Fűvész-Könyv, kevesebb figyelmetességet vont magára a' két Hazábann mint gondoltam vólna. Én úgy vélekedtem, hogy a' Természeti dolgok esmérete azért áll nálunk tsekélyebb lábonn mint más Nemzeteknél, mivel könyvek hijjával vagyunk: de már most káros tapasztalásunkból kell megesmernünk, hogy a' tudományos esméret, bár múlattató vólna is, de ha egyenesenn hasznot nem hajt; száraznak tartatik, és kelletlen. Erdélyből ollyan tudósítást vettem, hogy még ott el nem kőlt 10 exemplár. Ebből, és abból, hogy az oskolák is hideg vérrel veszik, és hozzá nem nyúlnak, azt kell kihoznom, hogy az illyen nemű könyv-szerzés, még nem a' mi időnkhöz való, és a' Magyar nyelv ezen tekintetbeli pallérozodás nélkül ellehetett vólna.

Mihelyt az Erköltsi Tanitások[15] – mellyeket most nyomtattatok – a' sajtó alól kikerülnek; azonnal kötelességemnek fogom tartani, hogy azokat a' Nemzeti Könyv-Tár számára megküldjem.

[14] MILOTAI NYILAS István (Milota 1571 – Gyulafehérvár 1623): 1614-től a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1618-tól Bethlen Gábor udvari papja. Szóban forgó műve, a *Speculum Trinitatis* 1622-ben jelent meg.

[15] Az idézett címen még ugyanabban az évben jelentek meg Diószegi prédikációi.

Egyébaránt továbbra is tapasztalt szíves indulatiba magamat ajánlvánn, minden tisztelettel állandóul maradok
A' Tekintetes Urnak

alázatos szólgája
Diószegi Sámuel md
Debr. Prédikátor

Debretzenbenn April. 27dikénn 1808.

(Comm. litt. VII. 71/AB.)

c)

Tekintetes Ur,

Tellyes bizodalmu Drága Jó Uram!

A' Tekintetes Úrnak még a' mult Junius Hónap 7dikénn hozzám utasított igen betses levelét, igen későnn t. i. Julius 28dikánn vólt szerentsém venni, a'mikor már a' praenumeratio ideje szinte eltőlt.

Mindazáltal minden esetre imé a' 4 AK forintokat ide rekesztve küldöm, ha nétalám a' praenumeratio ideje meghoszszabbítódott vólna. Ha pedig hogy már az időből kimaradt, méltoztassék a' Ttt s Ur Konyváros [!] Kis István Urnak viszsza adni. –

Egyébaránt a' TTs Urnak szives jó indulatiba magamat ajánlvánn, minden tisztelettel maradok
A' Tekintetes Urnak
Debr. d. 17 Aug. 1808.

alázatos szolgája
Diószegi Sámuel mk

(Comm. litt. VIII. 56. ív.)

4.

Szaicz Leó levélváltása Millerrel

Miller Szaicz Leó szervita atyával folytatott levélváltása Miller cenzori működésébe enged bepillantást. Mint ismeretes, II. József uralkodása alatt – amikor az irodalom egyre jobban a felvilágosodás irányába tolódott – megszűnt a még mindig jezsuita vezetés alatt álló pozsonyi cenzúrai hivatal önállósága: a kalapos király 1782-ben az egész magyar cenzúra-szervezetet a Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság alá rendelte. Ezáltal a régi cenzúrai hivatal puszta revizorátussá süllyedt és a bécsi mellett provinciális jellegűvé vált.[16]

Az uralkodó türelmi rendelete folytán a cenzoroknak ügyelniök kellett arra, hogy a szerzők ne sértsék a protestantizmust.

Ez a háttere Szaicz Leó és Szacsvay Sándor protestáns prédikátor polémiájának. Miller figyelmezteti, sőt kéri a szervita szerzetest: álljon el a „tehén-versek" közlésétől –, ezzel akarta elejét venni a vallásharcban felvillanó személyeskedés folytatásának.

Szacsvay, aki ekkor még a *Magyar Hírmondó* szerkesztőségében működött[17], a hírlap 1786 Boldogasszony havának 25-i számában (53–54.), tehát az *Igaz Magyar* megjelenését követő évben támadta meg Szaiczot. A szervita szerzetes a „tehén-versekre" azonnal felelt és felháborodva vette tudomásul, hogy válaszát nem közölte a folyóirat.[18]

[16] SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830.* Bp. 1938. 7–9. – Mária Terézia 1764-ben teljesen kivette a jezsuiták kezéből a cenzúrát. (MAROS Andor: *A cenzúra.* Bp. é. n. 43–44.)

[17] LESKÓ József: *Szaicz Leó, a katholikus újságírás magyar úttörője.* Bp. 1898. 45.

[18] A *Magyar Hírmondó* szóban forgó bírálata: „Edgy betsületes nevét ki-nem jelentő könyviró botsátotta nem régen világ eleibe edgy könyvet, illy név alatt: *Igaz Magyar,* melyben azt akarja meg-mutatni egész erővel, hogy a' Tsukja tsinálja a' Magyart, és hogy valaki nintsen a' *Sz. István* és több régi Magyarok' (kik közzül sokon es elöbb mind Pogányok valának) hitén, és következés képpen nem igaz Rom.

a)
A + M.

Clarissime D[omi]ne Professor, D[omi]ne mihi sing[ulari]ter Colendissime, ac Observandissime!

Gratias repono humanissimas pro transmissa mihi, ignoto licet, Erudita dissertatione de Jure Andrea III. ad coronam Hungariae, qvod insigne humanitatis officium utinam ego qvoq[ue] data opportunitate reseruire valeam. Sed enim haec gratiar[um] actio novi rursus est beneficii petitio. Ansam, et stimulum praebuerunt literae R. D[omi]no Tertinae scriptae, ac ab eo mecum com[m]unicatae, in qvibus Cl. Domi[n]it[a]s Vestra mei qvoqve, ac meorum versu[um], Apologeticor[um], qvibus Zoilo[19] cuidam respondeo, mentionem facere dignabatur, qvos ut benigne approbare, et meis sumptibus ad typum promovere non gravetur iter[um], iterumq[ue] humillime supplico. Nec video, cur hi versus mei responsorii, in tanta, a Sua Ma[jes]t[at]e ultro indulta, praeli licentia, saltem *permissive*, vel *tolerative* approbari non possent, praesertim postqvam Versus illi contra meum Igaz Magyar, cum Approbatione Censurae Posoniensis, in publicis Novellis palam prodierunt, et Censura qvoqve Viennensis meum Igaz Magyar in qvo plura similia continent[ur], sine scrupulo admisit, cum addito tamen, qvod etiam in Ditionibus Suae Majestatis imprimi possit, ita nihilominus, ut nullus locus impressionis e Ditionibus Suae Ma[jes]t[a]tis apponatur, qvod etiam hic fors observari posset, et versus hi, si publice minus tutum esset clam alicubi imprimi, vel Varadini, aut si ibi fieri non posset ob potentiores qvospiam Acatholicos, praesertim Comitem Teleki[20], alio in loco, vel Pesztini, ubi Igaz Magyar excursus est, vel Eperjesini, qvo R. D. Tertina pro Vacationibus ire parat. Misi ego versus hos statim, ut illos contra me editos in Novellis legi, seqventi Posta medio cujusdam Clerici Posoniensis ipsi Novellistae, qvi etiam eidem Clerico appromisit eos se Novellis inserturos et Censor etiam approbasset, sed Judex Civitatis Lutheranus[21] simul recte cum Censore constitutus eos e manibus eripuit nec ultra restituit. Hinc ne qvis existimet, me ab illo tempore semper his versibus conciñandis insudasse, in fine haec adhuc subiicienda erunt: Ezen válaszoló Verseit a' Szerzője mindjárt, hogy amazokat a' Magyar Újságban jó kedvel olvasta, a' másik Postán el-küldé egy Pozsonyi kis-Papnak, hogy ez azokat a' Magyar Hir-mondónak kezéhez szolgáltassa, ki fogadta is, hogy azokat a' Magyar Újságba bele tsúsztatni el-nem múlattya, de mástúl meg-gátoltatott, hogy embere nem-lehetet Fogadásának. Titulus vero iste sit:

T s a t á z ó Versek
az
Igaz Magyarrúl.
Berlinben 1786.

Atqve his me gratiossis favoribus humillime comendans, iterum iterumqu[e] instantissime supplico, ut mihi hanc gratiam facere non dedignetur, qvam ego n[on] tantum precibus meis, piaqv[e]

katholikus, nem is igaz Magyar. Ezen könyvet meg-olvasván edgy betsületes, magát igaz Magyarnak tartó Hazafi, így ditséré meg.

Hogy keljen a' dolgot jól définiálni / E' könyvben valoban fel lehet találni, / Ez az igaz Magyart a'hogy le-festette / A' Tölgyét éppen a' szarva-közé tette. / Ki ebben a' hitben mindent Magyarnak tart / 'S nem akar esmérni más vallású Magyart, / Azt vak buzgósága már méltóvá tette, / Hogy Vallása miatt ne légyen Nemzete. / A'ki igaz Magyar, az Magyarnak mondja / Azt, a'ki az, 's mit hisz, nints akkorra gondja. – Ezen könyvet ki adott Irónak, nem az a' tzélja, úgy itéljük, hogy a' külömbözö Vallású Hazafiak között ezzel ellenkezést szerezzen, hanem talám sajnálja Nemzetünket, hogy az Anyai nyelven még tsak a' Haza és igaz Hazafiak Historiáját sem lehet jó moddal olvasni, és ezzel ösztönt kiván adni a' Tudosoknak, hogy pennát vegyenek kezekbe, és írjanak Nemzetségek hasznára."

Szaicz szellemes válaszban utasítja vissza bírálatát, helyenként annak szavait használván. Íme első négy sora: „Hogy az Igaz Magyart kell definiálni, / Szt Pál' levelében fel-lehet találni. / Ti az Igaz Magyart hitül festettétek, / Ti hát szarva közzé a' tölgyét tettétek". Leskó mindkét verset szó szerint közölte (*i. m.* 46.). – Az *Igaz Magyar* toldaléka két változatban közli Szaicz feleletét a tehén-versekre (350–351.).

[19] Zoilus: szigorú grammatikus Alexandriában, aki különösen Homeros műveit gyalázta kicsinyesen. Innen köznévileg: rossz szívű gyalázó, ócsárló. (FINÁLY Gábor szótára szerint.)

[20] gr. Teleki Sámuel (1739–1837): erdélyi kancellár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megalapítója.

[21] Pozsony protestáns bírája, Vantsai gátolta meg Szaicz válaszának közlését. (LESKÓ: *i. m.* 47.)

ad aram memoria, sed alia etiam via, ut primum mihi occasio oblata fuerit, v. g. per Cōmunicationem rariorum M[anu]s[cri]ptor[um] de Rebus Ungaricis, qvae Domino Tertina jam ex parte nota sunt, emereri conabor, qvi omni cum veneratione maneo

Clarissimae D[omi]natis Vestrae
humillimus, ac obstrictissimus servus
P. Leo Maria Száicz Ordinis Servor[um] B. M. V.
concionator Ungaricus.

Agriae, 19na Julii 1786.

PS. Si Versus hi Varadini impressi fuerint, et alia cōmoda occasio transmittendi se n[on] obtulerit, occasione proximarum nundinar[um] Debreczinensium mitti possent Debreczinum, et ibi fors apud PR. SP. Franciscanos, aut Piaristas deponi, qvo ego hominem inviarem, dūmodo praevie deeo, ubi qverendi sint, certior reddar, nunc unum exemplar mihi mox beneficio Postae mitti peto, ibi vero plura exemplaria retinere placeat. Pretium ego R. D. Tertina, aut cui placet, depono. Dum has literas actu ad Postam portassem, obviam mihi factus est R. D. Tertina, dixitqv[e] aliam cōmodam adesse occasionem, Varadino iterum huc redituram, cui proinde eas tuto concredere possem. Aliàs, si molestum non fuerit, leviuscula avaepia[m] dubia proponere praesumam contra Dissertationem de Andrea III. interim perlecturus et aliam de Andrea I. et Bela I.

(Comm. litt. I. 67. ív.)

b)
Miller válasza:

Alm[ifice] R[evera]nde Pater, Concionator! mihi plurimum obseruande!

Serius, quam ⟨humanitas⟩in me fiducia Pat[ernita]tis v[estr]ae postulabat, ad litteras d[at]a[s] ad me tempore 19 Julii respondeo: namq[ue] ⟨versiculos ignicos⟩omnem operam adhibere conatus sum, ut specimen poeticum sub nomine Tsatázó Versek lucem otius videant. ⟨Animadverto⟩Obseruant quippe versus hos ⟨tali nonnullis⟩asperis quibusdam refertos esse expressionibus, quae Benignae instructionis Revisoratus, ac censurae Libror[um] aduersant[ur] nulli ⟨typographor[um]⟩ preli cum mea subscriptione, et sub sigillo regio ⟨credere prudenter⟩sine manifesta mea honoris ⟨dispendio⟩auctura, ipsius vero tipothetae periculo, ac fortunar[um] suar[um] detrimento prudens credere potui, sed me opportunissime facturum existimavi, si memoratum carmen ex Consilii Regii iudicio subiecero. Quare ⟨adductis⟩congestis quibusuis argumentis, et adductis ⟨de⟩plurimis pro facultate ⟨eos id⟩imprimendi reflexionibus, Budam illud transmisi. Verum praeter omnem meam opinionem redux e feriis autumnalibus cum initio Octobris inter caetera E. Cons. ad me directa Intimata B. quoq[ue] hic adnexam in mensa mea offendi reso[luti]onem. Doleo vehementer, eam nequaquam pro voto P[aterni]t[a]tis V[estr]ae emanasse, ⟨nonnisi me per omnem meam seruiendi promtitudinem in fine nihil omnio neglectum sit.⟩Ex hoc euentu facile diuinare licet, in quantum ⟨periculum⟩discrimen semet P[aterni]tas V[estr]a praeciptura esset, si Repraesenta[tio]nes Co[mi]t[a]tuum instar Appendicis ad Ius Publ. Grossingerianum[22] ⟨ederet⟩vulgaret. Nosco Magnatem ⟨de primis⟩quemdam praecipua in Clero Saeculari fulgentem dignit[a]te, qui per Ex. Consilium ⟨iussus⟩ sub graui animaduersione iussus est supersedere a colligendis talismodi Repraesenta[ti]onibus. Hodierna aetate ⟨Viro erudito⟩authoribus, ⟨tantum possidere debet politicam, quantum forte maiorem adhibere debet in scribendo politicam, quam⟩magis curandum est, ne peccet contra leges politicas, quam contra eruditionem. Cruda enim, et controuersistica illa p[lu]ra iam euanuerunt, quibus merae apodixae, luctridià, veritates toti orbi declaratae per omnes

[22] GROSSINGER Ferenc Rudolf cs. kir. udvari titkár (1752 Komárom – 1789 Kufstein): Jézustársasági hitszónok Budán. A rend feloszlatása után Olaszországban, majd Bécsben tartózkodott. Mária Terézia halála után megfosztották címétől és fizetésétől. Csalásai miatt fogságba került, majd kitiltották az örökös tartományokból. Szóban forgó műve: *Ius publicum Hungariae unica complexum dissertatione.* Halae, 1786. (SZINNYEI: *i.m. III.* 1495–99.)

Patriae nostrae angulos volitabant, quin religioni catholicae aliquod incrementum accesserit. Ego cum P. D. Chrisostomo[23] sentio, pro aduersariis n[ost]ris precandum duntaxat [olvashatatlan szó] esse, scomatibus enim magis irritant[ur], quam componunt[ur] eor[um] animi. Si R. P[aterni]t[a]ti V[est]rae me audire placet, rogo, supprimat et Repraesent[atio]nes, et versus suos. Caeterum magni facio voluntatem mecum communicandi M[anu]s[crip]ta sua rariora de rebus ungaricis. Sum enim talismodi mercium aestumator maximus. Mihi quoq[ue] nonnulla sunt, quorum pars apud Clarissimos Viros, et amicos meos Cornidesium, Katonam, Horanyim, Wallaszkium, Wagnerum, pars vero in Transilvania apud haeredes Sciwertianos, et hic loci apud Ex. Commisar. reg. Sam. e Comit[atib]us Teleki, studior[um] meor[um] praecipuum fautorem detinent[ur]. ⟨Gratulabor plurimum⟩fortunam mihi ducam si inter haec fuerint talia, quae usibus R. P. V[est]rae deseruire queant. Disserta[ti]onem meam de Andrea III. non ingratam accidisse, [olvashatatlan szó] gaudeo, atque dubia, quae huic opponere placebit, lubenter diluam. Caeteroquin nouo habitu vestitu anno mox adfuturo ⟨cum caeteris⟩lucem denuo conspectura est cum caeteris meis Dissertatiunculis, quas ⟨veterani mei amici, quum in Germania versarer⟩nonnulli eruditi quorum amicitiam obtinere merui, quum olim in Germania versarer, videlicet Doctrinus Henckeus[24] Theologus in Academia Julia in comentaris liariis Helmstadiensibus, et Schroekius[25] Historicus Wittebergensis in Actis Jenensium Eruditorum, antequam ederent, me inuito insinuarunt. Quam prelum reliquerint, R. P. V[est]rae quoq[ue] exemplum aliquod cessurus sum. Interea vero amicitiae commendatus solita cum aestimatione persevero

R. P. V[est]rae
War[a]d[ini] 29. 9^{h} 1786.

Seruus obligatus
J. F. d. M.
(Comm. litt. I. 68. ív.)

MAY ISTVÁN

A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára. Széchényi Ferenc gróf nagylelkű adományát követően szinte azonnal megindultak a kísérletek, hogy Mátyás király hajdani könyvtárának külföldre került darabjait visszaszerezzék és azokat a Nemzeti Múzeumban, közelebbről a Széchényi Országos Könyvtárban helyezzék el. A kérdés történetét V. Waldapfel Eszter a levéltári iratok alapján összefoglalta, felhasználva a magyar országgyűlések által az uralkodókhoz intézett felterjesztéseket is.[1] Egy-egy részletről más közlemények is tájékoztattak. Ezúttal az országgyűlések naplóiból, irományaiból meríthető kiegészítések, adatok alapján tekintjük át – figyelembe véve a fenti cikkek megállapításait is –, hogyan alakult e nemes szándék sorsa a reformkorban.

Mint ahogy azt V. Waldapfel Eszter kimutatta, a kezdeményezés jogilag az 1723:45. és az 1764:12. törvénycikken alapult. Ezek kimondták, hogy mindazokat az okleveleket és egyéb hivatalos dokumentumokat, amelyek évszázadok során az udvari kamarai vagy egyéb, a Habsburg-birodalom fennhatósága alá

[23] Talán Johannes Chrisostomus antiochiai egyházatyáról (kb. 344–407) van szó, akinek főműve: *De sacerdotio.* (Vö.: GUNKEL, Herman – ZSARNACK, Leopold: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. I.* Tübingen, 1928. 1676–1677.)

[24] HENKE, Heinrich Philipp Konrad (1752–1809) racionalista irányú evangélikus teológus. 1777-ben a bölcsészkar docense Helmstadtban, ahol filológiát és irodalomtörténetet adott elő; 1788-ban ugyanott a teológia rendes tanára; 1804-ben a braunschweigi consistorium alelnöke. Főként egyháztörténeti és dogmatikai tanulmányokat tett közzé. (Vö.: GUNKEL—ZSARNACK: *i.m. II.* 1798.)

[25] SCHRÖCKH, Johann Matthias (1733–1808) evangélikus egyháztörténész. 1762-ben a lipcsei egyetem bölcsészeti karára, 1767-ben a wittenbergi egyetem költészeti tanszékére, 1777-ben ugyanott a történeti tanszékre kapott kinevezést. *Christliche Kirchengeschichte* c. műve 45 kötetben jelent meg 1768-tól 1812-ig. (Vö.: GUNKEL—ZSARNACK: *i.m. V.* 269.)

[1] V. WALDAPFEL Eszter: *Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére a XIX. század első felében.* = MKsz 1967. 2. 113–115.

tartozó levéltárakba kerültek, haladéktalanul a magyar országos levéltárba tegyék át. A korvinák hazahozatalát a rendi diéta először 1802-ben kérte; nevezetesen a Buda várának a török általi feldúlása során külföldre került (feltételezés szerint Konstantinápolyba hurcolt), a magyar nemzet történelmét érintő okmányok, illetőleg a Mátyás király könyvtárába tartozó, számunkra felbecsülhetetlen értékű kéziratok felkutatását és megszerzését. Ekkor még erősen keveredett az oklevelek és a korvinák fogalma. A felíráshoz egyébként Széchényi Ferenc alapító levelének híre szolgáltatta a közvetlen indítékot.[2] Miután választ nem kaptak, a rendek 1807-ben megújították a felterjesztést, de ismét hiába.[3]

Az 1825–27-es országgyűlésen előbb az 1802-ből elintézetlenül maradt sérelmek és kívánatok között szerepelt a kérés, de még mindig csak általában szóltak a kéziratokról, oklevelekről.[4] Az alsótábla kerületi vitájában 1827. február 15-én Palóczy László, Borsod megye követe említette először, hogy Mátyás király könyvtárának Bécsbe került relikviáit is követeljék vissza a Széchényi Országos Könyvtár számára.[5] Végül is 1827. március 24-én külön feliratot küldtek „a' Hazát és Hazafiakat illető leveleknek és Irományoknak visszaszerezhetése végett."[6] V. Waldapfel Eszter mutatott rá, hogy ekkoriban a nemzeti érzések és törekvések fellángolása adott új nyomatékot a kérésnek. Talán ezért is hagyta válasz nélkül az uralkodó.[7]

Az 1832–36-os országgyűlésen összegyűjtött sérelmek és kívánatok közé a gravaminális küldöttség megint csak általánosságban vette be az országból kivitt irományok visszahozatalának követelését; elsősorban a jogbiztosító iratokra gondolva.[8] Az alsótábla 1835. április 14-ei kerületi — ún. nem hivatalos — ülése azonban úgy határozott, hogy e pont alatt „Corvinus Mátyásnak könyvtárából a' Törökök által elrablott könyveket is kívánják megtéríttetni." Ilyenformán a szóban forgó pontot kiegészítették: „jelesen Corvinus Mátyás király könyvtárából Konstantinápolyba vitt könyvek."[9] Mivel ehhez a főrendek is hozzájárultak[10], az 1836. március 28-ai felirat a kérés szövegét így tartalmazta.[11] 1836. április 13-án az udvar meg is ígérte, hogy intézkedni fog.[12] S valóban, Metternich kancellár a konstantinápolyi internuncius által kerestette is a kódexeket, de a követ (Ottenfels báró) 1836-ban nemleges választ küldött.[13]

Pár évig aztán — mai ismereteink szerint — semmilyen további lépés nem történt. 1843-ban József nádor indított akciót a braunschweigi herceg wolfenbütteli könyvtárában őrzött Corvin-kódexek megszerzésére. Fia, István főherceg ottjártakor 13 tételt írt össze. Horvát István könyvtárőr javaslatára a nádor cserét ajánlott fel, de a wolfenbütteli könyvtáros 1844 márciusában olyan feltételeket támasztott, amelyeket nem lehetett teljesíteni.[14]

2 Uo. 113–114.

3 Uo. 114–115.

4 *Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában 1825-dik esztendőben, Szent-Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének írásai.* Pozsony, 1826. (A továbbiakban: Ogy Írásai 1825–27.) *1.* 389–390.

5 *Diarium* 1827. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Quart. Lat. 2256. 1. köt. 49/2. fol.

6 *Ogy Írásai 1825–27. 2.* 1020.

7 V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 115.

8 *Felséges Első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi várossába, 1832ik esztendőben, karácson havának 16ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai.* (A továbbiakban: Ogy Írásai 1832–36.) *2.* Pozsony, 1833. 117–118.

9 *Ogy Írásai 1832–36. 4.* 266., 309.; a dátum: KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások 4.* Bp. 1959. 366.

10 1835. aug. 2-án; l. *Ogy Írásai 1832–36. 5.* 9.

11 *Ogy Írásai 1832–36. 7/1.* 141–142.

12 Uo. 351.

13 V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 115–116.

14 A' nemzeti Museum és annak pénztára állapotáról. — *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországoknak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének írásai.* Pozsony, 1844. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1843–44.) *2.* 562. — említi, hogy az átengedésről alku folyik. (A jelentést 1844. júl. 25-én nyújtotta be a diétának.) — Részletesebben l. BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981. 256–257. Berlász Jenő más akciókról nem ír, az országgyűlési feliratokról sem szól, de V. Waldapfel Eszter cikkére utal.

Bár erről a kísérletről egyelőre nemigen szereztek tudomást a Pozsonyban ülésező rendek, az országgyűlés 1844-ben a korábbiaknál sokkal határozottabban és pontosabban kérte a korvinák hazahozatalát, s most már nem korlátozta a lehetséges lelőhelyeket Konstantinápolyra. Borsod megye indítványa – amelyet a sérelmek és kívánatok között terjesztettek elő 1844. május 8-án – az 1836-os feliratnál is világosabban különítette el egymástól a korvinákat és a hungarika-jellegű egyéb kéziratokat. Az előbbieket a bécsi császári könyvtárból és a török fővárosból kívánta visszaszerezni, az utóbbiakat pedig – eredetiben vagy hiteles másolatban – a vatikáni és firenzei könyv- és levéltárakból. A gravaminális küldöttség is felismerte a kérdés nagy jelentőségét és külön feliratot javasolt róla.[15] Ezt az 1844. július 1-jei kerületi ülés jóvá is hagyta[16], s „a' néhai 1. Mátyás király könyvtára maradványainak, 's a' Magyarország dolgait és történeteit érdeklő okiratoknak és leveleknek kiadása és illetőleg visszaszerzésök kieszközlése tárgyában" a következő felirati javaslatot terjesztették az alsótábla országos – ún. hivatalos – ülése elé:

> Azon fénykört, melly 1. Mátyás királyunk országlása éveit Magyarország határain kívül is, had és béke idején egyiránt tündöklőkké tette, különösen nevelvén ama könyvtárak is, mellyek ő alatta és általa a' Magyar királyi lakokban alakultanak, 's másukat azon időben Európában nem találták; azon csapások és vesztegetések között, mellyekkel a' bal sors, a' századok hosszú során keresztül, ottan ottan sújtotta hazánkat, egyik legfájdalmasabb az, hogy a' tisztes régiség említett könyv kincstárából, részint a' nagy emlékezetű király elhunyta utáni gondatlanság és pazérlás; nagy részint pedig a' kezeire került nagy kincs becsét nem érzett pusztító ellenség vad dühe miatt, – ha csak reámaradt polgári ereklye gyanánt is – egy darabot se bír a' nemzet.
>
> E' keserű fájdalom mértékét öregbíti az is, hogy hazánk év könyveiből sok fontos olly dolgok kellő ismerete hiányzik, mellyek még vagy épen nem is tudatnak, vagy kétes homállyal takarva lévő körülményeik és kivált okaik nyomós felvilágosítást várnak és kívánnak; mind ezek pedig akkép azért állanak, mert azon levél- és könyvtárak, mellyek a' mondott végre szükséges kútfőket és okiratokat nyújthatnának a' szaktudósoknak, azok előtt mindeddig fel nem nyíltanak.
>
> Hogy tehát a' nemzet e' lényeges fogyatkozásain a' lehetőségig segíteni lehessen; Felségedet, utódaink nevökben is, alattvalói bizalommal 's fiúi buzgó tisztelettel arra kérjük, hogy a' mennyiben, hogy 1. Mátyás királyunk hajdani fényes könyvtárának némelly maradványai, különféle helyekről 's utakon és időkben, a' császári bécsi könyvtárba kerülvén, annak belsejében tartatnak; e fölött elég nyoma van annak, hogy hason maradványok, a' Török uralkodók Konstantinápolyi lakában is találkoznak, Felséged mind azoknak a' nemzeti museum részére leendő kiadását, részint kegyelmesen elrendelni, részint pedig visszaszerzésöket, a' római vaticanumi, berlini, velencei és florenczíai könyv- és levéltárakban századok óta elzárva levő 's Magyarország dolgait és történeteit mind érdeklő, mind pedig sok részben felvilágosítható okiratoknak és leveleknek, ezen ott kevéssé érdekes, de hazánkra nézve megbecsülhetetlen diplomaticai kincseknek is, eredetükben, vagy legalább hiteles átiratban kiadásukkal együtt hathatós közbenvetésével, a' nemzet örök hálájára eszközleni méltóztassék.[17]

A szöveg ismeretében nem helytálló tehát V. Waldapfel Eszter megjegyzése, mely szerint az oklevelek és a korvinák fogalma ekkor még nem (csak az 1847-es kancelláriai átiratban) vált külön. Téves az a vélekedés is, hogy a felirat (vagyis az alsótábla) feltételezte: Rómában, Velencében, Firenzében és Berlinben is vannak korvinák. A szóban forgó felsorolás valójában a hungarika-kéziratok vélt lelőhelyeire vonatkozott.[18]

Az alsótábla országos ülésén 1844. július 5-én Palóczy László (Borsod megye) javasolta, hogy a korvinákról szólva említsék meg a berlini királyi és a brandenburgi őrgrófi házat is, mert Corvin János özvegye

[15] *Ogy Írásai 1843–44. 2.* 336.

[16] KOVÁCS Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Bp. 1894. *4.* 623.

[17] *Ogy Írásai 1843–44. 2.* 517. Közli a szövegét .-y [LUKÁCSY Sándor]: *A Corvinák ügye az 1843–44. évi országgyűlés előtt.* = Könyvtáros 1964. 9. 517.

[18] V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 114., 116. – VÖRÖS Károly kizárólag a levéltári források felkutatására irányuló törekvést említi: *A magyar nép kulturális élete.* In: Magyarország története. 5. 1790–1848. Bp. 1980. 1138.

György brandenburgi őrgrófhoz ment feleségül, aki a Hunyadi-ház kincseinek egy részét magával vitte; így könnyen lehetséges, hogy a Corvinus-ház könyv- és levéltárából is vitt el darabokat, s azok most a berlini udvari könyv- és levéltárban lehetnek. Szerencsy István személynök a wolfenbütteli könyvtárat vetette fel, de Palóczy szerint ezt felesleges volna beírni, mert a wolfenbütteli herceg a nála levő korvinákat II. Józsefnek ajándékozta, vagyis azok a bécsi császári könyvtárban vannak.[19]

A főrendek 1844. július 13-án tárgyaltak a kérelemről. Lonovics József csanádi püspök megjegyezte: Konstantinápolyból aligha várható eredmény, s mivel a nemzet méltóságával nem egyeztethető össze, hogy a király ott kerestessen valamit, ahol bizonyosan nincs semmi, a török főváros helyett Bolognát vegyék be a feliratba, ahol tudomása szerint a legtöbb van a könyvtár maradványaiból, s remélhető is, hogy a pápa átengedi a könyveket; a többi könyvtár aligha szívesen tenné ezt, hiszen a korvinák díszeik. A konstantinápolyi kutatást – az osztrák követ (Stürmer) jelentésére hivatkozva – József nádor is hiábavalónak ítélte. Egyúttal beszámolt a reményteljes wolfenbütteli kapcsolatfelvételről (erről néhány nappal később benyújtott múzeumi tudósításában is írt); arról is, hogy az ottani korvinák és más hungarikák cseréje ügyében most már a braunschweigi herceggel levelez.[20] A felsőtábla válaszüzenetébe mindebből csak az került be, hogy a felíráshoz hozzájárulnak, de Konstantinápoly helyett Bolognára utaljanak.[21] Ez ellen az alsótáblának nem volt kifogása[22], így 1844. szeptember 3-án ezzel a módosítással ment el a felirat.[23]

A király 1844. november 4-én válaszolt: megígérte, hogy Mátyás király könyvtára maradványainak felkutatása érdekében a körülményekhez képest rendelkezni fog.[24] Ezután meg is indult a diplomáciai mozgás. Csontosi János egykori cikkéből ismert: V. Ferdinánd már november 4-én elrendelte, hogy a felírásban említett városokban az illető követségek útján tegyenek meg mindent az országgyűlés kívánságának teljesítésére. Metternich államkancellár utasította is a monarchia követeit, hogy a római, bolognai, firenzei, ferrarai, párizsi, angliai, berlini, wolfenbütteli, drezdai és lipcsei könyvtárakban – tehát a rendek által megjelöltnél jóval több gyűjteményben – levő Corvin-kódexekről szerezzenek tudomást és részletes kimutatást küldjenek róluk. Mellékelte a bécsi udvari könyvtár tájékoztatóját is, mely szerint a korvinák az eredeti kötésben található préselt hollóról ismerhetők fel.[25] 1844–1847 között a diplomaták több helyről – Vatikán, Párizs, Firenze, London, Modena – jelentették korvinák létét, de az átengedésre csupán egyetlen helyen mutattak hajlandóságot, egyébként csak a másolást engedélyezték.[26] Egyedül Modenából indítottak útnak 1847 végén két kódexet, de ezek is elakadtak Bécsben, s csak 1891-ben kerültek az Országos Széchényi Könyvtárba.[27] Bécs (a Hofbibliothek) nevét – amelyet a felirat első helyen említett – az udvar mintha nem is hallotta, olvasta volna; a magyar kancelláriához küldött válaszaiban is a bécsi egyetemi könyvtárra irányította a figyelmet.[28]

Az osztrák követségek munkáját erősen korlátozta, hogy nem is tudták pontosan, mit keresnek; azaz kutatási előzmények nélkül fogtak hozzá a feltáráshoz. Az viszont túlzás, amit V. Waldapfel Eszter állít, hogy sem a magyar udvari kancelláriának, sem a Staatskanzlei vezetőinek, sem a bécsi diplomatáknak – sőt talán a rendek többségének sem – nem volt sejtelme arról, mit követelnek a külföldi könyvtárak-

[19] *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei Pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyar-országi közgyűlésének naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél.* Pozsony, 1844. *4.* 266.

[20] *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos fő-rendeknél tartatott országos ülések naplója.* Pozsony, 1844. *5.* 204.

[21] *Ogy Írásai 1843–44. 3.* 15.

[22] A második üzenet: *Ogy Írásai 1843–44. 3.* 40.

[23] *Ogy Írásai 1843–44. 3.* 255.

[24] *Ogy Írásai 1843–44. 5.* 21. – A borsodi indítványról, a feliratról, a rezolúcióról és a diéta utáni udvari intézkedésekről l. CSONTOSI János: *A Corvina-kérdés az 1843/44-iki országgyűlésen.* = Akadémiai Értesítő 1890. 225–228.

[25] CSONTOSI J.: *i. m.* 227.

[26] Uo. 228.; V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 117–118.

[27] V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 122. – Említi CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* (4. kiad.) Bp. 1990. 28. (Ők az országgyűlési kezdeményezésekről nem írnak.)

[28] V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 119.

tól, hol keressék, milyen alapon kérjék vissza a kéziratokat; s hogy az udvar csupán az 1846-os esztendő tapasztalatai alapján, az 1847-es országgyűlés előkészítése során szorgalmazta a kérdés kedvező lezárását.[29] Az ismert adatok mást mutatnak. Az udvar már 1844 végén megindította a diplomáciai akciót (Metternichék nem láttak ebben semmi veszélyt, ezért jobbnak vélték, ha teljesítik a rendek óhaját), s nagyon tudatosan, a feliratban, sőt az országgyűlési vitában megemlített városok körén messze túlnyúlva kutattatta a korvinákat, szakértői tájékoztatást adva a követeknek. Hogy az udvar a korvinák értékét is ismerte, azt az bizonyítja, hogy a bécsi Hofbibliothekben levő példányok átengedéséről még csak nem is beszéltek.

Kétségtelen: a reformkorban egyetlen korvinával sem gyarapodott a Széchényi Országos Könyvtár. De számos példány lelőhelye ismertté vált; s a kutatók és a későbbi gyarapítás szempontjából ez is nagy eredményt jelentett. Kétségtelen az is, hogy a bécsi udvar nem tájékoztatta a nyilvánosságot lépéseiről — csupán a magyar udvari kancelláriát —, így az 1847-es országgyűlés előtt joggal sürgette Pest megye követutasítása (1847. szeptember 2-án): „a dicső emlékű Mátyás király könyvtárának a Bécsi és más kül tárakban létező maradványai, mint nemzeti tulajdonnak vissza szerzése iránt is lépések tétessenek."[30] A Kossuth Lajos által fogalmazott szöveg először nevezte „nemzeti tulajdonnak" a korvinákat, ezzel a jogalapot is megteremtve a visszakövetéshez.

BÉNYEI MIKLÓS

Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben. Hazai középszintű iskoláinkban évszázadokon keresztül a latin volt az oktatás nyelve. Sárospataki tanárok ugyan kísérletet tettek a 18–19. század fordulóján egyes tantárgyak magyar nyelvű oktatására, s ehhez magyar nyelvű tankönyveket is készítettek, ez azonban egyelőre csupán elszigetelt próbálkozás maradt.

Hazai középiskoláinkban az 1820–30-as években azután lassú folyamatossággal kezdett magyarrá válni az oktatás. De túl azon, hogy egyes tantárgyakat magyarul kezdtek oktatni, egyre fontosabb szerepet kapott ezekben az iskolákban a magyar nyelvtan tanítása. Több tucat magyar nyelvtankönyv jelent meg különböző szerzőktől az 1830-as és 1840-es években az iskolák számára. Ezekben azonban nem csupán leíró magyar nyelvtant kapott kezébe a diák (és az érdeklődő felnőtt), hanem a szerzők azt is bizonyítani akarták, hogy a magyar nyelv éppen olyan hajlékony, változatos és esztétikus, mint a „nagy" nyelvek. Ennek bizonyítására a reformkor íróinak és költőinek művei — tehát *kortársi* magyar művek! — részletei, illetve azokból vett idézetek nagy bőséggel szerepelnek ezekben az iskolás nyelvtankönyvekben bizonyító példaként.

S a nagyok között, Vörösmarty, a Kisfaludyak, Bajza, Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy, Petőfi és mások mellett ott található a fiatal Erdélyi János számos költeménye is. Ezeket a korabeli irodalmi folyóiratokból vették át a tankönyvszerzők.

A magyar nyelv- és irodalom tankönyveket tehát a korabeli gimnáziumokban használták. Ezek 6 osztályos középszintű iskolák voltak 10–16 éves korú fiúk számára. A katolikus szerzetesrendek önállóan szervezték ezeket, a reformátusok és evangélikusok viszont beillesztették a kollégium szervezetébe, az elemi ismereteket oktató alsó tagozat és a bölcseleti-teológiai tudományokat nyújtó felső tagozat közé. A használatos tankönyveket az egyes iskolák vezetősége határozta meg. Maguk a tankönyvszerzők tehát ezeknek a 10–16. életév közötti fiúk életkori sajátosságait tekintve szerkesztették meg tankönyveiket. A poétika elméletét és gyakorlatát, valamint a retorika elméletét és gyakorlatát általában a gimnázium legmagasabb osztályaiban oktatták.

* * *

Először Makáry György *Magyar verstan*a említi Erdélyi Jánost. Ez a tankönyv 1842-ben Egerben jelent meg „az érseki lyceum betűivel". A tankönyvszerző a különféle trocheusi versszakokat ismertetve Erdélyitől veszi a következő példát:

[29] Uo. 119.

[30] *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen.* Bp. 1951. 194. Említi, de nem idézi BERLÁSZ J.: *i. m.* 293.

Mennek ők, az ifjuság,
Szent örömnek kutfejéhez,
Lelkök ébred, szivök érez,
S leng dalukban vigaság,
A természet istenéhez.

Három esztendő múlva, 1845-ben Pesten adta ki Bloch Móric, későbbi nevén Ballagi Mór terjedelmes kötetét: *Költészeti kézikönyv vagy magyar költemények példagyűjteménye, a költészet fajai szerint elrendezve, költészet tanulók számára.*

Ebben a könyvben a „lantos költészet", vagyis a lírai költészet nagy fejezetében Erdélyi neve alatt összesen nyolc vers található. Népdalszerű az első kettő („Én istenem szép teremtőm! / Ágyba esett a szeretőm. . . ", illetőleg „Elmennék én katonának / Csak kötéllel ne fognának" kezdetűek); egy hazafias vers *Intés* címmel („Ha szíved a hazáért / Úgy lángol és eped. . . ") és egy *Új évre* című alkalmi vers („Istenünk meghozta ujdon / Hajnalát az évnek. . . ") után összefoglaló címet — *Őszi dalok* — kapott négy költemény: „Csendes mezők, Óh! szóljatok / A kedv hová lett rólatok?. . . ", „Mi fáj virágaimnak, / Sajnálva kérdezem. . . ", „Szüretni, más vigadni megy, / Olly szép az őszi vigalom. . . ", végül: „Ha beköszönt az őszi szél, / Pusztára válik a berek."

Egy másik fejezetben, amely az *Epicai költészet* címet viseli, a „Regék" csoportjában található Erdélyi János terjedelmes szép balladája, *A harang csudája.*

Szombathelyen 1847-ben adta ki Laky Demeter premontrei tanár tankönyvét *A költészetnek rövid elméleti s gyakorlati rendszere és történeti vázlata* címmel. A rím „kellékeit" tárgyalva írja: „Szép hangzat, mit a szótagok könnyű lebegése ad, s az érzés, melly a teljes rimeken ömlik". Illusztrációként egy Erdélyi strófa, a már Ballagi könyvében is közölt vers: „Csöndes mezők. . . ".

A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1844. évfolyamában jelent meg a neves francia esztéta Boileau tankölteménye a különféle irodalmi műfajokról, Erdélyi János fordításában. Laky Demeter több részletét idézi. Például a szonett szabályai (39. l.), a „kellem" ismérvei (63. l.), a természethűség (117. l.), a hősköltemény definíciója (145, 151, 153, 154. l.), a költészet nemzeti jellege (171. l.), a tragédia nyelve (180. l.), a vígjáték fajtái és nyelve (183. l.).

Laky Demeter saját korának hazai „jelesb" költőit röviden jellemezte. Köztük ez is olvasható:

> Erdélyi János költőink díszes sorába kitűnő helyen áll. Nemcsak, mert tiszta hazafiúság érzelme zeng lantja hurjain, hanem mert annak minden hangjában megismerhető a magyar jellem. Ezen kívül hon- s nemzeti érzelmek, vallás, a társadalmi élet különbféle viszonyai, barátság, szerelem, ifjú- s gyermekkori visszaemlékezések azok, mik őt a valódi költők koszorújába fűzik; s mást nem említve, csupán a népdalok összegyűjtésével örök emléket vívott ki magának a nemzet szívében.

* * *

Ugyancsak 1847-ben adta közre magyar tankönyveit Tatay István tanár. Ezek egyikének hosszú címe: *Elemi fi- és leánytanulók szavaló s olvasó könyve mindkét nemű elemi tanodák, ugyszinte kisebb magányos növendékek használatára. . . jobb írókból, több oktatóval egyetértésben.* Ebben az elemi iskolások számára készült tankönyvben két Erdélyi-vers található: Az egyik a „Ha beköszönt az őszi szél" kezdetű, Ballagitól már ismert *Őszi dal*, a másik *Az ősz pusztítása* címet viseli és Ballaginál „Mi fáj virágaimnak?" kezdettel található.

Tatay István a gimnázium magasabb osztályai számára is írt magyar tankönyvet, ugyancsak 1847-ben. *Költészeti és szónoklati remekek* magyar prosódiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti felvilágosításával.

Egy Erdélyi-verssorral találkozunk a *Költészeti külcsintan* című fejezetben a verslábakkal kapcsolatban: „Nem arra jöttem én, hogy ekkép lássalak."

A *Világi dalok* részben olvasható a korábbi tankönyvekből már ismert *Új évre* című Erdélyi-vers.

Az elégiákat tárgyaló fejezetben egy új Erdélyi-költemény bukkan fel, a *Családi kép.*

Egy másik korabeli tankönyvszerző. Szuppan Zsigmond nagyszombati katolikus gimnáziumi tanár 1847-ben Pozsonyban megjelent irodalomtörténet-tankönyvében — *A magyar s külföldi irodalom története* — a következőket állapítja meg:

Erdélyi János kitünő költő; müveiből csak a *Könyörgést*, a *Pórfiút*, *Az ifjukor hattyudalát* emliteni szükséges, hogy állitásunkat igazoljuk; nyelve virágos, szép.

Két kötetben dolgozta fel a költészettan anyagát Tooth István pesti ügyvéd. Az első kötet, amelyet Heckenast Gusztáv 1847-ben adott ki: *Költészet-tan kézikönyvül.* Ez elméleti poétika. Ebben is megtalálható a „különféle trocheus versek" között a már korábbi tankönyvből is ismert, „Mennek ők az ifjuság" kezdetű strófa.

A másik kötet egy év múlva, 1848-ban jelent meg, ugyancsak Heckenast – március idusán oly híressé vált – nyomdájában. Ebben szintén fellelhető a korábbi poétika elméleti anyaga, de bőséges versgyűjtemény kíséretében. A kötet címe: *Magyar szavalmányok könyve különös tekintettel nyilvános s magániskolákra, nevelőintézetekre, s családi használatra, jelesb magyar költők után.*

A versgyűjteményben Erdélyi János neve alatt négy vers található. Az első a 14 strófás *Könyörgés.* Ezután a *Porfiu* 11 szakasza következik. Hatalmas költemény a 94 soros *XIX. század* című „satyra".

Végül egy 26 soros vers, címe *Egy gyermek születése,* olvasható Erdélyitől.

Tooth István mindkét kötetében megtalálható *A magyar költészet történetének rövid vázlata* című összefoglalás. Ebben ez is olvasható: „Ujabb költőink – Császár, Erdélyi, Garay és Petőfi – müveiben mindenütt a *nemzeti elem* tulnyomóskodik".

* * *

Hazai tankönyvirodalmunkban új jelenség volt a magyar nyelvű magyar nyelv- és irodalom tankönyvek megjelenése a reformkorban. A korábbi századokban bőséges alapossággal tanulmányozták a gimnáziumok tanulói az ókori latin auktorok költői és prózai müveit. Az 1820-as évek végén adták közre az első olyan tankönyveket, amelyekben magyar költői és prózai müvek szerepelnek tananyagként. Akkor természetesen nem az irodalomtörténeti szempont érvényesült: elsősorban a kortársi magyar költőket szólaltatták meg, kortársi mondanivalót, „üzenetet" közvetítve. E tankönyvekben a legtöbbet szereplő költő kétségkívül Vörösmarty. De mindegyik – a mai irodalomtörténetekben is jelentős személyiségként számon tartott – költő helyet kapott a tankönyvekben. Közöttük foglalt helyet az 1840-es években költői művekkel jelentkező fiatal Erdélyi János is.

SZ. FEHÉR ERZSÉBET

Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez. (Tóth Ferenc reformtervei.) Tóth Ferenc 1768. november 19-én született a Balaton mellett, Vörösberényben. Gazdag termést hozó, s egyháztörténeti szempontból is korszakalkotó élete 1844-ben zárult le. Ha röviden is, de szükséges érintenünk Tóth Ferenc életének legfőbb állomásait, hogy egyértelmű legyen a magyar művelődés- és egyháztörténetben betöltött szerepe.[1]

[1] Itt közlöm a Tóth Ferenc életére és munkásságára vonatkozó források pontos leírását: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiad.* Bp., 1977. 653.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV k.* Bp. 1910. 367–371.; LISZKAY József: *Tóth Ferenc ref. szuperintendens.* In. Nagy papok életrajza.Bp., 1877. 1–86.; *Fő tiszteletű s nagy tudományu Tóth Ferentz urnak... egyházi innepe...* Veszprém, 1828.; Számmer Alajos. 87. L. ebben különösen is: A keresztyén vallás diadalmán való hálás öröm, mellyet Tóth Ferentz... fő pásztori hivatalára való felszenteltetése alkalmatosságával hirdetett Nagy Mihály... 17–58.; *Emlék oszlop... Tóth Ferencz... boldogult superintendens urnak koporsójánál és sirjánál...* Pápa, 1845. A Ref. Főiskola betűivel. 38.; SZENTKUTY Károly: *Jeltelen sírok. Tóth Ferenc. I–III. rész.* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (= PEIL) 1876. 1303–1307., 1341–1345., 1372–1376.; VÁRI-SZABÓ Sámuel: *Tóth Ferencz dunántuli superintendens.* = PEIL 1845. 50. 1194–1195.; BOROS Mihály: *Tóth Ferenc.* = Protestáns Képes Naptár 1861. 25.; *Pallas Nagy Lexikona. XVI. k.* Bp. 1897. 289.; *Magyar Plutarch. Új magyar Athenás. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye.* Bp. 1887. 448–449.; BALOGH Ferencz: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma.* Debrecen, 1879. 43–45. LÉKAI Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830.* Bp. 1942. 104–106.; *„Superintendentialis Matricula... kezdődött 1823. esztendőben...* "A Dunántuli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára (DREK, Kézirattár). Jelzete: 0. 394. t. 1.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theologiája.* Debrecen, 1933. 255.;

Az elemi iskolát befejezve, gimnáziumi s felsőbb tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte, végig eminens tanulóként. 1788 tavaszán lett togatus diák, 1794-től köztanítóságot viselt, 1798-tól senior volt, ez idő alatt rendezte a kollégium bibliotékáját is. A kollégium ajánlásával 1799 tavaszától Bécsben nevelősködött gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár házánál, akivel kapcsolata a későbbiekben sem szakadt meg, amit levelezésük bizonyít.[2] A pápai református egyház konzisztóriuma 1799-ben meghívta a teológia tanárának, ám előbb — Teleki Sámuel pártfogásával — egy éven át a göttingeni egyetemen gyarapította ismereteit. 1801. június 5-én iktatták be a kollégiumi rangot visszanyert pápai főiskola tanári állásába mint a teológia első tanárát.[3] Természetesen mindhárom pápai kollégium-történet több fejezetet szentel Tóth Ferenc 16 évi pápai tanárságának, a pápai kollégium felvirágoztatásáért kifejtett szervezőtevékenységének.[4] Tóth Ferenc élete és a pápai kollégium sorsa összefonódtak, örök időkre elválaszthatatlanok, hisz pápai lelkészként, espereskent, majd püspökként is a kollégium legfőbb védelmezője, gondviselője volt. Mándi Márton István mellett ő tette a legtöbbet a kollégium tudományos rangjának visszaszerzéséért, Pápán való maradásáért, új tanszékkel való bővüléséért, s az egyre szélesebb alapokon folyó oktatás anyagi feltételeinek megteremtéséért.

Tóth Ferenc tanári és tudományos munkájában egyaránt kiemelkedőt nyújtott. Ugyanez mondható el könyvtárszervezői tevékenységéről is.[5] Pápán a főiskolai könyvtár igazi fejlődését Tóth Ferenc direktorsága alatt érte el.[6] Pápai lelkészként, majd espereskent és püspökként is a könyvtár legfőbb mecénása maradt. Mintegy 800 kötetes — számos egyedi értékkel bíró — könyvtárát a pápai főiskola könyvtára örökölte, felbecsülhetetlen értékű egyháztörténeti kéziratgyűjteményét pedig veje, Liszkay József a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának adta el.[7]

Tóth Ferenc 1815-től egyházkerületi lelkészi főjegyző (püspökhelyettes), 1817 tavaszától pápai lelkész, 1823-tól a pápai református egyházmegye esperese, 1827-től a dunántúli egyházkerület püspöke. Bámulatosan sokoldalú irodalmi munkásságát, melyet a teológiai tudományok területén végzett, a göttingeni egyetem 1830-ban díszdoktorsággal jutalmazta.[8] 1828-ban elindítója volt az ágenda-reformnak, mely egységes ágenda készítését és bevezetését tűzte ki céljául a dunántúli renformátus egyházkerületben. Ugyancsak „szellemi atyja" volt az új dunántúli „halottaskönyvnek" 1832-től, ami aztán *Pápai Halottaskönyv* néven, 1842-ben Pápán jelent meg első ízben. Ennek utolsó ismert kiadása — edicójelzés nélkül, de tulajdonképpen a 37. számontartott kiadásként — 1939-ben, Budapesten látott napvilágot.[9] Amikor az egyházi ortodoxia megtámadja Pap Istvánt, az 1821-ben megjelent *A vallási egyesülés ideája* c. munkájáért, akkor Tóth Ferenc — bár a vilonyai lelkész felfogását maga sem osztja maradéktalanul — megpróbálja védelmébe venni a szerzőt.[10]

Uő.: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* Pápa, 1945. 46.; TÓTH Endre: *Lelkész-képzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában.* Pápa, 1931. 16.

[2] *Ut-mutatás a helvetia vallástételt követő Tul a Dunai Superintendentiában lévő lelki tanítóknak tanulásbéli foglalatoskodtatására...* Révkomárom, 1824. (48.) 5.

[3] LISZKAY: *i. m.* 5.; *Emlékoszlop...* 35.; *Magyar Plutarch...* 448.; SZINNYEI: *i. m.* 368.; ZOVÁNYI: *i. m.* 653.; *Debreczeni írók.* (Életrajzi adalékok) Közli BOROVSZKY Samu. = Irodalomtörténti Közlemények 1899. 119.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theologiája.* 29–30.

[4] KIS Ernő: *A Dunántuli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895.* Pápa, 1896. 350.; LAMPÉRTH Géza: *A Pápai Református Főiskola története 1531–1931.* Pápa, 1931. 202, (30).; *A Pápai Kollégium története.* Bp. 1981. 446.

[5] SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története.* In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. BÁLINT István János. Bp. 1987. 72–79.; Uő.: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* = MKsz 1986. 2–3. 155–165.; Uő.: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa.* Bp. 1987. 9-11.

[6] BENEDEK Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* 5.; Uő.: *Tóth Ferenc gyakorlati theologiája.* 32.

[7] *Tóth Ferenc Analectái a Nemzeti Múzeum Könyvtárában.* = MKsz 1886. 221–250.

[8] LISZKAY: *i. m.* 59–60.; ZOVÁNYI: *i. m.* 653.; SZINNYEI: *i. m.* 367–371.

[9] CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A pápai halottaskönyv.* In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. III. 1983. Bp. 1984. 8–10.; LISZKAY: *i. m.* 48–49.

[10] Uo. 49–50.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theologiája.* 41.

Mindezek után rátérhetünk tulajdonképpeni témánkra, Tóth Ferenc terveire, reformjaira a lelkészképzés, ill. továbbképzés terén. A lelkipásztori tisztről, a „tanítói rendről" több munkájában is kifejti véleményét, nem rejtve véka alá, hogy eszményképe a képzett, tudományosan kvalifikált lelkipásztor.[11] A lelkipásztorral szemben támasztott követelései nagyok:

> A Papi Hivatalra meg-kivántatik a Filosofiának, Világi és Ekklesiai Historiának, Napkeleti Régiségeknek, Chronologiának, Földleirásnak, Természeti Historiának, Ékesen-szóllás mesterségének, Sido, Görög, Deák, és a mai Tudós Nyelveknek alkalmas tudása... [12]

Győrött, 1806-ban kiadott *Lelki Pásztori Gondviselés* című könyve második részében szól „A Prédikátorban megkivántató Minéműségekről, és a Tudományokról". Hat pontban sorolja fel azokat a tudományokat, melyekben „ha tsak középszerűen is", de jártas legyen a prédikátor.[13]

1. A Theologiában, még pedig annak mind Theoretica, mint Practica részeiben[. . .]
2. Az Exegesisben, vagy a Szent Irás értelmezésében és magyarázásában, a mellyre főképpen a Sidó, Görög és Deák nyelveknek tudása, és a Hermeneutika reguláknak, a Vallási Régiségeknek s Utazóknak esmérete kivántatik meg[. . .]
3. Az Ekklésia és Vallás históriájában[. . .]
4. A Lelki Pásztori Theologiában (Theologia Pastoralis), mellynek e három részei vagynak: Homiletika; Prudentia- vagy Cura Pastoralis, Lelki Pásztori Gondviselés; és a Liturgica[. . .] [Tóth F. mindhárom diszciplínában úttörő jellegű kézikönyveket írt!]
5. A Philosophiában, mert a Természeti Vallás, egy része a kijelentett Vallásnak, — de még azért is, mert a Szív és Emberek esméretére, a mire pedig a Lelki Pásztornak egyátaljában szüksége van, tsak a juthat el, a ki a Lélekről, és az Emberről való Tudományban (Psychologia, — Anhropologia) jártas[. . .]
6. Az Ékessen szóllás mesterségében otthon legyen. . .

A dunántúli református egyházkerület 1821. évi mezőszentgyörgyi közgyűlése jegyzőkönyvének 12. pontja alatt[14] a következőket olvashatjuk:

> Nagy örömmel tapasztalja ezen Superintendentiale Consistorium Lelki Tanitóinknak a tudományoknak különb-különbféle részeiben tett és mindennap teendő szép előmeneteleket, mely . . . hogy annál sikeresebbé tétessen, generalis notarius urra bizatott, hogy dolgozzon ki egy munkát arról, hogy micsoda eszközökkel lehetne tiszteletes Prédikátorainknak tudományos foglalatosságát még gyümölcsözőbben elősegíteni s nevezetesebb tudósainkat meg is jutalmaztatni.

Az egyházkerület felkérte az egyházmegyéket, hogy javaslataikat Tóth Ferenc generalis notariushoz küldjék; valószínű, hogy az ő közbenjárására sikerült elindítani az egész folyamatot.

A következő utalás e vonatkozásban a révkomáromi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 42. pontja alatt található. Jelentésre került, hogy Tóth Ferenc még nem készíthette el munkáját, mert az egyházmegyék egy része még nem küldte be javaslatait a lelkipásztorok tudományos felkészítése és továbbképzése tárgyában. A közgyűlés határozata: „A jövő Köz Gyülésre az ezen tárgyban készíttendő munka váratik."[15]

Közben azonban hadd idézzem Tóth Ferenc egyházkerületi lelkészi főjegyző (generalis notarius) 1823. március 10-én Szilassy Józsefhez, az egyházkerület főkurátorához írt levelének egy érdekes részle-

[11] Tóth Ferenc: *Homiletika. 2. bőv. kiad.* Győr, 1814. 6, 12.; Benedek Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theologiája.* 41., 55.; *Halotti beszédek. . . Sebestyén István urnak. . . utolsó tisztességtételekor. . .* Pápa, 1841. 7.; *A Jésus nevéért munkálodó egyházi fő igazgató, néhai. . . Tótth Pápai József urnak. . . utolsó tisztesség megadása alkalmatosságával. . . elmondott halotti beszédében lerajzolta* Tóth Ferentz. . . Győr, 1827. 7–10.

[12] Tóth Ferenc: *Homiletika.* Komárom, 1802. 10–11.

[13] Tóth Ferenc: *Lelki pásztori gondviselés.* Győr, 1806. 12–13.

[14] Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1821. 12. pont. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (Pápa).; Tóth Endre: *i. m.* 1.

[15] Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1822. 42. pont. (Uo.); Tóth Endre: *i. m.* 1.

tét.[16] Tóth Ferenc a levél első felében *A mentő himlőnek beoltását illető instructio* c. (Pest, 1823.) munkájának elkészültéről tájékoztatja a főgondnokot, majd ezt írja:

> Még volt egy munka rám bízva, ami már nehezebb és amelynek elkészítését lehetetlennek is mondták sokan. Ezt én magam is érzettem, de mivel magam tettem fel a javallatot a gyülésben, mások pedig nem akarták s féltek is felvállalni annak kidolgozását: kénytelen voltam, a papi rendemnek becsületének feltartására való köteleztetést érezvén szívemben, azt felvállalni. Az a javallat lelki tanítónknak tudományos foglalatoskodtatását s nevezetesebb s magokat érdemesitett tudósainknak megjutalmaztatását illette. Az utolsó részétől senki sem félt: de az elsőre nézve még magamat, privát levélben megintettek, hogy famam servare memento, – haragot veszek papjainktól magamra, kik azt nem szeretik, ha őket a tanulásra erőszakoztatnám... ezeket én mind tudván: akármi rettentéssel sem tettem le feltett propositiomról, annyival inkább, hogy azt a publicum elfogadta. Most hát ezen dolgozom, és megvetem magamat, hogy a munka olyan legyen, melyet a publicum elfogadhasson, prédikátortársaim elfogadhassanak és vele nekik is és vallásunknak is használhassak. Ezt most nem küldhetem el: de innepek után reménylem kész lehetek vele és azt azonnal kötelességemnek esmérem Méltóságodnak substernálni.[17]

A munka el is készült a traktusok véleményének felhasználásával, s ezeket Tóth Endre többször is idézett munkája részletesen ismerteti.[18] Az 1823. évi tatai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 33. pontja alatt már azt olvashatjuk, hogy

> ... tiszteletes Generalis Notarius Ur a Venerabilis Tractusoknak vele közlött Jegyzéseiket is összenézvén, a megrendelt és az általa elkészített munkát ezen Titulus alatt bemutatta: „Utmutatás a helvetiai vallástételt követő tul a Dunai Főtiszteletü Superintendentiában lévő lelki tanitóknak, tanulásbéli foglalatoskodtatására és a jelesebb Tudományu, s magokat a tudományos pályán valósággal érdemesített Prédikátoroknak megjutalmaztatására."[19]

Határozatba foglalták az *Ut-mutatás* mielőbbi kinyomtatását, ami aztán 1824-ben meg is jelent Révkomáromban. Tóth Ferenc a munkát nem a maga neve alatt adta ki, csupán csak azt jegyzi meg a könyv végén, hogy „kiadta a superintendentiának 1823-dik esztendőben május 29. 30. 31. napjain tartott consistoriuma actáiból Tóth Ferenc..."[20]

A könyvecske tartalmilag két fő részre oszlik. Az I. szakasz címe: *A Lelki Tanítóknak tanulásbéli foglalatoskodtatásáról, – és az ezt elő segéllő Eszközökről, – s Censurákról.* Az I. szakasz 1. (A.) fejezetének címe: *Az egyházi Hivatalra menendőknek tudományos készíttetéséről, s a Prédikátori Hivatalra menendőknek tudományos készíttetéséről, s a Prédikátori Hivatalra való felvétetést megelőző Papi Censurákról.* Látjuk, hogy itt magának a lelkipásztor-képzésnek a geneziséről, a teológusképzés reformjáról van szó.[21] A lelkész-továbbképzés reformjának legfontosabb feltétele tehát Tóth Ferenc szerint a lelkészképzés reformja. Annak ellenére, hogy a 48 lapos könyvecske zömét ennek tárgyalása tölti ki (32 lap), mi írásunkban csak a könyv második részében foglaltakkal (az I. szakasz B. pontja, valamint a II. szakasz) foglalkozunk részletesen. Ez a rész azonban csak tanácsképpen szól azokhoz „kik már rendes Prédikátorok", de az első rész (I. szakasz A. pontja) azokra nézve, „kik még tsak készülnek a Prédikátori szent Hivatalra... Törvényeket hoz..."[22] Elmondhatjuk, hogy az *Ut-mutatás*ban a magyar református lelkészképzés gyökeres megreformálására került sor, annak ellenére, hogy a reformok megvalósulása csak részleges s időleges volt.

[16] *Tóth Ferenc levele Szilassy Józsefhez.* A nagykőrösi ref. gimnázium könyvtárában lévő eredetiekről lemásolta TÓTH Endre. Pápa, 1931. Számozatlan gépelt kézirat. DREK, Kézirattár. O. 675. e. – Szilassy Józsefhez l. még: *Kazinczy-levelek.* = Itk 1893. 459–460.

[17] *Tóth Ferenc levelei Szilassy Józsefhez.* 1823. március 10.

[18] TÓTH Endre: *i. m.* 1–9.

[19] Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1823. 33. pont.

[20] *Ut-mutatás...* (Komárom, 1824.) 33. 48.

[21] TÓTH Ferenc már a *Lelki pásztori gondviselés* (Győr, 1806.) c. munkájában (III. rész X. fejezet) foglalkozik a végzett teológus (az új prédikátor) hivatalba állításának gyakorlatával. (18–19.)

[22] *Ut-mutatás...* 5.

Az *Ut-mutatás* tulajdonképpeni második részében a már „rendes" prédikátorok tudományos továbbképzésére csak ajánlást ad az egyházkerület. A 33. lapon kezdődő B. fejezet (I. szakasz) címe: *A Rendes, és már Actualitásban álló Prédikátoroknak tudományos és tanulásbéli foglalatoskodtatásáról.* A 42. lapon kezdődő II. szakasz címe pedig: *Azoknak a Lelki Tanítóknak megjutalmaztatásáról, a kik Tudományok által magokat mások felett kitetszőképpen megkülönböztették és érdemesítették.* Tóth Ferenc hangsúlyozza, hogy a szuperintendencia részéről az utóbbiak csak buzdító Tanátsadások, melyekkel a prédikátorokat az „ő tudományos pályájokban segíteni, elevenítni... erősíteni és bátorítani" akarja.

> Ditséri ez a Szuperintendentia a maga Prédikátoraiban, 1-ben is azt, hogy nem kényszeritésből való robotossai, hanem kedvel szolgáló Fiai ők a Minervának, — és inkább maguktól megindult, és önként fáradozó, s futó Munkások ők a Böltsességnek tágas Mezejében, mint erre őket serkengetni kellene...

Mégis a szuperintendencia javasolja a traktusoknak a hallei kiadású *Literatur Zeitung* valamint a hazai *Tudományos Gyűjtemény* megrendelését, s a papok közötti köröztetését. Azt, hogy az *Ut-mutatás* nem maradt teljesen hatás nélkül az egyházi életre, bizonyítja a *Tudományos Gyűjtemény* két érdekes példánya, melyeket a pápai református könyvtár kézirattára őriz (1836. III–IV., IX–X. k.). Ezekből megtudjuk, hogy Botos Mihály tapolcafői református lelkész, a pápai egyházmegye esperese előfizetett a *Tudományos Gyűjteményre,* valamint melléklapjára a *Koszorú*ra, s rendszeresen körbeküldte azokat egyházmegyéje lelkészei között. A folyóirat említett két példányához hozzáfűzve találjuk az esperes kézírásos levelét, melyben a lelkészek figyelmébe ajánlja a küldött orgánumokat. Az esperes leveléhez fűzve, egy másik lapon 37 község lelkésze, illetve tanítója igazolja a küldemény átvételét, s annak továbbküldését.[23]

Az *Ut-mutatás* javasolja az egyházmegyei könyvtárak felállítását ajándékozott könyvekből, s az egyházmegye által előfizetett tudományos folyóiratokból, hogy így a szegényebb sorsú, a könyvet, folyóiratot megvásárolni nem tudó prédikátorok számára is megnyíljanak az információszerzés és a továbbképzés lehetőségei. Az egyházmegyei bibliotékák, s a papi olvasótársaságok egymásután jöttek létre az 1820-as, 30-as évektől, itt is bizonyítva az *Ut-mutatás* hatását.[24]

Az *Ut-mutatás* részletesen, s évekre kidolgozott, kész tematikát ajánl a lelkipásztorok figyelmébe, „mellyeket némelly lelki Tanítók követnek a Papi, s egyébb tudományokba való magok pallérozásában", kezdve a textusok eredeti nyelven történő elolvasásától, exegetálásától a régi görög-latin klasszikusoknak eredetiben való olvasásáig, a teológiai és világi tudományágak elmélyült tanulmányozásáig. Az *Ut-mutatás* az esperesek kötelességévé teszi, hogy vigyázzanak az ifjú prédikátorok szellemi előmenetelére, tőlük a kanonika vizitációk alkalmával kérjék el a prédikált textusok jegyzékét, sőt némely prédikációkat olvassanak is el, hogy

> miként veszi hasznát az Ifju Prédikátor az ő kezei közt lévő Könyveknek, dolgozik-e valamit a maga erejével? Nem él-é vissza a dologtalanságra a nyomtatott Prédikátziokkal — továbbá a Katekhismusi Homiliákat maga erejével dolgozza-é ki?

A II. szakasz tehát a tudományos munkában már érdemeket szerzett prédikátorok megjutalmazásáról szól. Fő jutalmuk az lesz, hogy nevüket és érdemüket bejegyzik a szuperintendencia jegyzőkönyveibe, s a magasabb egyházi tisztségekre első renden őket ajánlja az egyházkerület, közülük kerülnek majd ki „a censorok a közönséges Papi Gyülésekben, a törvényes Könyvvizsgálók, a Superintendentiális Assessorok, a Literaria Deputatio tagjai", rájuk bízzák az iskolai examenek felügyeletét, a fontosnak tartott könyvek megírását. Sőt, ha könyveiket a szuperintendencia adja ki, a befolyó haszonból anyagilag is megjutalmaztatnak.

> Állit fel a Superintendentia egy Gyüjteményt, mellynek Titulussa e leszsz: Biographia eruditorum Verbi Divini Ministrorum Helveticae Confessionis in Superintendentia Trans Danubiana existentium: mellybe a maga kebelbeli nevezetesebb, és magokat valósággal érdemesített Lelki Tanítók Életének leírását beteszi, és örök emlékezetül, a maga Arkhivumába tartja... [25]

[23] *Ut-mutatás*... 34–35.; SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* In: A Pápai Református Gyűjtemény. Pápa, 1987. 26.

[24] *Ut-mutatás*... 36.

[25] Uo. 44–46.

Ilyen könyv létezéséről sajnos nincs tudomásunk, hisz nyilvánvalóan nem arról a szuperintendenciális matrikuláról van szó, melyet 1823-tól kezdve kezdtek vezetni – feltételezhetően Tóth Ferenc indítványára – s melybe minden prédikátor saját kezével bejegyezte magát. Az első beírást éppen Tóth Ferenc vezette bele, már mint a pápai egyházmegye esperese.[26] Az *Ut-mutatás* azonban e téren sem maradt hatás nélkül, s ezt erősíti meg az a kézirat, melyet a pápai református könyvtár kézirattára őriz, s melynek címe: *Neveik és rövid Életrajzaik azon... Prédikátoroknak kik a Mezőföldi vagy Peremartoni helv. hitvallású egyházvidékben a Vallási türedelem óta a jelen időkig valamelly nyomtatott munkát adtak a világ eleibe a kiadott Munkának czimjével.* Öszveiratott Bali Mihály által. (Kálóz, 1841.)[27]

De Tóth Ferenc maga is elöljárt a tudós lelkipásztorok megbecsülésében, nevük és életművük megörökítésében. A „túl a tiszai", valamint „túl a dunai" szuperintendensek életét összefoglaló neves egyháztörténeti munkái is ezt a célt szolgálták.[28] Itt említem azonban meg a következő munkáját is: *Éneklő kar avagy azoknak a tudósoknak, és szentpoetáknak laistroma, kik által, a Magyar Országi reformátusok ujj énekes könyvében lévő, és külömb-külömbféle alkalmatosságokra irt 253. énekek szereztettek.* Ebben az 1808-ban Debrecenben kiadott *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekeskönyv*... új énekeinek szerzőit mentette meg a feledés homályától.[29]

Még egy nagyon érdekes dolog van az *Ut-mutatás* utolsó részében. A szuperintendencia elhatározta, hogy egy gyűjteményt állít fel *Pannonica Bibliotheca* néven, mely a *Superintendentiális Arkhivum* mellé lesz helyezve, gondviselője pedig a generalis notarius lesz.

> Ebbe tétetnek be Tudósainknak akármelly nyelvből tett Fordításai, mellyek a Költség nem léte miatt ki nem nyomtathatódván, tsak Kézirásban állanak, – akarván ez által is a Superintendentia Tudósainkat halhatatlanitani, – derék Munkáikat az elveszéstől megmenteni.[30]

A „Pannonica Bibliotheca" gondolata még sokáig élt. Tóth Ferenc még 1834. december 13-án is, már mint püspök körlevelet bocsát ki ez ügyben.[31] A barsi egyházmegye 1835. március 16–17-i közgyűlési jegyzőkönyvéből[32] idézem e körlevél szövegét:

> Superintendentiális Jegyző Könyveinkből is lehet tudni, hogy valami munka akár eredetikép készíttetik, akár fordittatik, és ki nem nyomtattathatik, adatnának azok bé a Pannonica Bibliotheka név alatt felállíttandó Könyvtárba, mely ott, legalább megmaradna, és az Iró halálával nem válna semmivé...

A „Pannonica Bibliotheca" szép eszméjének – noha egészében nem valósult meg – mégis voltak pozitív kihatásai. Már az 1820-as évek második felében több mint 30 kéziratos kötetből állt, a későbbiekben pedig tovább gyarapodott, mintegy alapját képezve a jelenleg kb. 1400 kézirat egységet számláló (egy egység max. 622 kéziratból áll!) kézirattárnak. A „Pannonica Bibliotheca" számára beadott kéziratok tehát a pápai református főiskolai könyvtár tulajdonába kerültek.[33]

Az *Ut-mutatás* gondolatai püspökként is foglalkoztatták Tóth Ferencet. 1929. október 30-án újabb körlevélben fordult az esperesekhez, ami Tóth Ferencnek a pápai református könyvtár kézirattárában őrzött *Püspöki magános Protocollum*ában olvasható teljes egészében, de idéz belőle Liszkay József is a már említett Tóth Ferenc-életrajzában.[34]

[26] DREK, Kézirattár, 0. 394. t.

[27] DREK, Kézirattár, 0. 854. 4 ff.

[28] Tóth Ferenc: *A helvét hitvallásu tul a tiszai superintendentiában élt református püspök élete*... Győr, 1812.; Uő.: *A helvétiai vallástételt tartó tul a dunai... superintendensek, vagy református püspökök élete*... Győr, 1808.

[29] Pest, 1823. 24.

[30] *Ut-mutatás*... 46–47.

[31] Szabó György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* In: A Pápai Református Gyűjtemény. 25.

[32] Uo.

[33] Uo. 26.

[34] Liszkay: *i. m.* 45–48.; L. még: *„Püspöki magános Protocollum..."* DREK, Kézirattár. 0. 675. 135–138.

Nékem igenis éjjel s nappali gondolkodásom az, mikép lehetne prédikátorainkat tudósabbakká tenni? Már az általam készített Ut-mutatásban is tettem erre nézve lépéseket, megírván ott, hogy a prédikátori szent hivatalra menendők miben és miképpen qualificálják magokat? S ugyan ott rájok nézve több féle censura is állapíttatott meg, *melyeknek hasznát már itt is tapasztaljuk.* De a már prédikátori hivatalban levőkre nézve is megíratott, ha csak utmutatás és tanácsképpen is, hogy nevezetesb tudósaink mint képezik magokat s egyéb tudományokban is. Mivel pedig sok oly szegény lelkésztársunk van, kik alig csikorognak, s ennél fogva, nem is lehet tőlük kívánni, hogy a szükséges könyveket megszerezzék, és mivel az ilyeneket a közönségnek kell segíteni: azért ajánltatott az irt Ut-mutatásban tractusainknak a tudományos és politikai lapok járatása, s azoknak a prédikátorok közti köröztetése, valamint a könyvtárak felállítása, s azokban a jelesebb könyvek elhelyezése, hogy azokat az olvasni akarók használhassák. Már mivel nekem főpásztori hivatalom természeténél fogva tudnom kell, hogy milly lábon áll szolgatársaim közt a tudományos élet? Halad-é az vagy hanyatlik? S mindkettőnek mi az oka, s miképpen lehetne amazon segíteni, ezt pedig előbbre vinni. . . ?

Felkéri az egyházmegyék vezetőségét, hogy adjanak tanácsot arra nézve, miként lehetne a lelkészi kart úgy képezni, hogy:

1. A társalgásban az eddiginél nagyobb ügyességet, több finomságot és simaságot, s a közhivatal pályáján érdeklődést, ügyszeretetet s pontosságot tanúsítson.
2. A lelkészek szabad idejüket hasznos könyvek olvasásával töltsék, s tudjanak felmutatni önállóan írt munkákat vagy akár fordításokat.
3. Olvassák a fontosabb hazai és külföldi politikai és teológiai szakfolyóiratokat. Az egyházmegyéknek ill. az egyes lelkipásztoroknak járó orgánumok jegyzékét is bekéri a püspök.
4. Olvassák és használják a pápai főiskolai könyvtárban is meglévő hallei *Literatur Zeitung*ot, valamint az *Allgemeine Kirchenzeitung*ot, mely mindig részletes bibliográfiát közöl a legújabb teológiai szakirodalomról. Éppígy ismerjék a lelkipásztorok a hivatásuk gyakorlásához fontos újabb szakkönyveket, ezeket az egyházmegyei bibliotékák lehetőség szerint szerezzék be, s az esperesek köröztessék a lelkipásztorok között.
5. A „papi censurák" szigorításával elérni, hogy „ne legyen annyi selejtes és könnyű fegyverzetű" lelkész. . .

Körlevelének végén a külföldi tanulmányok jelentőségéről ír. Véleménye szerint az eklézsiai választásnál a külföldet járt „academicusokat" illetné meg az elsőség. Elítéli azokat az ifjakat, akik „az akadémiai promotion gyűjtött pénzzel itthon lebzselnek, s elragadozzák a valódi érdemesek előtt az ekklésiát. . . "

A lelkipásztorok továbbképzését szolgálta az 1834. december 13-án kibocsátott újabb körlevele is. Ebben a pécsi és a rozsnyói katolikus egyházmegyék gyakorlatára, valamint külföldi példákra (badeni hercegség, ausztriai egyházmegyék) hivatkozva javasolja, hogy a lelkészek minden évben köteleztessenek különféle „thesisek" kidolgozására.

> . . . ki ki maga válasszon thesist, akár philosophiából vagy physikából, akár a polgári vagy egyházi históriából, akár gazdasági vagy nevelési tudományból, akár a theologiának bármelyik ágából, s dolgozatát adja be a tractusnak, mely azt a könyvtárba tevén, ha méltónak ítéli, köröztetni is fogja. . .

Levelét e szavakkal zárja:[35]

> . . . Minden célom, . . . hogy mi a reformáció korában nyert tudós címet megérdemeljük . . . óhajtanám, hogy mi is a tudományos pályán egyebektől, különösen a kortól el ne maradjunk. . .

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Tóth Ferenc életműve, lelkészképzési- és továbbképzési reformterve, művelődéspolitikája az eddigieknél nagyobb odafigyelést kíván egyház- és művelődéstörténetünktől.

SZABÓ GYÖRGY

[35] LISZKAY: *i. m.* 47–48.; „*Pöspöki magános Protocollum. . .* " 356.

A clevelandi „Szabadság" és alapítója, Kohányi Tihamér. *Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása* című cikkünkben részletesen foglalkoztunk a *Magyar Amerika* (1879) című és az *Amerikai Nemzetőr* (1881–1899) című amerikai magyar hírlapokkal.[1] Ezen kiadványok lényegében az amerikai magyar sajtó alapjait, prototípusait teremtették meg. Elsősorban az *Amerikai Nemzetőr* alakította ki azt a formát és tartalmat, amely az ottani magyar sajtó számára a megmaradás modelljévé vált azzal, hogy elsősorban a magyar egyletek szócsöve lett, egyben felismerte a reklámok, hirdetések közlésének anyagi jelentőségét, és főleg a szétszórtan kivándorlók szélesebb rétegeihez igyekezett szólni. Lényegében ezen szempontok figyelembevételével volt képes a most tárgyalt 1891-ben alapított clevelandi *Szabadság* egészen napjainkig fennmaradni.

A szerkesztő Kohányi Tihamér 1868-ban született Magyarországon, jogi tanulmányai elvégzése után újságíróskodott, majd megvette az *Ujpest és Vidéke* című lapot, később eladta, utóbb a *Nyirvidék*-et szerkesztette. Ez után családi és anyagi bonyodalmak miatt kivándorolt Amerikába.[2] Az Újvilágban kezdetben fizikai munkát végzett, ezt követően könyvkereskedéssel foglalkozott. Részt vett magyar egyletek, társaságok, mozgalmak szervezésében. Ekkoriban a clevelandi magyarok egy lap létrehozása céljából részvénytársaságot alapítottak; újságírói gyakorlatára való tekintettel Kohányi lett a szerkesztő. Azonban a részvényesek csak nehézkesen fizették be az összegeket, később a lap a szerkesztő tulajdonába került. Sok nehézség és küzdelem után erősödött meg a lap más kiadványok magába olvasztásával *(Magyar Híradó, Magyar Napilap)*. A *Szabadság* olyan tekintélyt szerzett magának, hogy alapításának huszadik évfordulója alkalmából a szerkesztő tiszteletére rendezett ünnepélyen maga H. W. Taft, az Egyesült Államok akkori elnöke is megjelent. Kohányi viszonylag fiatalon, 1913-ban halt meg.[3]

A szerkesztő a lapot az óhazai Függetlenségi és 48-as párt szellemében kívánta szerkeszteni. Egyébként az alig egyéves *Szabadság*ot a párt nyilatkozatban is támogatta:

> Az országgyűlési Függetlenségi és 48-as párt az Amerikában megjelenő Szabadság című lapot mindaddig, amíg a függetlenségi és 48-as párt elveivel megegyezőleg szerkesztik, a párt erkölcsi támogatásban teljes készséggel részesíti.

Mivel a lap 1891. november 12-én megjelent első számából nem áll rendelkezésre Magyarországon példány, ezért nem ismerjük részletesebben a közvetlen célkitűzéseket és programot, de tudjuk, hogy a szerkesztő legfőbb célja az volt, hogy a *Szabadság* az egész amerikai magyarság kiadványa legyen. Másrészt a magyar egyletek szervezésére is vállalkozott, sőt a továbbiakban ezeket egységes szervezetté akarta kialakítani.

Noha nem áll rendelkezésünkre a lap első, programadó száma, 1892. március 10-én rövidített formában megismételte a szerkesztő a célkitűzéseket, és ennek idézése nem látszik érdektelennek:

> Lapunk jövő számával betöltjük négy havi pályafutásunkat. Működésünk, tetteink, céljaink és elveink nyitott könyvet képeznek, a melyet mindenki megtekinthet. S a mint a múltban is őrizkedtünk piaci lármát csapva a közönséget magunkhoz csábítani, a jövőben is tartózkodni fogunk a reklám mezejére lépni. . .

Természetesen ez a kijelentés nem jelentette azt, hogy ne közöltek volna lapjukban hirdetést vagy reklámot, hanem ez elsősorban az „önreklámra" vonatkoztatható. Ezután következett a kiadvány irányzatának tulajdonképpeni kifejtése:

> Irányunk az lesz, mi volt, független, még pedig a szó legnemesebb értelmében. Az érdemnek elismerést — a gyalázatnak szégyenpadot. A hatalmat csak akkor ösmerjük el jogosnak, ha jogot gyakorol. De a hatalom előtt azért mert erős, mert uralkodik — nem hajtunk fejet soha.
>
> Ígéretekkel, világot felforgató tervekkel nem fogjuk lapunk hasábjait megtölteni, már csak azért sem, mert egy jóízű újdonságot többre becsülünk a be nem váltható ígéreteknél.
>
> Érdekessé, változatossá fogjuk tenni lapunkat, különös gondot fordítva Magyarországra.

Ezután következik az elhagyott haza akkori politikai körülményeihez való viszonyulásuknak a kifejtése:

[1] BATÁRI Gyula: *Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása.* = MKsz 1987. 3. 206–216.
[2] WARM Miklós: *Kohányi Tihamér élete.* Cleveland O., 1913. 45–48.
[3] KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. II.* Cleveland O., 1917. 189–194.

Magyarország nagy események küszöbén áll. A forrongó társadalom tudtára ébredt annak, hogy a mai állapotok tarthatatlanok. Ezeknek az eseményeknek hű képét akarjuk adni.

A magyar politika terén való hitvallásunk: az önálló független Magyarország.

Ebben el van mondva az is, hogy az olyan kormánynak, mint a mostani, diadalkocsiját nem fogjuk tolni.

Függetlenségünket nem adjuk fel, tollunkat nem adjuk bérbe. Írunk nyíltan meggyőződésünk szerint.

Ez a meggyőződés pedig azt parancsolja, hogy az amerikai magyarság érdekeiért tántoríthatatlanul küzdjünk. Nem sunyi módon, amolyan „se hús se hal"formán, de leplezetlenül, nyíltan.

Sokak által megirigyelt, de bizony tövises a pályánk, azonban ránk nemcsak erkölcsi, hanem anyagi terheket is ró. Lapunk hetenként kétszer jelenik meg, e szerint kiadásaink kétszer akkorák mint más lapoké.

Tisztelettel felkérjük előfizetőinket, hogy lejárt előfizetéseiket megújítani szíveskedjenek.

E kiemelés ha vázlatosan is, de érzékelteti, hogy milyen céljai voltak Kohányi Tihamérnak. Nem tér ki itt a szerkesztő talán a legfontosabb, a magyar egyesületekkel kapcsolatos elképzeléseire. Ugyanis, amint már említettük, szerette volna egységes szervezetbe tömöríteni az amerikai magyar szervezeteket. Már az 1892. év első számában egy közlemény jelent meg: *Felhívás az összes amerikai magyar egyletekhez és egyletekhez nem tartozó egyesekhez* címmel, amelyben lelkendezve jelentették be az Amerikai Központi Magyar Egylet megalakulását:

A philadelphiai magyar egylet mélyen áthatva az eszme magasztossága által, ez év december 6-án tartott gyűlésében illetékesnek mondotta ki, magát, egy „amerikai központi magyar egyletet"életbehívni...

Az „Amerikai Nemzetőr"az „Önállás"és a „Szabadság"ez irányban egy új korszakot nyitottak meg az amerikai magyarság életében.

Ez az egyesítésre való törekvés hamarosan megvalósult, – ha nem is philadelphiai központtal. Az 1892. évi 22. számban már bejelenti a szerkesztőség: „A Magyar Nemzeti Szövetség 1892. március 13-án 1214 taggal megalakult. Ez a nap az amerikai magyarság történetében határkőt fog képezni." Ugyanezen a számon a *Szabadság* lapfeje alatt feltüntették, hogy kiadványuk „A Magyar Nemzeti Szövetség hivatalos lapja". Majd közölték: „Kötelességünk tudatában igyekezni fogunk ezt a megtiszteltetést kiérdemelni." Nem kívánunk itt foglalkozni a „Magyar Nemzeti Szövetség" további sorsával, amely intézmény 1894-ben már meg is szűnt; – egyesek szerint azért mert egyszerre kívántak foglalkozni gazdasági, segélyezési, kulturális, társadalmi és nemzeti kérdésekkel.[4]

Közben a lap szerkesztésének szempontjából azt történt, hogy a társszerkesztő Szepessy József betegsége miatt kivált a munkából. Erről maga Kohányi így írt:

Így maradtam a lap fennállásának tizenkettedik hetében egyedül, üres pénztárral, sok adóssággal, kevés előfizetővel. Magamnak kellett végezni mindent, korrigálást, a kiadóhivatali teendőket. Utaznom kellett ide-oda, hogy a költségeket összehozzam, emellett harcolnom kellett azon ádáz támadások ellen, a melyekben más lapok részéről volt részem.

Közben a *Szabadság* ellen megindultak a már jelzett sajtó-csatározások az *Amerikai Nemzetőr* és az *Önállás* részéről. Ezen támadásokra a szerkesztő többször éles hangnemben reagált. Például így:

Azt mondja „Ö"[Önállás] önhitten, hogy a „Szabadság"-ot visszaküldözgetik.

Néhány humoros megjegyzést is hozzáfűz.

Az „Ő"már huszonháromszor jósolta meg kivonulásunkat. Miért nem írja meg[:] az „Ő-ás"kosárszámra hever a „Magyar Ház"-ban, mert se Péter se Pál nem akarja... (Sz. 1892. 41. 1.)

Többek között valamely gyűjtés jelentéktelen segélyösszege vissza nem igazolása miatt támadta Kohányit az *Amerikai Nemzetőr:*

Janson ur az „Amerikai Nemzetőr"június 22-ik számában azzal a váddal lép elő... hogy a megküldött 25 cent nyugtázását hasztalan várta[...] legpiszkosabb alapokon nyugvó rágalom[...]

[4] KENDE: *i. m.* II. 160.

Ezek a gyanúsítgatások mind arra valók, hogy a „Szabadság"érdekeinek ártsanak, hogy az amerikai magyarságot elidegenítsék az egyetlen magyar laptól, a mely az amerikai magyar munkás osztály érdekeiért síkra mert szállni.

Ezután gúnyosan vág vissza Kohányi:

A „Szabadság"-nak ma már több előfizetője van mint a kilenc éves „Nemzetőr"-nek (a magyar kormány által kegyelemképen megrendelt példányokat nem számítva be).

A *Szabadság*nak négy lappal kellett megküzdenie, amint a szerkesztő az 1892. évi 43. szám 1. oldalán meg is írta: ezzel a „rossz"újsággal négy lap foglalkozik minden héten...

Az „Ő"június 25-ik számában kijelenti, hogy a „N-r"-rel szövetkeztek a „Szabadság"ellen...
Szóval, most már tudjuk, az Ö-s és a N-r miben sántikálnak. Hát szövetkezzenek, hogy hol egyik hol másik rágalmazzon...

Sajnos a személyeskedő, sokszor durva hangnem még hosszú ideig egyik jellemzője volt az amerikai sajtónak. Viszont sajtótörténeti érdekességként tarthatjuk számon az idézett cikk azon részét, amely az *Amerikai Nemzetőr* nagyobb számú magyarországi, a kormány részéről „kegyelemképen" történt megrendeléséről tesz említést.

Egyébként maga a *Szabadság* jellegében és külső megjelenési formájában nem sokban különbözött az *Amerikai Nemzetőr*től. Még rovatai is hasonló jellegűek voltak. Lényegében a fő célkitűzés itt is az egyletek híreinek, eseményeinek közlése volt, hiszen az amerikai magyarok elsősorban ezen közlemények miatt fizettek elő a lapra.

Általában a *Szabadság* első oldalán a vezércikkek foglaltak helyet, valamint a lappal kapcsolatos közlemények, vagy valamely aktuális amerikai eseménnyel, egyletekkel foglalkozó hír. Nagy gondot fordítottak arra, hogy az óhazában történő eseményekről az akkori lehetőségekhez viszonyítva gyorsan tájékoztassák az olvasókat. Mivel az előfizetők nagy többsége kétkezi munkásokból tevődött össze, volt *Munkás hírek* rovat is. A friss hírek megküldésére felkérték az olvasókat is: „Felkérjük lapunk b. olvasóit, hogy az egyes munkás híreket velünk közölni szíveskedjenek. Ezzel honfitársaknak tesznek szolgálatot." (Sz. 1894. 48. sz. 2. p.) Sokszor a munkalehetőségekről is tájékoztattak, de közöltek például ilyen jellegű hírt is:

„— A Wayne Iron Work igazgatósága a munkások bérét önként emelte fel tíz százalékkal s kilátásba helyezte, hogy ismét fel fogja emelni béreiket..." (Sz. 1894. 48. sz. 2.)

A *Világ folyása* című rovatban az Egyesült Államokon és Magyarországon kívüli híreket közölték.

Az *Egyleti útmutató*ban voltak olvashatók a magyar egyesületekkel kapcsolatos kisebb hírek. A következő közleményt azért érdemes idézni, mert bizonyíték arra, hogy némely magyar egylet saját könyvtárral is rendelkezett:

New Yorki I. magyar önképző egylet
Helyisége 318 Houston utca...
Díszgyűléseit minden hó első vasárnapján, heti gyűléseit hétfő este tartja.
Elnök Angyalfy Endre... könyvtárnok Markovics E.
Könyvtár nyitva este 8–10-ig. (Sz. 1892. 3. sz. 4.)

Ilyen és hasonló jellegű híradások sok esetben szinte egyetlen forrásai, bizonyítékai némely amerikai magyar egylet létezésének.

A Cleveland várossal kapcsolatos híreket, tudósításokat is külön rovatban közölték. Minden szám tartalmazott szépirodalmi jellegű anyagot, ezek igen jelentős része folytatásokban jelent meg. Például 1894-ben Justh Zsigmond *Delelő* című írását, Mikszáth Kálmántól *A táborszernagy halálát* jelentették meg. Jókaitól Gárdonyitól is gyakran közöltek. Sajátos módon — az akkori szokástól eltérően — többek között Gárdonyi Gézának honoráriumot is fizettek, dollárban. Ezt a juttatást a nagy író levélben köszönte meg Kohányinak, és később is összeköttetésben maradtak. Részleteket közlünk az egyik levélből:

Eger, 1905. augusztus 11.

„Tisztelt Szerkesztő Uram!

Én ugyan régen tapasztalom, hogy az amerikai lapok, még az angolok is szedegetnek a munkáimból, de egyedül az Ön becsületes lelkében mozdult meg a méltányosság érzése. Fogadja hálás köszönetemet az Oceánon átröpített bankókért.

Szíves ajánlatára pedig ez a válaszom:

Uj Göre-könyvet írni ez idő szerint nincs a munkasoromon. Hála Istennek most már azt írhatom, a mit magam akarok: bármit írok, nem penészedik meg a fiókomban. Göre-dolgokat tehát most már ritkábban faragok.

Érdekes lenne és bizonyára nagy feltünést keltene, ha megegyezésünk sikerülne. De ha nem is lesz belőle semmi, én magát a gondolatot is köszönöm. Mi ugyanis az óhazában mindig örülünk, valahányszor azt látjuk, hogy az Amerikába sodort magyarok érzelmei egységben maradtak velünk.

Tisztelő híve:

Gárdonyi Géza, s. k."[5]

Feltehetően Gárdonyi népszerű Göre Gábor figurájának amerikai utazásáról írott regényt kért Kohányi. Gárdonyi Géza 1912-ben a lap alapításának huszadik évfordulója alkalmából is köszöntötte a szerkesztőt és egyben a *Szabadság*ot:

> . . . A te lapházad világító torony lett a Kolumbus világrészében szerteszórt testvéreinknek. Az óhaza ott szorít kezet mindennap az új hazával. Az új haza ott kérdi meg mindennap: mik történnek otthon?
>
> A te lapod suhogása, a magyar föld szellőjének susogása az idegenbe vándorolt milliónyi magyar szívnek!. . .

A lapban többször jelezték, hogy a kiadóhivatalban magyar nyelvű könyvek vásárolhatók. Kohányi Tihamér maga is állított össze angol-magyar nyelvkönyvet.

> Könyvek és naptárak.
>
> Lapunk kiadóhivatalában mindennemű imakönyvek, regények, olvasmányok és az 1892 évre szóló naptárak kaphatók. (Sz. 1892. I. sz. 3.)

Sokszor az éppen kapható könyvek felsorolására is sor került.

Talán legérdekesebb és legolvasottabb része volt a lapnak a hirdetés rovat, amely rész rendkívül fontos szerepet játszott az amerikai magyarok életében, hiszen egymás kölcsönös segítését is lehetővé tette.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a kortársak szerint Kohányi Tihamér vállalva az esetleges anyagi hátrányokat is, az amerikai magyarság számára károsnak ítélt hirdetéseket, reklámokat nem volt hajlandó közzétenni lapjában:

> . . . felállította azt az elvet, hogy az amerikai magyar lapszerkesztőnek gondosan ellenőriznie kell lapja hirdetési rovatát és nem szabad a lapban kiadni a szédelgési szándékokat takaró hirdetéseket. . .
>
> Kohányi tisztában volt azzal, hogy ha ő elfogadja olyan telepítések hirdetéseit, a melyek nem lelkiismeretes emberek kezeiben vannak, akkor évente sok ezer dollár hirdetést kaphat. . .
>
> Aranybánya-részvényeket nem hirdetett Kohányi a lapjában soha. . . a hiénák hirdetéseit se lehetett becsempészni sehogyan.[6]

Természetesen egyéb kisebb-nagyobb rovatok is feltűntek a *Szabadság*ban, majd megszűntek. Például az *Egyről másról* rovat, amely elsősorban rövid kuriózum jellegű híreket közölt.

Kohányi szerkesztésében a lap hamarosan fellendült, emelkedett az előfizetők száma, számos kezdeményezésére, polémiáira felfigyeltek Amerika-szerte. 1897-ben már azt közölhette, hogy a „legnagyobb magyar lap az Egyesült Államokban. (Liberty) Hungarian weekly. The largest Hungarian Paper in the

5 WARM: *i. m.* 94.

6 WARM: *i. m.* 88–89.

United States." (Sz. 1897. 2. sz. 4.). Ugyanebben az évben Kohányi beolvasztotta lapjába a New York-i *Magyar Hiradót*. Ezt a körülményt is feltüntette a címfejen. 1899-ben kiadta az első színes karácsonyi számot. Majd büszkén jelenthette a huszadik század első évében, hogy az akkor létező 186 amerikai magyar egyletből „143 a „Szabadság"-ban hirdette egyleti ügyeit. . . " (Sz. 1901. 1. sz. 2.)

Mivel itt nem lehet célunk a máig megjelenő lap teljes történetének a feldolgozása, csupán csak az alapító szerkesztő Kohányi haláláig terjedő korszakkal foglalkozunk.

Jelentős sikernek minősíthető az amerikai magyar sajtó kezdeti korszakának viszonylatában, hogy megérte alapításának tizedik évfordulóját és képes volt a további évtizedekben is fenntartani magát. Kohányi elérte, hogy a *Szabadság* az amerikai magyarság legjelentősebb orgánumává vált és hogy az ekkor még hetenként megjelenő kiadvány (utóbb hetenként kétszer látott napvilágot, napilappá pedig 1908-tól alakult) jelentős hatást tudott gyakorolni a magyar kivándorlókra. Az alapítás tizedik évfordulójára 72 oldalas emlékszám is megjelent. A kiadványra felfigyeltek a hazai politikusok és újságírók is — általában is ekkoriban indultak meg a hivatalosnak minősíthető kapcsolatok a hazai szervek és az amerikai magyarok között. Köszöntötte a lapot Széll Kálmán miniszterelnök, üdvözölték Wlassics Gyula és Darányi miniszterek, de számos amerikai vezető (szenátorok) is.

A kapcsolatfelvételnek jelentős állomása volt, hogy nemzeti zászlót küldtek az amerikai magyarságnak. Erről a következőképpen számolt be a lap:

> Isten Hozott Édes Anyánk!
>
> Ezerkilencszázkettő augusztus harmincegyedik napja arany betűkkel lesz Amerika magyarsága történetének a lapjaira feljegyezve.
>
> Ezen a napon ér partot az a zászló, a melyet a magyar nemzet az „Országos Nemzeti Szövetség" útján az amerikai magyaroknak ajándékozott. . .
>
> Az eddigi előkészületekből ítélve a New Yorkban lefolyandó ünnepségek felül fognak múlni minden eddig rendezett magyar ünnepet. . .
>
> Kohányi Tihamér.
>
> (Sz. 1902. 35. sz. 14.)

Egyébként a zászló érkezésével kapcsolatban is adódott támadás, ugyanis az volt ráhímezve, hogy „Hazádnak rendületlenül légy híve oh magyar". Ezt az idézetet a korabeli amerikai pánszláv sajtó amerikaellenes megnyilvánulásnak tüntette fel; feljelentést is küldtek az Amerikai Egyesült Államok elnökének. Az ügy tisztázódásáig számos cikk foglalkozott a témával a *Szabadság* hasábjain.

Az 1902. év másik nagy eseménye a debreceni Tóth András — Tóth Árpád költő édesapja — által készített clevelandi Kossuth Lajos-szobor felállítása volt, a nagy magyar államférfi születésének századik évfordulója alkalmából. Ekkor finom papíron külön „Kossuth szám"-ot adtak ki (Sz. 1902. 39. sz.), amelynek címoldalán a valóban szép szobor nagy méretű képe látható. A szoboravatási ünnepségekről így számolt be később a lap:

> Szombaton este a Clark ucai Hungarian Hall-ban ismerkedési estély volt. . .
>
> Sok lelkes beszéd hangzott el itt is. Az estélyről Kossuth Ferencnek és Tóth András szobrásznak üdvözlő táviratot küldtek. . . Kossuth dicső ércalakja előtt meghajolván Amerika népe, mű alkotóját szívből üdvözöljük.
>
> Nagy lelkesedést keltett Zseni József beszéde, aki szóba hozta, hogy az amerikai nemzet szívességét viszonzandó Washingtonnak kellene szobrot állítani Budapesten.
>
> (Sz. 1902. 40. sz. 1.)

A terv Kohányi és a Szabadság nem csekély mértékű közreműködésével végül 1906-ban valósulhatott meg, a liberális szellemű Bárczy István akkori budapesti polgármester tevékeny segítségével.

Jelentős esemény volt a lap életében, hogy 1909-ben Fecsó Imre hírlapját, a *Magyar Napilap*ot — amely kiadvány „Az első amerikai magyar napilap"-nak hirdette magát — sikerült magába olvasztania. Története folyamán a legnagyobb elismerésben alapításának huszadik évfordulója alkalmából volt része a *Szabadság*nak. Ekkor is kiadtak egy díszes, vastag jubileumi számot. Az ez alkalomból rendezett banketten — amint már említettük — megjelent Clevelandben Taft, az Egyesült Államok akkori elnöke is.

A *Szabadság* első korszakának az alapító szerkesztő Kohányi Tihamér 1913-ban, nem sokkal az évforduló után bekövetkezett hirtelen halála vetett véget, a lap további történetével itt már nem kívánunk foglalkozni. Kohányi politikai arculatának mai megítélése a szakirodalomban nem túl kedvező, elsősorban

az akkori hazai nemzetiségek kivándoroltjaival kapcsolatos néhány megnyilatkozása miatt. Kohányi Tihamér mellett felhozható, hogy jelentős része volt egyesületek szervezésében, megerősítésében és sajtónyilvánossághoz való juttatásában. Tevékenyen részt vett a clevelandi Kossuth- és budapesti Washington-szobrok felállításával kapcsolatos mozgalmakban. Erőfeszítéseket tett, hogy a kivándorolt magyarság ne szakadjon el az óhazától. Azt is el kell ismerni, hogy az ő személyes erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a lap színvonala — különösen a századforduló után — emelkedett. Teret biztosított lapjában az amerikai magyar íróknak, művészeknek. Végül megállapíthatjuk, hogy a *Szabadság* évfolyamai ma is egyik legfontosabb forrásai az amerikai magyarság történetének.

BATÁRI GYULA

Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt") Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya. Zs. Szabó Sándor kisgazdapárti, majd parasztpárti politikus volt. 1892-ben született Mezőcsáton (Borsod megye), kisnemesi eredetű, módos paraszt családban. A helyi elemi iskola végzése után a jóeszű gyereket a sárospataki kollégiumba adták tanulni. Mivel szüleinek a gazdaságban szükségük lett rá, két év elvégzése után abbahagyatták vele a tanulást.[1]

A politika iránt érdeklődő fiatal gazdaemberként az 1930-as évek elején belépett a Független Kisgazda, Földmunkás, Polgári és Agrárpártba. Jelentős része volt abban, hogy az 1935-ös választásokon a mezőcsáti választókerületben a kormánypárti Purgly Emillel szemben Echardt Tibort, a Kisgazdapárt vezérét választották meg képviselőnek.[2]

Feltehetően 1937-ben vagy 38-ban kapcsolatba került az akkor már a Kisgazdapártba átlépett Bajcsy-Zsilinszky Endrével. A nagy politikus az említett években egy alkalommal mezőcsáti lakásán is meglátogatta Zs. Szabó Sándort.[3] A szorosabb kapcsolat jele, hogy a politikus budapesti találkozásukkor, 1939. január 19-én dedikálta neki *Egyetlen út: a magyar paraszt* című munkáját, amely 1938-ban jelent meg, a Kelet Népe kiadásában. A politikus a könyvbe az alábbi sorokat írta: „Zs. Szabó Sándor uramnak régi barátsággal Bajcsy-Zsilinszky Endre."[4]

Zs. Szabó Sándor élete végéig büszke volt a dedikált könyvre, 1957-ben, amikor Szénási Géza legfőbb ügyészhez beadványt intézett a kuláklistáról való törlése érdekében, rehabilitációjának egyik indokaként hozta fel Bajcsy-Zsilinszkyvel való egykori barátságát:[5]

> Végül mint utolsó ütőkártyát, mint politikai múltam legszebb emlékét, még csak egyet említek. Vértanúhalált halt Bajcsy-Zsilinszky Endre is kitüntetett. Barátjának fogadott. „Egyetlen út: a magyar paraszt" dedikált, s mai is ereklye gyanánt őrzött könyvével megajándékozott.
>
> Én pedig 1947. március 15-én, a dicső 1848-as szabadságharc 99. évfordulóján, a mezőcsáti hősi szobornál, a megváltozott és felszabadult magyar nép nevében emlékbeszéddel róttam le iránta a kegyelet adóját, s amely beszédemhez a Kommunista Párt akkori mezőcsáti titkára, Jobbágy János az elsők között gratulált.
>
> Büszke voltam — bárha meghagytak is kuláknak, belső ellenségnek — arra, hogy neki voltam barátja, követője. Neki, a halhatatlan nagy magyar szabadsághősnek, nem pedig — mint annyi reakciós érzelmű rehabilitált kulák — a hírhedt, jogtipró és népelnyomó Borbély-Maczkynak.[6]

Zs. Szabó Sándort az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a „nagygazdáknak nem tetsző" vélemény kinyilvánítása miatt kizárták a Kisgazdapártból. Ezt követően belépett a Veres Péter vezette Nemzeti Parasztpártba.

Az 1940-es évek végén számos gazdatársával együtt kuláklistára helyezték. A nagy beadás, a sok adó és az állandó zaklatások miatt 1952-ben 100 hold földjét az államnak ajánlotta fel, s elment a diósgyőri

1 Zs. Szabó Sándor személyes iratai (birtokomban).
2 Uo.
3 Özvegy Zs. Szabó Sándorné (Mezőcsát) személyes közlése.
4 Bajcsy-Zsilinszky Endre könyve (birtokomban).
5 Zs. Szabó Sándor levele a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészségének. Mezőcsát, 1957. (Kézzel írott levélfogalmazvány.)
6 Borbély-Maczky Emil Borsod megye főispánja volt 1944-ig.

nehézszerszámgépgyárba segédmunkásnak. Innen ment nyugdíjba, az 1950-es évek végén. Mint nyugdíjast nagy földszeretete a helyi mezőgazdasági termelőszövetkezet soraiba vitte, ahol még néhány évig dolgozott.[7] 1971-ben halt meg, földi maradványait a helyi temetőben hantolták el.[8]

A könyv dedikálója, Zs. Szabó Sándor Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó emlékei adalékokat szolgáltatnak a nagy politikus még mindig hiányzó életrajzi monográfiájának elkészítéséhez.

SZECSKÓ KÁROLY

[7] Özvegy Zs. Szabó Sándorné személyes közlése.
[8] A mezőcsáti temetőben lévő sírkövén olvasható halálozási dátuma.

SZEMLE

Dézsi Lajos kézirathagyatéka. Összeállította Monok István. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria, Tomus X.) Szeged, 1989. 113. p.

Dézsi Lajost nemcsak mint József Attila professzorát és segítőjét tartjuk számon, hanem mint a régi magyar irodalom jeles és termékeny kutatóját is. Hagyatéka a Szegedi Egyetemi Könyvtárba került, s méltatlan körülmények között ott hevert jó fél évszázadig. A kézirattár kezelői és a szegedi irodalomtörténészek ismerték ugyan az anyagot, néhány szép tanulmány is készült belőle, de igazán használhatóvá csak mostani feltárása után vált.

Monok István rövid előszavában végigköveti Dézsi Lajos életútjának főbb állomásait a debreceni Református Teológiai Akadémiától, berlini és budapesti tanulmányain át egészen a Kolozsvári Magy. Kir. Ferenc József Tudományegyetemig. Erdély megszállása után az egyetemet követve ő is Szegedre költözött, s folyamatosan viselt különböző egyetemi tisztségeket. 1921–1932-ig a Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője volt, s közben dékán (1922–1923.), prodékán (1923–4.), rektor (1928–29.) és prorektor (1921–22., majd 1929–30.). Az Akadémia 1923-ban emelte rendes tagjai sorába.

Ismeretes, hogy a szegedi egyetem irattára elpusztult. Szerencsére Dézsi hagyatékában – s más professzorokéban is – számos az egyetemi élettel kapcsolatos irat található, amelyek ugyan nem pótolhatják a dokumentumokat, de főbb vonalaiban rekonstruálhatóvá teszik az egyetem történetét. Különösen gazdag ilyen szempontból, számos tisztségéből következően, Dézsi Lajos hagyatéka. Előadásainak szövegén, diákjainak névsorán át a különböző egyetemi rendezvények napirendjét feltüntető meghívókra, az összejöveteleken készített jegyzeteire gondolunk itt elsősorban.

A hagyaték igen gazdag szövegmásolatokban, melyek nagyobbrészt Dézsi autográf, s rendkívül pontos másolatai 16–17. századi irodalmi szövegekről, de akadnak fotókópiák is. E másolatok értékét növeli, hogy vannak köztük olyanok is, melyek eredetije időközben elpusztult, illetve amelyek hozzáférhetetlen erdélyi közgyűjteményben lappanganak.

Dézsi Lajost azonban nemcsak irodalomtörténészként tartjuk számon, hanem mint bibliográfust is. *Adalékok a magyarországi nyomtatványok bibliographiájához* c. műve ma is sokat forgatott kézikönyv. A legnagyobb szolgálatot azonban Apponyi Sándor *Hungaricá*jának befejezésével és sajtó alá rendezésével tette tudományunknak. Az ő gondozásában jelent meg 1925-ben a 3. és 4. kötet. (Apponyi Sándornéval folytatott levelezése szintén megvan a hagyatékban.)

Kiterjedt levelezése külön is figyelmet érdemel. Csaknem valamennyi, a korban jelentős irodalomtörténésszel, történésszel levelezésben állott, tudománytörténeti szempontból tehát nem mellőzhető az anyag. A levelezés betűrendben került közlésre, de a levélírók nem szerepelnek – sajnos – a mutatóban, melynek azonban nem ez a legnagyobb hibája. A számok nagyobbik része, mintegy 80%-a hibás. Nehéz kideríteni ennek okát. Úgy véljük, hogy a 177. tétel után utólag beszúrt egyet a szerző, de ezt nem korrigálta az előzőleg már elkészült mutatóban. Akárhogy is történt, kár érte, mert különben csak dicsérnünk kell Monok Istvánt, aki szakítva a szegedi Egyetemi Könyvtár korábbi munkatársainak gyakorlatával, nemcsak a maga számára aknázta ki Dézsi Lajos hagyatékának kincseit, hanem a gyűjtemény rendezése után – számos tudományág hasznára – annak katalógusát is közzétette.

Kőhegyi Mihály

Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubileums des Missale Aboense. Hrsg. v. Esko HÄKLI und Friedhilde KRAUSE. Berlin, 1988. 107 p.

Az első finnországi nyomtatott könyv megjelenésének 500. évfordulóján a helsinki egyetemi könyvtár a berlini Staatsbibliothekkal közösen egy kisméretű, szerény kiállítású, de gazdag tartalmú tanulmánykötetet adott ki. A németországi közreműködést és a kiadvány német nyelvét részben az indokolja, hogy Finnország nyomdászatának megszületésében jelentős szerepet játszottak a német nyomdászok, részben pedig az az általunk is jól ismert körülmény, hogy a kis népek csak valamely világnyelven léphetnek ki a nyelvi elszigeteltségük okozta ismeretlenségből. (Ez vonatkozik sajnos még a két legnagyobb finnugor származású népre is, hiszen nyelvrokonságunk ellenére sajnos – még egymás között is – mi is közvetítő nyelvekre vagyunk rászorulva.) E kis kötet tanulmányai segítségével éppen a finn könyvtörténet néhány fontos területéről kapunk tájékoztatást.

Ismeretes, hogy Finnország a 12. század közepétől 1809-ig a svéd birodalom része volt. Ez a körülmény, valamint a reformáció 16. századi viharos évtizedei magyarázzák, hogy a finnországi könyvkiadás csak vontatottan indulhatott meg. A finnországi könyvtörténet kezdetének tekintett *Missale Aboense* 1488-ban, a turkui püspök megrendelésére, Bartholomäus Ghotan lübecki nyomdájában készült. E mű volt az egyetlen ősnyomtatványuk. A második Finnország számára nyomtatott könyv, a *Manuale seu Exequiale Aboense* című szertartáskönyv csak 1522-ben látott napvilágot Halberstadtban, az utolsó római katolikus turkui püspök rendelésére.

Pedig – miként a múlt századi kutatások kiderítették – a középkori Finnországban tekintélyes könyvgyűjtemények voltak, ezeknek azonban csak a töredékei maradtak fenn. Magából a *Missale Aboense*ből csak egyetlen pergamen-példány maradt fenn, de a töredékekből három példányt állítottak össze. 1971-ben fakszimile-kiadás készült, melyet a jubileum alkalmából ismét kiadtak.

A kötet írásai a finn könyvtörténet kezdetein kívül (Esko Häkli: *Entstehung und Entwicklung des finnischen Buches)* megvilágítják a finn könyvkultúra egyéb fejezeteit is. Így olvashatunk az észak-európai könyvkereskedelem kibontakozásáról (Holger Nickel: *Zu Buhhandel und Buchproduktion im nordeuropäischen Raum der Inkunabelzeit), 18. századi könyvtárakról (*Folke Nyberg: *Eine Bibliothek aus dem 18. Jahrhundert in Porvoo),* a 17–18. századi finn tudósokról (Anto Leikola: *Finnische Gelehrte im 17. und 18. Jahrhundert*), a finnországi bibliofiliáról (Jarl Pousar: *Bibliophilie in Finnland)* és hasonló témákról.

A kiadvány értékes információkat tartalmaz azok számára, akik a finn művelődéstörténetben kevésbé járatosak. Ez sajnos sokunkról elmondható, pedig éppen e tanulmányok bizonyítják, hogy ha a nagy földrajzi távolság miatt a két nép között, elválásuk óta aránylag kevesebb volt is a kapcsolat, az európai kultúrába való beilleszkedés és az azért vívott küzdelmek terén számos analógia és sorsközösség mutatható ki, még a könyvtörténet keretében is.

KÓKAY GYÖRGY

Walter Lukan–Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich. Verzeichnis der Bibliotheken, Institute, Archive und Museen. Wien–München, 1990. Verlag für Geschichte und Politik–R. Oldenbourg Verlag. 168. p.

Az Ausztriában a kelet-, közép-, kelet-közép- és délkelet-európai kérdéseket kutató nélkülözhetetlen segédkönyvet kapott kézbe ezzel az intézmény- és kutatóhely-jegyzékkel. Látszatra alig több, mint egy szokásos címjegyzék, valójában éppen a rendkívül alapos leírás teszi lehetővé, hogy nemcsak az egyes könyvtárak, intézményi könyvtárak, intézetek, múzeumok gyűjtőkörét, anyagának jellegét és – nem utolsósorban a „keleti" – cserepartnerek jegyzékét kapjuk meg, hanem ennél jóval többet: az osztrák „keleti" érdeklődés tagozódását, egy tudománypolitika területi megoszlását, valamint (ha címszavakban is) intézmény- és gyűjteménytörténetet. Ilyen módon betekintést nyerhetünk az osztrák kutatási lehetőségekbe és kutatási irányokba egyszerre; az ötféle név- és tárgymutató (intézményi jegyzék területi – városi – megoszlás szerint, az intézmények ábécérendbe sorolt jegyzéke, személynévmutató, a publikációk mutatója, a kutatott régió, illetve a tárgykörök mutatója) kitűnően eligazít; bármely oldalról igyekszünk információt kapni, sokoldalú és megbízható ismeretekkel fogunk rendelkezni. Az egyes „szócikkek" felépítése ekképpen alakult: az intézmény neve, címe, telefonja, vezetője, a tudományosan minősített munkatársak száma, a használat-, igénybevétel köre, nyitvatartási idő, az állomány (mennyiség, jelleg), gyűjtőkör, különleges gyűjtési terület, a gyűjtemény leírása (mikor alapították, mit tartalmaz az anyaga, különlegesen érdekes vagy fontos anyag stb.), katalógusok, az intézményről kiadott, jelenlegi legfontosabb publikációk, tudomá-

nyos kapcsolatok és cserepartnerek, az intézményről szóló összefoglaló szakirodalom. Az intézmények, könyvtárak jelentőségének megfelelően terjedelmesebb vagy rövidebb a megfelelő szócikk, s természetszerűleg elmaradnak egyes információk ott, ahol erre nincs szükség, illetve bővül más információkkal, ahol az intézménynek és könyvtárnak lényeges közölnivalója akad.

Az ilyen jellegű összeállítást a kutatói igény és a megnövekedett tudományos érdeklődés indokolja. Ausztria mindig is fontos szerepet töltött be a magyar és a környező szláv népek kulturális életében, Bécs jó darabig a szlavisztika egyik központja volt; s az évezredes történelmi, dinasztikus, főúri és egyéb kapcsolatok eredményeképpen bécsi és általában ausztriai könyvtárak őriznek sok olyan hagyatékot, amelynek ismerete nélkülözhetetlen az egyes nemzeti történetek és művelődéstörténetek szempontjából. Az Ausztriában található kelet- és délkelet-, valamint közép- és kelet-közép-európai anyag felmérése, lelőhelyeinek rendszerbe és rendbe foglalása így a kutatás előfeltételének minősül, kiváltképpen, ha a megkönnyebbedett utazási-kutatási ösztöndíj lehetőségekre gondolunk. Különösen hasznos az egyes egyetemi (tanszéki) könyvtárak anyagának ismertetése, hiszen ezek általában elvesztek a kutatók szeme elől, és inkább csak az egyetemi szemináriumok résztvevői előtt voltak nyitva. Jóllehet megbújhatott számos, a kutatás szélesebb köre számára izgalmas, feldolgozásra váró anyag.

A rendkívül gondos munkával, alapos gyűjtéssel előkészített kötet minden kutató számára igen fontos segédeszköz, és kívánatos volna más országokban is hasonló anyag nyomdába adása, megjelentetése.

FRIED ISTVÁN

BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hg.: Ludwig RICHTER und Heinrich OLSCHOWSKY. Leipzig, 1990. Bibliographisches Institut. 400 p.

Feltehetőleg az utolsó könyvek egyike, amelynek kolofonjában ezt a jelölést találjuk: Printed in the German Democratic Republic. S amikor üdvözölve a történelmi változásokat, mégis vegyes érzelmeinkről számolunk be, ez annak szól, vajon különféle intézmények munkatársaitól a jövőben fogunk-e kollektív tevékenység eredményeképpen ilyen és ehhez hasonló – anyagában jórészt nélkülözhetetlen információkat tartalmazó – kézikönyveket kapni? Vajon az egyes projektumok szűkre méretezett személyzete képes lesz-e majd ilyen igényében impozáns, kilenc nagy irodalmi területet átfogó vállalkozás teljesítésére ennyire rövid idő, mintegy három és fél esztendő alatt. (Az utolsó hivatkozások 1988-as munkákra vonatkoznak.) S ha számos kifogást emelhetünk is a tényanyagot illetőleg, ezért nem a gyors munkát, inkább a helytelen gyakorlatot tesszük felelőssé: a lektorálás munkáját ugyanis nem helyi erőkre, hanem az egyes nemzeti irodalomtudományok képviselőire kellett volna bízni, így számos (kisebb-nagyobb) tévedés elkerülhető lett volna.

A jól szervezett kollektív munka iránt érzett nosztalgiának azonban határt szab a lexikon „szellemisége", amely híven fejezi ki az egykori NDK irodalom- és tudományszemléletét, mely a valóban irodalmi-esztétikai tényezőkkel és jelenségekkel szemben majdnem több helyet biztosít az ideológiának, s a nagy és európai jelentőségű irodalmi irányok között a valójában sosem pontosan meghatározott és kiemelkedő alkotásokkal aligha dicsekedhető „szocialista realizmus"-t melegen méltatja (elhallgatva természetesen, hogy az öreg Lukács György szerint Szolzsenyicin a „szocialista realizmus" legújabb irodalmának legjelentősebb képviselője). Ugyancsak ideológiai és nem esztétikai mérlegelés alapján került a „proletarische Literatur" a kiemelt szócikkek közé, hasonlóan a „Literatur des antifaschistischen Wiederstands 1939/45" szócikk, amely a jelzett évszámokat megelőző példákat is hoz, egyébként helyesen, amely viszont ugyanakkor a korszak stíluspluralizmusa miatt jószerivel mellőzni kényszerül azt a fundamentális kérdést: a korszak üldözött költői miképpen teremtik meg műveikkel a valóságban nem létező harmóniát, a klasszikus forma és a mondandó szigorúsága miképpen fejezi ki élet és irodalom diszkrepanciáját.

A kötetnek feltétlenül érdeme, hogy a tizenöt szerző azonos elvek szerint építette föl szócikkeit, s az egyes területekre eső szócikkek arányát is megfelelőnek mondhatjuk. 33 általános jellegű szócikk (stíluskorszakok, áramlatok, irányok, szellemi mozgalmak) mellett az albánra 11, a bolgárra 31, a jugoszláv népek irodalmára 30, az újgörögre 20, a lengyelre 45, a románra 28, a szlovákra 25, a csehre 31, a magyarra 34 szócikk esik. A Teleki Könyvtár a magyar és a román szócikkek között egyként említtetik, jóllehet a 18. századi Erdély főura, Teleki Sámuel intencióinak ez aligha felelne meg. Más kérdés, hogy az átfogó, szinte valamennyi irodalom jelenségeit magukba foglaló címszavak a fenti látszólagos egyenlőtlenségeket elsimítják, mindenütt vagy az esetek többségében arányosan tárgyalva az irodalmakat. Csak arról feledkeztek meg a szer-

kesztők (vagy túlzott óvatosságból tértek ki a feladat elől?), hogy legalábbis 1944-ig nemcsak jelentős számú német ajkú lakosság élt az általuk Ost- und Südosteuropának (általunk Ostmitteleuropa und Balkannak) nevezett területen, hanem ez a német ajkú lakosság számottévő, a 20. században pedig világirodalmi jelentőségű szerzőket és műveket adott. Nem tudom, milyen meggondolás alapján került a „rumänische Literatur" szekciójába a *Neue Literatur* c. folyóirat, amely 1949-től Temesvárt, 1956-tól Bukarestben jelenik meg, előbb félévenként, majd kéthavonként, végül havonta. Ez az egyetlen nyom árulkodik arról, hogy a régióban német ajkúak éltek, illetve élnek, ez az önmagában jelentős, de manapság sem az egyedüli produkciója a régió németségének. Például a prágai német irodalom (Kafka, Max Brod stb.) vagy az 1944-ig megjelenő *Pester Lloyd*,a *Prager Tagblatt, Prager Presse* (hogy csak néhányat említsek a fölösen szaporítható hiánylistából) ebbe a lexikonba kívánkozott volna, hiszen nem a sajnálatosan és kényszerűen megfogyatkozott számú romániai németek lapja volt az egyetlen, amely közvetítő szerepet vállalt egy anyanyelvi irodalom és a német nyelvű olvasók (illetve a világirodalom) között, hanem a prágai *Ost und West* vagy a ljubljanai *Carniolia,* a horvátországi *Luna* vagy *Der Pilger,* de említhetjük a *Pesther Tageblatt*ot, a *Pester Zeitung*ot is. S ha – egyébként üdvözlésre méltó módon – szócikket kapunk „Jiddisches Theater" címen (jó lett volna a jiddis nyelvű *irodalom*ról is olvasni!), akkor a régióban sokáig sikeres német nyelvű színházakról miért nem? Csak mellékesen: a pesti Német Színház 1812-es megnyitójára Beethoven komponált ünnepi nyitányt. Azt általában elmondhatjuk, hogy ahol bonyolultabbnak tetsző, a hagyományos keretekbe nem férő jelenségekről volt szó, ott a szerzők lemondtak annak tárgyalásáról: jó példa erre a „Nationaltheater" címszó. Míg a szlovák részben legalábbis említik a mozgalommá fejlődő „Laienspiel"-t, addig a szerb (illetve „jugoszláv") részben nem kerül sor annak említésére, hogy a szerb színjátszás atyja, Joakim Vujić nem csupán fordított magyarból, hanem magyar színészekkel közösen produkált színielőadást Pest-Budán. Ám jellemző az is, hogy a valójában együvé tartozó vagy egy címszó alatt tárgyalható műfajokat, jelenségeket nemzeti irodalmak szerint szétszabdalják, s így lényegében ismétlésekre kényszerülnek; s ami még nagyobb hiba: a hasonlóságokra jórészt nem derül fény, és így nemzeti irodalmi jellegzetességként tetszik ki, ami irodalmak meghatározott fejlődési fázisában szinte törvényszerű. Bolgár–jugoszláv (persze, nem szlovén)–román „Heiduckenlieder"-ről olvashatunk és külön „Kleftenlieder" címszó alatt újgörög népénekekről, viszont elmarad a magyar betyárénekek említése. Ugyancsak külön esik szó a román poporanizmusról; „Volkstümler-Schriftsteller" címmel a magyar mozgalomról, s nem esik szó a ruralizmusról, majd ismét külön írnak a magyar szociográfiáról (mint jórészt magyar írók törekvéséről), s így az ideológiai gyökerekben mutatkozó hasonlóság, majd a paraszt-kultusz fölerősödése, a parasztregények szerepe, expresszionizmussal érintkező előadásmódja *közös* jellemzőként nem említtetik. Ugyancsak elfeledkeztek a szerkesztők arról, hogy az ariánusok nemcsak Lengyelországban tevékenykedtek, hanem, mint erről több nem magyar nyelvű monográfia tanúskodik, Erdélyben is, nem is szólva a lengyel–magyar kulturális-politikai kapcsolatokkal foglalkozó lengyel, magyar, német és angol nyelvű szakmunkákról, továbbá a kötet 12–13. lapján található magyar kézikönyvekről. *Plamen* címen kizárólag horvát lapról ír a kötet, a cseh *Plamen*ről nem; a neoklasszicizmusról úgy esik szó, mint 1945 után keletkezett lengyel irodalmi mozgalomról, jóllehet az olasz irodalomtudomány „gusto neoclassico"-ját a magyar irodalomtörténész Szauder József a magyar klasszicizmusnak kései szakaszára alkalmazta, és ezen bírálat szerzője a fogalmat érvényesnek vélte és véli a kelet-közép-európai irodalmaknak a romantikát megelőző, másutt közvetlenül elébe játszó periódusára (bár a „klasszicizmus" címszóban fölvetődik ez a probléma). Ennek megfelelően elnagyoltnak és pontatlannak tartom azt, amit a szentimentalizmus és a romantika viszonyáról írnak a szerzők („gelegentlich verflochten, oft aber im Widerstreit von ihnen"), hiszen különféle poétikák meghatározta irányokról nemigen tételezhető, hogy „gelegentlich verflochten", mivel akkor a poétika lényeges elemei változnak (Erről Northrop Frye-tól kezdve Szauder Józsefig sokan írtak!).

Nemigen értem, hogy miért nem kapott a manierizmus és a rokokó külön címszót (több helyütt, elszórva találunk rájuk utalásokat), az meg végképpen hiba, hogy „Buchhandel" vagy „Buchwesen", ill. „Zeitungen" címszavakra nem bukkantunk, amikor „Lesehallé"-ról bolgár viszonylatban, továbbá a jugoszláv olvasási szokásokról szólva megfelelő ismertetést kapunk. Egyrészt a könyvkultúra fejlődését nagyobb távlatban bemutató címszóba (amely valamennyi irodalomra kiterjedhetett volna) belefért volna a „Lesehalle", továbbá: „Lesezirkel", „Verlag", „Verlagspolitik" stb. témaköre, másrészt olyan részletekre is lehetett volna gondolni, mint a falusi könyvtárak és

általában az olvasási szokások bemutatása. Ebbe a gondolatkörbe tartozik, hogy a ponyvairodalom – Volksbuch – is említést érdemelt volna, a több nyelven kiadott műveknek nem csupán ízléstörténeti szerepe számottevő. Ugyancsak igen tanulságos lett volna, ha az irodalmi hamisításokat összefoglaló jellegű címszó mutatta volna be, röviden érintve a küzdelmet, amelyet jórészt pozitivista szellemiségű alkotók a tudományos igazságért folytattak. Mindenesetre ilyen és ehhez hasonló példák sokkal többet árultak (volna) el az egyes nemzeti irodalmakról és a régióról, mint a túl hosszúra sikerült „proletarische Literatur" vagy a nem kevésbé terjengős „sozialistischer Realismus". A messianizmus – a szerkesztők szerint – a lengyel és a szlovák irodalom romantikus korszakának jellegzetessége, jóllehet legalább olyan mértékben van jelen a magyar irodalomban is az 1840-es években. Itt jegyzem meg, hogy több helyütt erősen félrevezető a „Slowakei" megjelölés: például Ján Kollár 1819–1849 között Pesten volt evangélikus lelkész, tevékenysége a szlovák irodalomba illik, nem egy pontosan meg nem határozott Szlovákiába. Ebben az időben csupán a lelkekben és az eszmében élt „Polen" (a harmadik felosztás után 1918-ig), „Slowenien" sem létezett államjogilag, a legjelentősebb írástudók sem sejthették a *Krajnska Čbelica* kiadásakor, hogy az 1918 után miképpen fog létrejönni.

Ide kapcsolódik az a megjegyzésem, hogy német szövegben furcsának hat a városneveknek nem német nyelvű jelölése. Ugyanis szinte mindegyik, a lexikonban előforduló városnak van német neve, amelyet ismertek, használtak. Az lett volna a jó megoldás, ha a szövegben németül lettek volna megtalálhatók, s egy tárgymutatóban vagy városnév-mutatóban az összes nyelven, amelyben létezik megjelölésük. Arról nem is szólva, hogy a szövegben Bratislava, Pressburg és Pozsony (Poszony formában, sajtóhibásan) egyként felbukkan.

Egy lexikon esetében az olvasó-használó „udvarias kiszolgálásához" tartozik a lehető leggondosabb korrektúra. Ebben a kérdésben – sajnos – el kell marasztalnunk a szerkesztőket is, a kiadót is. Ennél még súlyosabb a tárgyi tévedések, elírások nagy száma. Ha az „Aurora" címszót vesszük példának, rajta érzékeltethetjük, miféle hibalehetőségeket nem sikerült elkerülnie a kötetnek. A szócikkben (38–39.) többek között az alábbiakat olvashatjuk: „Der Almanach trug wesentlich zur Verbreitung der Novelle, des Romans und der volksliedhaften Dichtung sowie zur Herausbildung einer ungar. Literaturkritik". Mint ahogy az almanachról szóló szakirodalomból kitetszik, egy almanachban egy adott nemzeti irodalom egyesztendős termését gyűjtik (válogatva) össze, terjedelmi korlátozottsága miatt szinte sosem adhat közre regényt, és sokkal szélesebb (általában női) olvasóközönségre tart igényt, mintsem abban a korban (1821–1837.) még kétséges státussal rendelkező irodalmi kritikának helyet biztosítson. Adott esetben az *Aurorá*ban természetesen nem találhatunk sem regényt, sem kritikát, ellenben a „volksliedhafte Dichtung" köréből nem hiányzik az 1820-as évekre európai hírűvé vált és Goethe által is elemzett szerb népköltészet magyar fordítása. Viszont nincsen szó arról, hogy egy időben két *Aurora* is létezett (a másikat Szemere Pál szerkesztette, s mindössze két kötete jelent meg!). A szócikk tartalmazza az 1919–1922 között ugyanezen a néven publikált folyóiratot is. Ezzel szemben a „Reformzeitalter" címszó (278–279.) az almanach *Aurorá*t már folyóiratként (Zeitschrift) emlegeti (a két szócikk szerzője egy és ugyanazon személy). „Jakobinenliteratur" címszó alatt lexikonunk mindössze lengyel és magyar irodalmi törekvésekről emlékezik meg, a magyar jakobinusok horvát és szlovák résztvevőiről nem tud, jóllehet a horvát és szlovák verses hozzájárulás sem jelentéktelen (szlovák Marseillaise-fordítás). Itt jegyzem meg, hogy a lexikon információjával ellentétben Kazinczy Ferenc nem fordította magyarra Schiller drámáit, csupán a Don Carlos egy egészen rövid részletét. Verseghy sem közvetítette *Sterne*t a magyar irodalomba, mivel fogságában (1795–1802 között) a *Tristram Shandy*ből egy aprócska részletet fordított csupán, s az is kéziratban maradt. Az itt helyesen méltatott Batsányi János az „Aufklärung" címszóban irodalomtudományi munkák szerzője (jókora tévedés), a *Magyar Museum* címszó pedig a nemesség konzervatív nemzeti álláspontjához közelíti (ki tudja, miért?). 1873-ig jogilag még nem létezett Budapest, így a 18. század végén nem lehetett ott a szerbség kulturális központja sem, a *„Letopis Matice srpske"*címszóból nem tudjuk meg, hogy 1830–1864 között Pest-Budán adták ki; 1910-ben, de máskor sem jelent meg Ady Endrének magyar nyelvű kötete *A csodák esztendeje* címmel (S. 224.), csak németül 1987-ben. A középkori horvát irodalomról szólva a szerző nem vesz tudomást Hadrovics László roppant jelentőségű közléséről, amellyel a legrégibb horvát lírát gazdagította. (*Studia Slavica* 1988. 5-37.) Kisfaludy Károly színművének címe helyesen: *A' tatárok Magyar országban*, német nyelven 1820-ban jelent meg Brünnben, Georg von Gaál fordításában a Theater der Magyaren című kötetben, *Die Tartarn in Ungarn* címmel (Vö.

147.); Fáy Andrást nem lehet a történeti dráma művelőjének nevezni (279.); Tömörkény István a paraszti élet és nem a nagyvárosi proletáriátus ábrázolója (273.). . .

Itt hagyom abba a kisebb-nagyobb hibák felsorolását, ám mindezzel nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha teljesen fölösleges lett volna a lexikon kiadása. Főleg az újgörög és az albán anyag látszik megbízhatónak; s ha szemléletében nem is, anyagában a szláv irodalmak és a magyar irodalom is megfelelően vannak képviselve a kötetben. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a szerkesztők és a szerzők nagy anyagot gyűjtöttek össze, kijelölték a fő vonalakat, de a kidolgozásba – sajnos – hibák csúsztak. Ezért ezt a lexikont kizárólag kritikával és óvatosan lehet használni.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 11,5 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető: Hujder Zoltán
Munkaszám: 113/92

TARTALOM

Tóth Sándor: Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból 175
Pető Gábor Pál: Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez 207
Tüskés Gábor – Knapp Éva: Címlapillusztrációk egy 17. századi jezsuita szerző aszketikus munkáiban 230

KÖZLEMÉNYEK

Borsa Gedeon: A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv 258
Wix Györgyné – Kis Eleménné: Kalmár György szótártöredéke 1781-ből 261
Szilágyi Márton: Adalékok Decsy Sámuel Osmanográfiájának kiadástörténetéhez 264
May István: Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából 266
Bényei Miklós: A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára 278
Sz. Fehér Erzsébet: Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben 282
Szabó György: Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez (Tóth Ferenc reformtervei) 284
Batári Gyula: A clevelandi „Szabadság" és alapítója, Kohányi Tihamér 291
Szecskó Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt") Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya 296

SZEMLE

Dézsi Lajos kézirathagyatéka. Összeáll. Monok István. Szeged, 1989. *(Kőhegyi Mihály)* 298
Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubileums des Missale Aboense. Hrsg. v. Esko Häkli und Friedhilde Krause. Berlin, 1988. *(Kókay György)* 299
Walter Lukan – Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich. Verzeichnis der Bibliotheken, Institute, Archive und Museen. Wien–München, 1990. *(Fried István)* 299
BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hg. Ludwig Richter u. Heinrich Olschowsky. Leipzig, 1990. *(Fried István)* 300

Ára: 120 Ft

SOMMAIRE

Tóth, Sándor: Des manuscrits mathématiques de Transylvanie des XIVe–XIXe siècles 175
Pető, Gábor Pál: Contributions a l'histoire du début et de la premiere période (1903–1907) de la carriere de journaliste d'Andor Gábor 207
Tüskés, Gábor — Knapp, Éva: Illustrations de pages de titre dans les ouvrages ascétiques d'un auteur jésuite du XVIIe siècle 230

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Borsa, Gedeon: Le missel de Pécs imprimé il y a le plus longtemps 258
Wix, Mme György — Kis, Mme Elemér: Le fragment de dictionnaire de György Kalmár de 1781 261
Szilágyi, Márton: Contributions a l'histoire de la publication de l'Osmanografia de Sámuel Decsy 264
May, István: De la boite de lettres de Jakab Ferdinánd Miller 266
Bényei, Miklós: Les initiatives des dietes à l'ère des réformes en vue de rapporter au pays les Corvinas du roi Mathias 278
Sz. Fehér, Erzsébet: Les poèmes de János Erdélyi dans les manuels scolaires des années 1840 . 282
Szabó, György: Contributions aux efforts culturels de l'église réformée hongroise au XIXe siècle (Les projets de réforme de Ferenc Tóth) 284
*Batári, Gyula:*La revue "Szabadság" (Liberté) de Cleveland et son fondateur, Tihamér Koháry 291
Szecskó, Károly: Un exemplaire dédié a Sándor Zs. Szabó de l'ouvrage d'Endre Bajcsy-Zsilinszky 296

REVUE

Le legs de manuscrits de Lajos Dézsi. Publ. par István Monok. Szeged, 1989. *(Kőhegyi, Mihály)* 298
Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Berlin, 1988. *(Kókay, György)* 299
Walter Lukan — May Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa — Sammlungen in Österreich. Wien–München, 1990. *(Fried, István)* 299
BI–Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hrsg. von Ludwig Richter u. Heinrich Olschowsky. Leipzig, 1990. *(Fried, István)* 300